

T.C.
MANİSA CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

DOKTORA TEZİ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH PROGRAMI

BİZANS İMPARATORLUĞU DÖNEMİNDE TRABZON
(SİYASİ, İKTİSADİ VE İDARİ TARİHİ 395-1204)

Ali GENÇ

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi Şükran YAŞAR

MANİSA-2019

T.C.
MANİSA CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

DOKTORA TEZİ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH PROGRAMI

BİZANS İMPARATORLUĞU DÖNEMİNDE TRABZON
(SİYASİ, İKTİSADİ VE İDARİ TARİHİ 395-1204)

Ali GENÇ

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi Şükran YAŞAR

MANİSA-2019

	T.C. MANİSA CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ	Doküman Kodu	FRDR-031
	DOKTORA EĞİTİMİ FORMLARI Tez Savunma Sınavı Tutanağı	Yayınlanma Tarihi	26/03/2018
		Revizyon No/Tarih	2-/28/02/2018
		Sayfa	1/1

TEZ SAVUNMA SINAV TUTANAĞI

Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 17.09.2019 tarih ve 25/32 sayılı toplantısında oluşturulan jürimiz tarafından Manisa Celal Bayar Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliği'nin 22. maddesi gereğince Tarih Anabilim Dalı Tarih Doktora Programı öğrencisi Ali GENÇ'in "**Bizans İmparatorluğu Döneminde Trabzon (Siyasi, İktisadi Ve İdari Tarihi 395-1204)**" Konulu tezi incelenmiş ve aday 01.08.2019 tarihinde saat 11:00'da jüri önünde tez savunmasına alınmıştır. Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezini savunmasından sonra 60 dakikalık süre içinde gerek tez konusu, gerekse tezin dayanağı olan anabilim dallarından jüri üyelerine sorulan sorulara verdiği cevaplar değerlendirilerek tezin,

BAŞARILI olduğuna OY BİRLİĞİ
DÜZELTME yapılmasına * OY ÇOKLUĞU
RED edilmesine ** ile karar verilmiştir.

BAŞKAN

S. N. YILMAZ
Dr. Öğr. Üyesi **SERKAN YAZAR**

ÜYE

M. E. ERKAN
Prof. Dr. Mehmet ERKAN

ÜYE

M. E. GEBİLE
Prof. Dr. Meluh GEBİLE

ÜYE

K. B. AYDIN
Prof. Dr. Kemal AYDIN

ÜYE

H. AKYOL
Doç. Dr. Hüseyin AKYOL

Evet

Hayır

Tez, burs, ödül veya Teşvik programına (Tüba, Fullbright vb.) aday olabilir.

Evet Hayır

Tez, mutlaka basılmalıdır.

Evet Hayır

Tez, mevcut haliyle basılmalıdır.

Evet Hayır

Tez, gözden geçirildikten sonra basılmalıdır.

Evet Hayır

Tez, basımı gereksizdir.

Evet Hayır

* Bu halde adaya 6 ay süre verilir. İkinci tez savunma sınavında da başarısız olan öğrencinin Enstitü ile ilişkisi kesilir.

** Bu halde adayın Enstitü ile ilişkisi kesilir.

Hazırlayan
Enstitü Sekreteri

Onaylayan
Enstitü Müdürü

YEMİN METNİ

Doktora tezi olarak sunduğum “**Bizans İmparatorluğu Döneminde Trabzon (Siyasi, İktisadi Ve İdari Tarihi 395-1204)**” adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin bibliyografyada gösterilen eserlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

06/08/2019

Ali GENÇ

ÖZET

BİZANS İMPARATORLUĞU DÖNEMİNDE TRABZON (SİYASİ, İKTİSADİ VE İDARİ TARİHİ 395-1204)

Karadeniz'in güneydoğu ucunda kurulmuş olan Trabzon kentinin tarihi M.Ö. VIII. Yüzyıla kadar uzanmaktadır. Antik dönemin büyük ticaret şehirlerinden biri olan Trabzon'un en önemli özelliği stratejik konumudur. Bu konum kentin ticari hareketliliğinin yükselmesini sağlamış ve aynı zamanda kentin etrafını çevreleyen sarp dağlar karadan gelecek istilalardan korunmasına imkan vermiştir. Yakın çevresindeki kentlerle ticari bağları olan Trabzon aynı zamanda uluslararası ticaret yollarının üzerindeydi. Dolayısıyla Trabzon kenti hem bölgesel hem de uluslararası ticarete önem taşıyan bir konuma sahipti. M.Ö. I. yüzyıldan itibaren Roma İmparatorluğu'nun hakimiyetine giren Trabzon kenti bu dönemde de stratejik bir liman kenti olma özelliğini devam ettirmiş ve ayrıca Roma orduları tarafından imparatorluğun doğu sınırlarında gerçekleştirilen seferlerde ikmal noktası olarak kullanılmıştır.

Trabzon kenti ve çevresi Roma İmparatorluğu'nun 395'te ikiye bölünmesinden sonra Bizans (Doğu Roma) hakimiyetine girmiştir. Kaynaklar kent çevresinin Bizans hakimiyetindeki ilk yüzyılları hakkında çok fazla bilgi vermese de I. Justinianus döneminden itibaren kentin tekrar önem kazandığı görülmektedir. Bizans İmparatorluğu ile Sasaniler arasında yaşanan savaşlar ve Trabzon çevresinin çarpışma bölgelerine olan yakınlığı imparatorluğun bölge ile ilgili politikalarında değişiklik yapmasına neden olmuştur. Özellikle VI. ve VII. yüzyılda vuku bulan Sasani savaşları nedeniyle Trabzon'da bir takım siyasi ve idari değişiklikler yaşanmıştır. VII. yüzyıl ortalarında itibaren başlayan Bizans-Arap savaşlarında Trabzon ve çevresi saldırlardan nispeten uzak kalmış ve özellikle Trabzon limanı Bizans-Arap ticaretinin önemli kesişme noktalarından biri olmuştur. II. Basileios tarafından düzenlenen Gürcü seferlerinde ikmal noktası olarak kullanılan Trabzon şehri, Malazgirt Savaşı'ndan sonra Selçuklu ordularının hedefi olmuştur. XI. yüzyıl sonlarından itibaren Bizans İmparatorluğu'nda merkezi otoritenin zayıflaması ile Trabzon'da Gabras hakimiyeti başlamış ve bu dönem yaklaşık bir asır sürmüştür. Nihayet, IV. Haçlı seferinden sonra Trabzon'da Rum İmparatorluğu'nun kurulması ile Trabzon ve çevresi için yeni bir süreç başlamıştır.

Bu tez Trabzon'un Bizans İmparatorluğu dönemindeki siyasi, ekonomik, idari ve fiziki yapısını ele almayı hedeflemektedir. Bizans İmparatorluğu'nun doğu sınırından meydana gelen siyasi olayların Trabzon ve çevresini nasıl etkilediği ayrıca Bizans idari ve ekonomik yapısındaki değişikliklerin Trabzon ve çevresindeki yansımaları bu çalışmanın temel konusudur.

Anahtar Sözcük: Trabzon, Pontus, Bizans, Arap, Gabras.

ABSTRACT

TREBIZOND AT THE PERIOD OF BYZANTINE EMPIRE (POLITICAL, ECONOMIC AND ADMINISTRATIVE HISTORY 395-1204)

The history of Trebizond city which founded at the southeast of the Black Sea, extends to VIII. century B.C. The most important characteristic of , which one is the major trading cities of antiquity, is its strategic location. This location gave rise to commercial activity of the city and at the same time steep mountains surrounding the city allowed to shelter it from land invasions. Trebizond, which has commercial ties with nearby cities, was also on the international trade routes. Therefore, Trebizond city has a position that is important both in regional and international trade. The city of Trebizond, which has been under the rule of the Roman Empire since the first century B.C., has continued to be a strategic port city in this period and it has also been used as a supply point in campaigns carried out by Roman armies on the eastern borders of the empire.

Trebizond city and its surroundings entered into Byzantine (East Roman) domination after the division of the Roman Empire in 395. Although the sources do not give much information about the first centuries of Byzantine dominance of the city, it is seen that the city has again become important from the time of Iustinianus. The battles between the Byzantine Empire and the Sassanids and the proximity of the surroundings of Trebizond to the engagement regions have caused the empire to change its policies regarding the region. Especially some political and administrative changes took place in Trebizond because of the Sassanian wars that took place in the VI. and VII. centuries. In the Byzantine-Arab wars that began in the mid-seventh century, Trebizond and its environs remained relatively remote from the attacks, and the port of Trebizond became one of the important intersections of Byzantine-Arab trade. The city of Trebizond, which was used as a supply point during the Georgian expeditions organized by Basil II, was the target of the Seljuk army after the Battle of Malazgirt. After the weakening of the central authority in the Byzantine Empire by the end of the XI. century, the domination of Gabras began in Trebizond and this period continued for about a century. Finally with the establishment of the Greek Empire in Trebizond after the IV. crusade, a new process has started for Trebizond and its environs.

This thesis aims to study the political, economic, administrative and physical structure of Trebizond during the Byzantine Empire. The effects of political events on the eastern border of the Byzantine Empire and the changes in the administrative and economic structure of Byzantium to Trebizond and its surroundings are the main subjects of this study.

Key Words: Trebizond, Pontos, Byzantine, Arab, Gabras

TEŞEKKÜR

Tez çalışmam boyunca benden yardımlarını esirgemeyerek her konuda bana yol gösteren ve kendisini tanıdığım için onur duyduğum değerli danışman hocam Sayın Dr. Öğr. Üyesi Şükran YAŞAR'a teşekkürü borç bilirim. Bu süreçte değerli tecrübelerinden ve bilgilerinden faydalandığım Sayın Prof. Dr. Mehmet ÇELİK hocama şükran borçluyum. Ayrıca tez çalışmam konusunda fikirleriyle bana yol gösteren değerli hocam Sayın Prof. Dr. Yusuf AYÖNÜ hocama teşekkür ederim.

Tezim ile ilgili konularda bana her zaman yardımcı olan Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU (OMÜ)'na ve Dr. Öğr. Üyesi Osman EMİR (KTÜ) hocalarıma teşekkür ediyorum. Tez kaynaklarına ulaşmam konusunda her zaman desteğini gördüğüm Arş. Gör. Halim KILIÇ'a teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca doktora sürecinin her aşamasında maddi ve manevi olarak yanımda olan değerli arkadaşlarım Arş. Gör. Dr. Burcu ÖZDEMİR ve Arş. Gör. Dr. Ümran KARADENİZ'e her daim minnettar kalacağımı belirtmek isterim.

Tez çalışmalarım süresince sabrı ve manevi desteği ile her daim yanımda duran sevgili eşim Yelda'ya ve eğitim hayatımda bu noktaya gelmemde sonsuz emekleri olan aileme minnettarım.

Ali GENÇ

Manisa, 2019

İÇİNDEKİLER

YEMİN METNİ.....	i
ÖZET.....	ii
ABSTRACT.....	iii
TEŞEKKÜR	iv
KISALTMALAR.....	viii
KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR.....	x
GİRİŞ	
1.Roma Hakimiyetinden Önce Trabzon ve Çevresi.....	1
2.Roma Hakimiyetinde Trabzon ve Çevresi.....	17
BİRİNCİ BÖLÜM	
SİYASİ TARİH	
1.1. Bizans İmparatorluğu'nun Erken Devirlerinde Trabzon ve Çevresi.....	24
1.1.1. I. Justinianos (527-565) Döneminde Trabzon ve Çevresi.....	24
1.1.2. Herakleios (610-641) Döneminde Trabzon ve Çevresi.....	31
1.2. Bizans-Arap Mücadeleleri Döneminde Trabzon ve Çevresi.....	36
1.3. II. Basileios (976-1025) Döneminde Trabzon ve Çevresi.....	44
1.3.1. II. Basileios'un Gürcü Seferleri ve Trabzon.....	46
1.4. Trabzon ve Çevresinde Selçuklu Akınları.....	49
1.4.1.Malazgirt Savaşı Öncesinde Trabzon ve Çevresi.....	49
1.4.2.Malazgirt Savaşı Sonrasında Trabzon ve Çevresi.....	54
1.5.Trabzon'da Gabraslar Hakimiyeti.....	59
1.6.Trabzon İmparatorluğu'nun Kuruluşu.....	75

İKİNCİ BÖLÜM

İKTİSADİ VE İDARİ YAPI

2.1. İktisadi Yapı.....	80
2.1.1.Trabzon ve Çevresinin Uluslararasıdaki Ticaretteki Yeri.....	81
2.1.2.Trabzon ve Çevresindeki Ekonomik Faaliyetler.....	101
2.1.2.1.Madencilik.....	101
2.1.2.2.Balıkçılık.....	105
2.1.2.3.Köle Ticareti.....	106
2.1.2.4.Arıcılık.....	106
2.1.3.Bizans Döneminde Trabzon'daki Darphane Faaliyetleri.....	107
2.2. İdari Yapı.....	112
2.2.1.Thema Sisteminden Önce Trabzon ve Çevresinin İdari Yapısı.....	112
2.2.1.1.VI. Yüzyılda Trabzon Ve Çevresinin İdari Yapısı.....	115
2.2.2. Thema Sisteminde Trabzon ve Çevresi.....	117
2.2.2.1.Armeniakon Thema'sının Kuruluşu.....	118
2.2.3.Khaldia Thema'sının Kuruluşu.....	120
2.2.3.1.Kuruluş Tarihi İle İlgili Tartışmalar.....	121
2.2.3.2.Khaldia İsminin Kökeni.....	123
2.2.3.3.Khaldia Thema'sının İdari Yapısı.....	125

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

FİZİKİ YAPI

3.1.Trabzon ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası.....	130
3.2.Şehrin Konumu ve Yerleşimi.....	134

3.3. Yollar.....	136
3.3.1. Deniz Yolu.....	137
3.3.2.Kara Yolu.....	138
3.3.2.1. Doğu-Batı Güzergahı.....	139
3.3.2.2.Kuzey-Güney Güzergahı.....	140
3.4. Trabzon ve Çevresindeki Bizans Yapıları.....	142
3.4.1.Kale ve Surlar.....	144
3.4.2.Dini Yapılar.....	145
3.4.2.1. Sümela (Meryem Ana) Manastırı.....	145
3.4.2.2. Aziz Anna (Küçük Ayvasıl) Kilisesi.....	146
3.4.2.3. Theotokos Khrysokephalos Kilisesi.....	146
3.4.2.4. Aziz Eugenius Kilisesi (Yeni Cuma Camii).....	147
SONUÇ.....	148
KAYNAKÇA.....	151

EKLER

KISALTMALAR

AJA	American Journal of Archaeolog
AS	Anatolian Studies
AST	Araştırma Sonuçları Toplantısı
AÜDTCFD	Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi
BICS	Bulletin of the Institute of Classical Studies
Bkz.	Bakınız
Çev.	Çeviren
Der.	Derleyen
DOP	Dumbarton Oaks Papers
Ed.	Editör
EHR	The English Historical Review
GRBS	Greek, Roman and Byzantine Studies
Haz.	Hazırlayan
İA	İslâm Ansiklopedisi
JRS	Journal of Roman Studies
KST	Kazı Sonuçları Toplantısı
NC	The Numismatic Chronicle
pp	page to page
s.	Sayfa
ss.	Sayfadan sayfaya
Trans.	Translate
TTK	Türk Tarih Kurumu
vd.	Ve devamı
yy	Yüzyıl

EKLER LİSTESİ

- Ek 1:** Roma İmparatoru Diocletianus (284-305) dönemine ait kitabe.
- Ek 2:** Bizans İmparatoru Justinianos (527-565) dönemine ait kitabe.
- Ek 3:** Gabraslar döneminde Trabzon darphanesinde basılmış sikke örnekleri.
- Ek 4:** XII. yüzyıl sonunda Trabzon darphanesinde basılmış sikkelerden örnekler.
- Ek 5:** Trabzon ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası.
- Ek 6:** Karadeniz kıyılarındaki Miletos kolonileri.
- Ek 7:** IV-VI yüzyıllar arasında Bizan-Sasani mücadele bölgeleri.
- Ek 8:** : Bizans İmparatoru Herakleios'un Sasani seferleri.
- Ek 9:** VIII. yüzyıl sonunda Bizan-Arap sınırı.
- Ek 10:** VI. yüzyılda Bizans'ın Doğu ticaret güzergahı.
- Ek 11:** İdrisi'nin dünya haritasında Karadeniz ve çevresi
- Ek 12:** Bizans İmparatorluğunda madenler.
- Ek 13:** Justinianos döneminde Bizans İmparatorluğu'nun idari yapısı.
- Ek 14:** VIII. yüzyılda Anadolu'da *thema* teşkilatı.
- Ek 15:** VII-IX. yüzyıllar arasında *thema* sınırlarının değişimi.
- Ek 16:** Finlay'in Trabzon Haritası.
- Ek 17:** 1223 öncesi Trabzon Haritası.
- Ek 18:** Anadolu'da Bizans Dönemi Güzergahları.

KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR

1.Kaynaklar

Antik dönemden itibaren Trabzon tarihi ile ilgili bilgi veren pek çok kaynak bulunmaktadır. Çalışmamızda, bu kaynakların büyük bir kısmının İngiliz diline çevrilmiş versiyonları kullanılmıştır. Özellikle antik döneme ve Roma-Bizans dönemine ait olan kaynakların çoğunlukla İngilizce çevirileri kullanılmış olup bu çeviriler Loeb serisi içinde ya da Oxford ve Cambridge üniversiteleri bünyesinde yayınlanmıştır. Bazı durumlarda daha sağlıklı bilgi edinmek amacıyla eserlerin İngilizce ve Türkçe çevirileri birlikte kullanılmıştır. İslam ve Bizans kaynaklarından bazılarının Türkçe çevirileri kullanılmış olup İngilizce ya da Türkçe çevirisi bulunmayan kaynakların Arapça ya Fransızca gibi diğer dillerdeki çevirileri kullanılmıştır.

1.1. Hellen ve Roma Kaynakları

Homeros, antik döneme ait eski kaynaklardan olan *Ilias (Ilyada)* ve *Odysseia* adlı eserleri yazarı olup hayatı hakkında çok az bilgi bulunmaktadır. M.Ö. VIII. yüzyılda Smyrna (İzmir) civarında yaşadığı düşünülen Homeros'un *Ilias* adlı eserinde Troya Savaşı'nın bir bölümünden bahsedilirken *Odysseia* ise Yunan savaş kahramanı Odysseus'un savaş sonrası evine dönüşünü anlatmaktadır. Homeros'un eserleri İngilizce ve Türkçe de dahil olmak üzere pek çok dile çevirmekle birlikte bu çalışmada A.T. Murray tarafından yapılmış İngilizce çevirisi kullanılmıştır. Çalışmanın Pontos adının kökeni ile ilgili kısmında Homeros'un eserinden istifade edilmiştir.

Herodotos, batı tarih yazıcılığının ilk temsilcilerinden biri olarak kabul edilmekte ve "Tarih" adlı eseri ile bilinmektedir. M.Ö. V. yüzyılda gerçekleşen Pers-Yunan savaşlarının konu alan eser dokuz kitaptan oluşmakta olup Karadeniz havzası, Anadolu'nun tarihi coğrafyası, Karadeniz etrafındaki halklar ve Pontos hakkında bilgiler vermektedir. Herodotos'un eseri başta İngilizce olmak üzere bir çok dile çevrilmiş olup bu çalışmada Müntekim Ökmen tarafından hazırlanan Türkçe çeviri kullanılmıştır. Herodotos'un Pers-Yunan savaşlarında Pontos bölgesinin durumu ile ilgili verdiği bilgiler çalışma esnasında kullanılmıştır.

Ksenophon, Thukydides ve Herodotos ile birlikte Hellen tarih yazımının en önemli temsilcilerinden biri olan Ksenophon, *Anabasis* adlı ünlü eseriyle tanınmaktadır. Bu eserde Batı Anadolu Satrabı Kyros ile ağabeyi Akhamenid kralı II. Artarkserkses arasındaki mücadele anlatılmaktadır. Kyros, ağabeyini devirerek tahta geçmek için harekete geçmiş ancak M.Ö. 401'de Kunaksa'da gerçekleşen savaşta mağlup olduğu gibi hayatını da kaybetmiştir. Kyros'un ölümünden sonra geri

dönmeye çalışan Hellen askerleri Anadolu içlerindeki dağlık bölgeyi aşarak Karadeniz kıyısına ulaşmış oradan da kıyı şeridi boyunca batıya doğru ilerleyerek anavatanlarına dönmüşlerdir. Savaşın ve geri dönüş yolculuğunun şahidi olarak yaşadıklarını ve gördüklerini anlatan Ksenophon'un eserine Pontos bölgesinin otokton halkları ve bu halkların kültüre özellikleri gibi hususlarla alakalı değerli bilgiler bulunmaktadır. Eser ayrıca bölgenin tarihi coğrafyası ve bölgedeki ekonomik faaliyetlerle ilgili önemli bilgiler sunmaktadır. *Anabasis*'in Türkçe ve İngilizce çevirileri yapılmış olmakla birlikte bu çalışmada C.L. Brownson tarafından gerçekleştirilen ve Loeb serisinde basılan İngilizce tercümesi kullanılmıştır. Ksenophon'un Pontos bölgesi halkları ile bölgenin coğrafi ve iktisadi yapısı hakkında verdiği bilgiler çalışmada kullanılmıştır.

Diodoros Siculus, M. Ö. I. yüzyılda yaşadığı tahmin edilen Sicilya doğumlu tarihçidir. Yaşamı ile ilgili çok az bilgi bulunan Diodoros, dünya tarihi niteliği taşıyan ve belli bölümleri bugüne ulaşabilmiş *Bibliotekhe Historike* adlı eserin sahibidir. Diodorus'un eserinin farklı edisyon ve çevirileri bulunmakla birlikte bu çalışmada R. M. Geer tarafından yapılan Loeb serisi içerisinde basılan çeviri kullanılmıştır. Roma tarihinin M.Ö. V. ve IV. yüzyılları ile ilgili önemli bilgiler barındıran eserin Makedonyalı İskender ve sonrasındaki komutanlar dönemini anlatan bölümlerinden çalışma esnasında istifade edilmiştir.

Strabon, Amaseia (Amasya) kökenli zengin bir ailenin üyesi olup antik dünyanın en eski coğrafyacılarından biri olarak kabul edilmektedir. Nysa (Aydın/Sultanhisar) ve Roma'da eğitim aldıktan sonra yaptığı gezilere dayanan ve kendisine büyük bir ün kazandıran *Geographika* adlı eserini yazmıştır. Strabon'un eseri antik dünyanın coğrafi bir izdüşümü olmakla birlikte kitapta konu edilen bölgelerin tarihi, halkları, iktisadi ve dini yapısı hakkında önemli bilgiler paylaşmaktadır. Strabon'un bölgenin coğrafi, iktisadi ve tarihi yapısı ile ilgili paylaştığı bilgiler çalışmada kullanılmış olup Adnan Pekman tarafından yayına hazırlanan Türkçe çeviriden faydalanılmıştır.

Appianus, M.Ö. II. yüzyılda yaşadığı tahmin edilen Romalı bir tarihçi olup günümüze ancak belli parçaları ulaşabilen *Rhomaika (Roma Tarihi)* adlı eseri ile bilinmektedir. Appianus'un eseri daha çok savaşları konu edinmekte olup iktisadi, sosyal ya da dini meseleler ikinci planda kalmaktadır. Appianus'un eserinin özellikle Mithradates savaşları ile ilgili olan bölümleri çalışmanın giriş kısmında Roma-Mithradates savaşları anlatılırken kullanılmıştır. Appianus'un eseri farklı dillere çevrilmiş olmakla birlikte bu çalışmada H. White tarafından hazırlanan ve Loeb'de basılan İngilizce çevirisi kullanılmıştır.

Arrianus, M.S. II. yüzyılda verdiği eserlerle bilinen Romalı tarihçidir. Roma İmparatorluğu'nda çeşitli makamlarda görev yapan Arrianus, Makedonyalı İskender'in İran ve Hindistan seferlerini anlatan *Aleksandrou Anabasis* ve Karadeniz kıyısında yaptığı teftiş gezisini kaleme aldığı *Arriani Periplus Ponti Euxini (Arrianus'un Karadeniz Seyahati)* adlı eserleriyle tanınmaktadır. Yedi kitaptan

oluşan *Aleksandrou Anabasis*'in farklı çevirileri olmakla birlikte bu çalışmada Pamela Mensch tarafından hazırlanan çeviri kullanılmıştır. Makedonyalı İskender'in Anadolu'daki askeri faaliyetleri anlatılırken bu eser kullanılmıştır. Arrianus'un Karadeniz sahilleri hakkında ayrıntılı bilgi verdiği ve bölge tarihi açısından önem taşıyan ikinci eserinin ise M. Arslan tarafından hazırlanan çevirisi kullanılmıştır.

Cassius Dio, M.S. 150'de Bithynia civarında doğmuş ve M.S. 235'de ölmüş Romalı yönetici ve tarihçidir. Cassius Dio, seksen kitaptan oluşan ancak bütün parçaları günümüze ulaşmayan bir *Roma Tarihi* kaleme almıştır. Bu eser basit bir derleme olmaktan çok Roma tarihinin bir yöneticinin bakış açısıyla değerlendirildiği önemli bir kaynaktır. Bu çalışmada eserin Earnest Carry tarafından hazırlanan çevirisi kullanılmış olup Cassius Dio'nun Polemon Krallığı ile ilgili verdiği bilgilerden istifade edilmiştir.

Eusebius, 269 ile 339/340 yılları arasında yaşamış Caeserea (Filistin) kökenli din adamı ve alimdir. Caeserea'da Pamphilos adındaki bir din adamı tarafından eğitilen ve döneminin dini tartışmalarına etkin bir şekilde katılan Eusebius, *Kronik*, *Constantinus'un Hayatı* ve *Kilise Tarihi* adlı eserleriyle bilinmektedir. Bu çalışmada Eusebius'un özellikle Kilise Tarihi adlı eseri kullanılmış olup eserin K. Lake ve D. Litt tarafından *The Ecclesiastical History* adıyla hazırlanmış çevirisi kullanılmıştır. Çalışmada, eserin Trapezus kolonisinin kuruluşu ile ilgili aktardığı bilgilere başvurulmuştur.

Eutropius, M.S. IV. yüzyılda yaşamış Latin kökenli tarihçilerden biridir. Roma imparatorluğunun yönetim makamlarında çeşitli görevler alan Eutropius, 10 kitapta topladığı *Breviarium Historiae Romanae (Roma Tarihinin Özeti)* adlı eseriyle bilinmektedir. Eser M.Ö. 753 senesinden başlayarak Valens'in tahta çıktığı 364 senesine kadar olan olayları muhtasar olarak ve yalın bir dille aktarmaktadır. Bu çalışmada eserin H. B. Bird tarafından hazırlanan çevirisi kullanılmış olup Roma İmparatorluğu ile Mithradates arasındaki savaşların anlatımında Eutropius'un eserinden istifade edilmiştir.

1.2. Bizans Kaynakları

Zosimos, V-VI. yüzyıllarda yaşamış olup *Nea Historia* adında Roma imparatorluğu tarihinin 410 yılına kadar gelen dönemini anlatan bir eser kaleme almıştır. Eser yaklaşık olarak 501 tarihinde, Bizans İmparatoru I. Anastasius (491-518) devrinde kaleme alınmıştır. Zosimos'un eseri Trabzon çevresindeki Got ve borani saldırıları ile ilgili değerli bilgiler aktarmakta olup bu çalışmada eserin R. T. Ridley tarafından yapılan çevirisi kullanılmıştır.

Prokopios, Justinianos dönemini anlatan önemli eserler vermiş bir Bizans tarihçisi olup Kaiseria (Filistin) kökenlidir. I. Justinianos dönemi savaşlarını anlatan ve H.B. Dewing tarafından *History of Wars* adıyla İngilizce'ye çevrilmiş bir eseri ile yine H.B. Dewing tarafından İngilizce'ye çevrilmiş olup Justinianos devri yapılarını ve imar faaliyetlerini anlatan *On Buildings* adlı eserleri bulunmaktadır. Prokopios'un

bu eserlerden farkı bir üslupla kaleme aldığı ve Justinianos ve Theodora'yı eleştirdiği "Gizli Tarih" adında bir eser bulunmakla birlikte bu çalışmada genel olarak ilk iki eserinden istifade edilmiştir. Prokopios'un eserleri Tzan kavmi ve Justinianos'un Trabzon ve çevresindeki faaliyetleri hakkında faydalı bilgiler vermekte olup çalışma esnasında bu eserlere sıkça başvurulmuştur.

Agathias, VI. yüzyılın önemli Bizans tarihçilerinden biri olup *Tarih* adlı eseri ile bilinmektedir. Agathias'ın eseri Prokopios'un çalışmalarının devamı niteliğinde olup I. Justinianos devrinin 552-558 arasındaki dönemini anlatmaktadır. Eserin farklı edisyon ve çevirileri bulunmakla birlikte bu çalışmada Joseph D. Frendo tarafından yapılan çeviri kullanılmıştır. Agathias'ın Tzan kavmi ile ilgili paylaştığı kıymetli bilgiler çalışmanın ilgili bölümlerinde kullanılmıştır.

Ioannes Malalas, Bizans tarih yazıcılığının VI. yüzyıldaki temsilcilerinden bir diğeri olup eseri I. Justinianos devrinin sonlarına kadar geçen olayları konu edinmektedir. Eser, E. Jeffreys tarafından *The Chronicle Of John Malalas* adıyla çevrilmiş olup Bulgarların Trabzon ve civarına iskan meselesinde Malalas'ın eserine başvurulmuştur.

Stephanus Byzantinus, VI. yüzyılda yaşamış Bizans coğrafyacılarından biri olan Stephanus Byzantinus'un hayatı hakkında ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır. *Ethnica* adı verilen ve coğrafya sözlüğü niteliği taşıyan bir eser kaleme alan Stephanus Byzantinus, eseri I. Justinianos'a ithaf etmiştir. Coğrafi ve etimolojik açıdan eksiklikler taşımakla birlikte antik geleneğe bağlı kalınarak hazırlanmış olması eseri önemli kılmaktadır. Stephanus Byzantinus'un Trabzon ismi hakkında paylaştığı bilgilerden istifade edilmiş olup eserin August Mineke tarafından yapılmış neşri kullanılmıştır.

Theophanes, Bizanslı bir keşiş olup *Kronographia* adıyla bilinen bir dünya tarihi kaleme almıştır. 214 ile 813 yılları arasındaki olayların kronolojik olarak anlatıldığı bu eser Bizans tarihinin özellikle VII. ve VIII. yüzyılları açısından önem taşımaktadır. Bizans tarih yazımında önemli bir yere sahip olan eserin pek çok çevirisi yapılmış olup bu çalışmada Cyril Mango ve Roger Scott tarafından *The Chronicle of Theophanes Confessor Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, adıyla yapılan çeviri kullanılmıştır. Theophanes'in I. Justinianos dönemi Bizans-Bulgar ilişkileri, Habib B. Mesleme'nin askeri faaliyetleri ve Armeniakon thema'sının kuruluşu ile ilgili verdiği bilgiler çalışmada kullanılmıştır.

Constantine Porphyrogenitus, Makedon hanedanına mensup bir Bizans imparatoru olup 913-959 yılları arasında Bizans tahtında oturmuştur. "Alim imparator" olarak bilinen Constantine Porphyrogenitus, *De Ceremoniis* (Seramoniler Kitabı), *De Administrando Imperio* (İmparatorluğun Yönetimi Üzerine) ve *De Thematibus* (Themalar Üzerine) gibi imparatorluğun tören adetleri, yönetsel özellikleri ve idari yapısı hakkında önemli bilgiler veren eserler bırakmıştır. Bu eserlerden *De Administrando Imperio*, R.J. H. Jenkins tarafından İngilizce diline

tercüme edilmiş ve çalışmamızda Constantine Porphyrogenitus'un Khaldia thema'sı ve Ardanuç'un iktisadi yapısı ile ilgili aktardığı bilgiler kullanılmıştır.

Ioannes Skylitzes, XI. yüzyılda yaşamış Bizans tarihçilerinden biri olan Ioannes Skylitzes'in hayatı hakkında bilgi bulunmamaktadır. Ioannes Skylitzes'in *Synopsis Historiarum* adlı eseri 811-1057 yılı arasındaki olayları anlatmakta olup Theophanes'in eserinin devamı niteliğindedir. Eserin farklı dillere çevirileri yapılmış olmakla birlikte bu çalışmada John Wortley tarafından *A Synopsis of Byzantine History, 811-1057*, adıyla hazırlanan çeviri kullanılmıştır. Ioannes Skylitzes, II. Basileios (976-1025)'un Gürcü seferleri ve Ermeni krallıkları ile ilişkileri hakkında önemli bilgiler vermekte olup çalışmamızda bu bilgiler kullanılmıştır.

Mikhael Attaleiates, XI. yüzyılda yaşamış Bizanslı tarihçi ve hukuk bilginidir. Hayatı hakkında ayrıntılı bilgi bulunmayan Attaleiates, hukuk eğitimi görmüş ve Bizans imparatoru Konstantinos Doukas (1059-1067) döneminde askeri yargıç olarak görev yapmıştır. Askeri yargıçlık göreviyle IV. Romanos Diogenes'in düzenlediği seferlere katılan Mikhael Attaleiates, biri hukuk alanındaki *Ponema Nomikon* diğeri de tarih alanındaki *Istoria (Tarih)* adlı eserler vermiştir. Özellikle Malazgirt Savaşı'nın ve sonrasındaki Türk ilerleyişinin canlı şahidi olması Mikhael Attaleiates'in eserini daha değerli kılmakta olup bu çalışmada Malazgirt Savaşı ve sonrasındaki gelişmeler anlatılırken Attaleiates'in eserinden istifade edilmiştir. Çalışmada Bilge Umar tarafından hazırlanan çeviri kullanılmıştır.

Mikhael Psellos, XI. yüzyılda yaşamış Bizanslı tarihçi ve filozoflardan biri olup erken yaşlarda Bizans sarayına girerek çeşitli görevlerde bulunmuş ve sarayda belli bir nüfuza erişmiştir. İstanbul'da yüksek öğretim veren kurumlarda felsefe dersleri veren ve pek çok öğrencisi olan Mikhael Psellos tarih alanında da *Khronographia* adıyla bilinen ve 976 ile 1077 yılı arasındaki olayları anlatan bir eser kaleme almıştır. Türkçe'ye çevirisi Işın Demirkent tarafından gerçekleştirilmiş olan *Khronographia*, Türklerin Anadolu'yu fethi ve dönem olayları ile ilgili önemli bilgiler sunmaktadır. Mikhael Psellos'un Malazgirt Savaşı ve Robert Crispinos ile ilgili aktardığı bilgiler bu çalışmada kullanılmıştır.

Nikephoros Bryennios, 1062 senesinde Edirne'de doğup 1137'de İstanbul'da ölmüş bir Bizans asilzadesidir. Bizans imparatorluğunda idari ve askeri olarak yüksek makamlarda bulunmuş olan Nikephoros Bryennios, *Tarihin Özü* adlı eserinde Malazgirt Savaşı ve sonrasında Bizans'ta yaşanan gelişmeleri ve Türklerin Anadolu'daki ilerleyişini anlatmaktadır. Dört kitaptan müteşekkil olan bu eser 1070-1079 yılı arasındaki olayları anlatmakta olup Bilge Umar tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir. Malazgirt Savaşı sonrasında Manuel Komnenos'un Trabzon civarındaki faaliyetleri anlatılırken Nikephoros Bryennios'un eserinden istifade edilmiştir.

Anna Komnena, Komnenos hanedanına mensup bir Bizans prensesi olup *Alexiad* adını taşıyan ve 1071-1118 yılı olaylarını anlatan bir eserin yazmıştır. *Alexiad*, Komnena'nın eseri Malazgirt Savaşı ve sonrasındaki gelişmeler ile Alexios Komnenos dönemi açısından önem taşıyan bir eser olup İngilizce ve Türkçe de dahil

olmak üzere pek çok dile çevrilmiştir. Alexiad'ın Malazgirt Savaşı'ndan sonra Trabzon'un Türklerce ele geçirilişi ve Gabras ailesi ile ilgili verdiği bilgiler çalışmada kullanılmış olup eserin Bilge Umar tarafından hazırlanan çevirisinden faydalanılmıştır.

Ioannes Zonaras, XI.-XII. yüzyıllarda yaşamış Bizanslı hukuk bilgini ve tarih yazarıdır. Doğum ya da ölüm tarihi hakkında bilgi bulunmayan Ioannes Zonaras'ın varlıklı bir aileye mensup olduğu ve hukuk eğitimi aldığı bilinmektedir. Bizans İmparatorluğu'nda hukukla ilgili çeşitli makamlarda görev yapan Ioannes Zonaras, esas ününü *Tarihlerin Özeti* adlı çalışmasına borçludur. Bu eser, Dünyanın yaratılışından başlayarak I. Alexios Komnenos döneminin sonuna kadar olan dönemi anlatmakta özellikle Türklerin Anadolu'da yayılmasını konu edinir XVII. ve XVIII. kitaplar Bilge Umar tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Eserin genel bir çevirisi ise Thomas Banchich ve Eugene Lane tarafından *The History Of Zonaras: From Alexander Severus To The Death Of Theodosius The Great* adıyla çevrilmiş olup bu çalışmada her iki tercüme de kullanılmıştır.

Ioannes Kinnamos, XII. yüzyılda yaşamış ve Komnenos hanedanından II. Ioannes Komnenos (1118-1143) ile halefi ve oğlu I. Manuel Komnenos (1143-1180)'un imparatorluk yıllarını anlatan *Historia* adlı bir tarih eseri meydana getirmiştir. Ailesi ve yaşamı hakkında ayrıntılı bilgi bulunmayan Ioannes Kinnamos'un imparatorluğun çeşitli kademelerinde görev yaptığı bilinmektedir. Bizans İmparatorluğu'nun XII. yüzyılda Anadolu ve Balkanlarda takip ettiği politikayı analiz etmek açısından önemli bir yere sahip olan eserin çevirisi Işın Demirkent tarafından gerçekleştirilmiş olup çalışmanın Gabras ailesi ile ilgili bölümlerinde bu çeviri kullanılmıştır.

Niketas Khoniates, XII. yüzyıl ortalarında seçkin bir ailenin üyesi olarak Phrinya bölgesinde doğan Niketas Khoniates, maliye ve hukukla ilgili çeşitli kamu görevlerinde bulunmuş aynı zamanda Bizans sarayında da farklı unvanlarda görevler yapmıştır. IV. Haçlı seferi sonrasında İstanbul'u terk ederek İznik'e göç eden Khoniates eserlerinde İstanbul'daki canlı bir şekilde tasvir etmektedir. Niketas Khoniates'in eseri Ioannes Komnenos döneminden başlayarak 1206 yılına kadar gelen olayların anlatıldığı yirmi bir kitaptan oluşmaktadır. Daha önce H. Wolf ve I. Bekker tarafından neşredilen eser, XII. yüzyıl Türk-Bizans ilişkileri ve IV. Haçlı seferi hakkında önemli bilgiler sunan kaynaklardan biri olup bu çalışmada Işın Demirkent tarafından yapılan kısmi çeviri ve Harry J. Magoulias tarafından hazırlanan çeviriler birlikte kullanılmıştır. Eserin Türklerin Karadeniz kıyısındaki fetihleri ve II. Andronikos Komnenos'un Şebinkarahisar civarındaki yaşamı hakkında paylaştığı bilgiler çalışmada kullanılmıştır.

1.3.İslami Kaynaklar

Belazuri, IX. yüzyılda yaşamış İran kökenli nesep alimi ve tarihçidir. Hayatı hakkında ayrıntılı bilgi olmayan Belazuri'nin Abbasi sarayındaki ilim meclislerinde bulunduğu ve bazı Abbasi halifelerinden yardımlar gördüğü bilinmektedir.

Kaynaklardan pek çok eser kaleme aldığı anlaşılan Belazuri'nin bugüne ulaşabilmiş olan eserleri nesep ilmi ile alakalı olan *Ensabü'l-Eşraf* ve İslam fetihlerini anlattığı *Fütuhu'l-Büldan*'dir. Bu eserlerden özellikle *Fütuhu'l-Büldan*, Müslümanların Arap yarımadasının dışına çıkışını ve fetih hareketlerini anlatması bakımından değer taşımaktadır. Ayrıca bu eser fethedilen bölgeler hakkında verdiği tarihi, idari ve sosyo-kültürel bilgiler açısından da değer taşımaktadır. *Fütuhu'l-Büldan*, Habib b. Mesleme'nin akınları ve Armeniakon *thema*'sının kuruluşu anlatılırken kullanılmış olup eserin farklı dillerde bir çok çevirisi olmakla birlikte bu çalışmada Mustafa Fayda tarafından hazırlanan çeviri kullanılmıştır.

İbn Hurdazbih, aslen İranlı olup İslam coğrafyacılarının ilk temsilcilerindendir. Varlıklı bir aileye mensup olduğu bilinen İbn Hurdazbih, nitelikli bir tahsilden geçtikten sonra Abbasi devlet teşkilatının çeşitli kademelerinde görev yapmış ve Bağdat'taki seçkin alimler arasında kendisine yer bulmuştur. *El-Mesalik ve'l-Memalik* adlı eserini IX. yüzyıl sonlarında kaleme alan İbn Hurdazbih'in X. yüzyıl başlarında öldüğü düşünülmektedir. İbn Hurdazbih'in Bizans idare sistemi ve Khaldia *thema*'sı ile ilgili paylaştığı bilgiler bu çalışmada kullanılmış olup eserin Murat Ağarı tarafından *Yollar ve Ülkeler Kitabı* adıyla hazırlanan çevirisi kullanılmıştır.

Mesudi, tam adı Ebu'l Hasan Ali b. Hüseyin el-Mesudi olup İslam alimleri arasında Mesudi ismiyle tanınan yazar, Bağdat doğumludur. Eğitim hayatını Bağdat'ta tamamladıktan sonra çeşitli ülkelere seyahat eden Mesudi izlenimlerini eserlerine aktarmıştır. Eserlerinin sayısı konusunda farklı tahminler olmakla birlikte otuzdan fazla eser verdiği düşünülmektedir. Bu eserlerden sadece *Muruc Ez-Zeheb* ve *et-Tenbih ve'l-işraf* adlı eserler bugüne ulaşmış olup bu çalışmada *Muruc Ez-Zeheb*'in Trabzon'un uluslararası ticaretteki yerine dair paylaştığı bilgilere başvurulmuştur. Eserin farklı nüsha ve çevirileri olmakla birlikte bu çalışmada Ahsen Batur tarafından *Muruc Ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)* adıyla hazırlanan çeviri kullanılmıştır.

İbn Havkal, X. yüzyılda yaşamış ünlü İslam coğrafyacılarından olup Nusaybin İslam coğrafyasında yaptığı gezilerle bilinmektedir. Belhi ekolüne mensup müslümn coğrafyacılarından biri olan İbn Havkal, ilim dünyasındaki ününü *Şuretü'l-Arz* adlı coğrafi çalışmasına borçludur. İslam ülkeleri ve müslümanlara komşu halklar hakkında bilgi veren İbn Havkal'in eseri ayrıca haritalarla da desteklenmiştir. Eserin pek çok dile tercümesi yapılmış olmakla birlikte bu çalışmada W. Ouseley tarafından *The Oriental Geography of Ebn Haukal An Arabian Traveller Of The Tenth Century*, adıyla neşredilmiş çeviri kullanılmıştır. İbn Havkal'in Trabzon limanı ve gümrük gelirleri ile ilgili paylaştığı bilgilere bu çalışmada başvurulmuştur.

Mukaddesi, X. yüzyılın tanınmış İslam coğrafyacılarından bir diğeri olup *Ahsenü't-tekasim fi ma'rifeti'l-akalim* (Coğrafi Bölgelerin En Güzel Tasnifi) adlı eseriyle bilinmektedir. Hayatı boyunca yaptığı seyahatlerde görüp işittiklerini eserine aktaran Mukaddesi bu seyahatlerde islam dünyasının dışına pek çıkmamıştır. Eserin

çeşitli bölümleri İngilizce, Farsça ve Rusça gibi dillere çevrilmiş olup bu çalışmada Ahsen Batur tarafından *İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Takasim)* adıyla hazırlanan çeviri kullanılmıştır. Mukaddesi'nin Trabzon ile ilgili paylaştığı bilgiler Arapların bölgeye olan ilgisini anlamak açısından önem taşımakta olup bu çalışmada kullanılmıştır.

İdrisi, İslam dünyasının XII. yüzyılda yetiştirdiği ünlü coğrafya ve botanik alimlerinden biridir. Hayatı hakkında çok az bilgi bulunan İdrisi, *Nüzhetü'l- müştak fi'htiraki'l-afak* adlı coğrafya kitabı ile tanınmaktadır. Bu eser, İslam dünyası ile ilgili en geniş kapsamlı coğrafya kitaplarından biri olup pek çok tercüme ve tıpkıbasımı yapılmıştır. İdrisi'nin eseri farklı dillere çevrilmiş olmakla birlikte bu çalışmada Pierre-Amedee Jaubert tarafından *Geographie D'Edrisi* adı ile iki cilt halinde hazırlanmış Fransızca çevirisi kullanılmıştır. İdrisi'nin Trabzon'un ticari özellikleri ve Trabzon ile İstanbul ve Erzurum gibi şehirler arasındaki güzergahlar hakkında verdiği bilgilerden istifade edilmiştir.

İbnü'l-Esir, 1160'da Cizre'de doğup 1233'te Musul'da vefat etmiş Arap kökenli ünlü İslam tarihçisi ve hadis bilginidir. Babası Ebu'l-Kerem Esirüddin'den dolayı İbnü'l-Esir künyesi ile tanınan İzzeddin İbnü'l-Esir; eğitimini Hicaz, Musul ve Bağdat'ta devrin tanınmış hocalarından ders alarak tamamlamıştır. İbnü'l-Esir'in Zengi hanedanını anlatan *Tarihu'd-devleti'l-Atabekiyye fi'l-Mevsil* ve sahabilerin yaşamı hakkında bilgi veren *Üsdü'l-gabe fi marifeti's-sahabe* gibi eserleri olmakla birlikte onu dönemin tarihçileri içerisinde ön plana çıkaran eseri dünya tarihi niteliğindeki *el-Kamil fi't-tarih*'tir. Eserin farklı neşir ve çevirileri yapılmış olup Türkçe'ye de tercüme edilmiştir. İbnü'l-Esir'in Tuğç b. Cuff'un 894 tarihli seferi ve Anadolu'ya ilk Türk akınları ile ilgili paylaştığı bilgilerden istifade edilmiş olup bu çalışmada Abdülkerim Özyayın tarafından hazırlanan çeviri kullanılmıştır.

Tursun Bey, XV. yüzyılda yaşamış Osmanlı devlet adamlarından biri olup özellikle Fatih Sultan Mehmed (1451-1481) ve II. Bayezid (1481-1512) dönemlerinde devlet kademelerinde çeşitli görevler yapmıştır. Tursun Bey ayrıca Fatih Sultan Mehmed döneminde Anadolu ve Balkanlarda gerçekleştirilen pek çok sefere çeşitli görevlerle iştirak etmiş ve emeklilik döneminde 1444-1488 yılı arasındaki olayları anlatan *Tarih-i Ebü'l-Feth* adlı eseri kaleme almıştır. Bu çalışmada eserin Mertol Tulum tarafından hazırlanan Türkçe çevirisi kullanılmış olup Tursun Bey'in Trabzon civarındaki Bulgar Dağı ile ilgili aktardığı bilgilerden istifade edilmiştir.

1.4.Ermeni ve Gürcü Kaynakları

Sebeos, VI. yüzyılda yaşamış Ermeni tarihçilerinden biri olup eseri Bizans-Sasani ilişkileri ile Anadolu ve Kafkasya'daki Arap fütuhata hakkında önemli bilgiler vermektedir. Eserin Robert Thomson tarafından *The Armenian History attributed to Sebeos*, adıyla yapılmış çevirisi kullanılmıştır. Sebeos'un eseri, Habib b. Mesleme'nin Kafkas seferleri ve Bizans imparatoru II. Konstans (641-668)'in Araplarla mücadelesi hakkında önemli bilgiler sunmakta olup çalışmada bu bilgiler kullanılmıştır.

Ghewond, VIII. yüzyılda yaşamış Ermeni tarih yazarlarından biri olup hayatı hakkında çok az bilgi bulunmaktadır. 730 yılı civarında doğduğu ve Dvin'de kilise eğitimi aldığı düşünülmektedir. Ghewond'un eseri 632 ile 788 yılları arasındaki olayları konu edinmekte olup Arapların Kafkasya ve Anadolu'ya yaptığı seferler ile bölgedeki idari düzenlemeleri hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Eser ayrıca Araplar ile Bizans İmparatorluğu ve Hazarların Kafkasya'da birbirlerine karşı giriştikleri mücadeleleri de tasvir etmektedir. Ghewond'un eseri, Arapların Şebinkarahisar üzerine 778'te yaptığı sefer hakkında bilgi vermekte olup bu çalışmada Robert Bedrosian tarafından *Ghewond's History* adıyla hazırlanan çeviri kullanılmıştır.

Step'anos Taronec'i (Stephen of Taron), Ermeni tarih yazıcılığının önemli temsilcilerinden biri olup hayatı hakkında ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır. X. yüzyılın sonlarında Taron'da doğup XI. yüzyılın ortalarında öldüğü düşünülen Step'anos Taronec'i, üç kitaptan oluşan bir *Dünya Tarihi* yazmış ve bu eserde evrenin yaratılışından 1005 yılına kadar yaşanan olayları anlatmıştır. Eser, Tim Greenwood tarafından *The Universal History of Step'anos Taronec'i* adıyla İngilizce'ye çevrilmiş olup bu çalışmanın Bardas Phokas ve Hamdanilerin Şebinkarahisar seferiyle ilgili bölümlerinde Step'anos Taronec'i'nin eserinden istifade edilmiştir.

Aristakes Lastivertsi, XI. yüzyılda yaşamış Ermeni din adamı ve tarihçidir. Hayatı hakkında ayrıntılı bilgi bulunmayan Aristakes'in Erzurum yakınlarındaki Lastivert köyünde doğduğu düşünülmektedir. Yazar aldığı dini eğitim ve dünya görüşünün de etkisiyle Ermenilerin başına gelen felaketleri kadercı bir anlayışla değerlendirmiştir. Aristakes'in tarihi, 1000 senesinden başlayarak 1071 yılına kadar gelen olayları anlatmakta olup Ermeni-Bizans ilişkileri ve Selçuklu akınları hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. II. Basileios'un Gürcü seferleri konusunda Aristakes'in aktardığı bilgilerden istifade edilmiş olup eserin Robert Bedrosian tarafından *Aristakes Lastivertc'i's History* adıyla hazırlanmış çevirisi kullanılmıştır.

Urfalı Mateos, XI. yüzyıl sonu ve XII. yüzyıl başlarında yaşamış Ermeni din adamı ve tarihçidir. Doğum ya da ölüm tarihi hakkında bilgi bulunmayan Urfalı Mateos'un hayatının büyük bir bölümünü Urfa'da geçirdiği eserindeki ifadelerinden anlaşılmaktadır. Urfalı Mateos'un vekayinamesi 952 senesinden başlayarak 1136 yılına kadar yaşanan olayları anlatmakta olup onun öğrencisi olan Papaz Grigor eseri devam ettirerek 1163 yılına kadar gelen olayları anlattığı bir bölümü vekayinameye eklemiştir. Urfalı Mateos'un eseri, Türklerin Anadolu'da yayılması ve Haçlıların bölgedeki faaliyetleri hakkında değerli bilgiler sunmakta olup bu çalışmada Ara Edmond Dostourian tarafından *The Chronicle of Matthew of Edeessa Armenia and the Crusades Tenth to Twelfth Centuries* adıyla hazırlanan İngilizce çeviri ile H. Andreyan tarafından hazırlanan *Urfalı Mateos Vekayi-Namesi (952-1136) Ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, adıyla neşredilen Türkçe çeviriler birlikte kullanılmıştır. Eserin II. Basileios'un Ermeni kralları ile olan ilişkileri hakkında verdiği bilgilerden bu çalışmada istifade edilmiştir.

Gürcistan Tarihi (K'art'lis Chovreba), XVIII. yüzyılda Gürcü kralı Vakhtang döneminde bir araya getirilmiş Gürcüce tarih derlemesi olup en eski devirlerden 1469 yılına kadar gelen olayları anlatan kısmı M. Felicite Brosset tarafından Fransızca'ya çevrilmiştir. Eserin Türkçe çevirisi Hrand D. Andreasyan tarafından yapılmış olup bu çeviride 1212 yılına kadar olan olaylar anlatılmaktadır. Gürcü tarihi için olduğu kadar İslam, Bizans ve Türk tarihi için de önemli bilgiler ihtiva eden eser, Arapların Kafkaslar ve Anadolu'daki ilk akınları ve Artvin bölgesindeki Bizans-Arap ve Gürcü ilişkileri ile ilgili bölümlerde kullanılmıştır.

1.5. Süryani Kaynakları

Süryani Mikhail, XII. yüzyılda yaşamış Süryani kökenli din adamı ve tarih yazarıdır. Kilise merkezli bir anlayışla ve evrenin yaratılışından başlayarak 1196 yılına kadar gelen olayları anlatan bir dünya tarihi yazan Süryani Mikhail'in eseri Hrand D. andreasyan tarafından Türkçe'ye çevrilmiş olup TTK kütüphanesinde bulunmaktadır. Çalışmamızda bu nüsha kullanılmış olup Süryani Mikhail'in II. Andronikos ile ilgili verdiği bilgilerden istifade edilmiştir.

Gregory Abu'l-Farac (Bar Hebraeus), 1225/1226 yılı civarında Malatya'da doğmuş ve 1286'da vefat etmiş İbrani kökenli tarihçi, teolog ve gramer uzmanıdır. Otuzdan fazla eseri bulunan Gregory Abu'l-Farac, tarih alanındaki ününü Süryani dilinde kaleme aldığı *Makhtebhanuth Zabhne (Dünyann Kronolojik ve Politik Tarihi)* adlı üç ciltlik eserine borçludur. Türk tarihi açısından öneml bir yere sahip olan eserin Ernest A. Wallis Budge tarafından Süryanice'den İngilizce'ye çevirisi yapılmış, Ömer Rıza Doğrul ise eserin birinci kısmını Türkçe'ye çevirmiştir. Eserde Danişmendlilerin karadeniz kıyısındaki faaliyetleri ile ilgili bilgiler mevcut olup bu çalışmada kullanılmıştır.

1.6. Seyahatnameler

Ruy Gonzales de Clavijo, 1403 yılında dönemin İspanya kralı III. Henry (1390-1406) tarafından Timur'a elçi olarak gönderilmiş ve yolculuğu esnasında gördüğü yerleri anlatan bir eser kaleme almıştır. İspanya'dan deniz yolu ile İstanbul'a ve oradan yine deniz güzergahını kullanarak Trabzon'a gelen Clavijo, Trabzon'dan sonra karayolunu kullanarak Erzurum ve Tebriz üzerinden Semerkant'a ulaşmış ve Timur'un huzuruna çıkmıştır. Dönüş yolunda da Trabzon üzerinden İstanbul'a ve oradan da ülkesine ulaşan Clavijo'nun seyahatnamesi Trabzon'un siyasi- iktisadi yapısı ve Trabzon çevresindeki yol güzergahları hakkında önemli bilgiler vermekte olup çalışmanın ekonomik faaliyetler ve yollar ile ilgili bölümlerinde bu esere başvurulmuştur. Eserin G. La Strange tarafından hazırlanan çevirisi kullanılmıştır.

Per Minas Bijişkyan, 1777 yılında Trabzon'da doğup 1851'de ölmüş Ermeni kökenli din adamı ve yazardır. 1804 yılında Mkhitarist hareketine katılarak Viyana'ya giden Per Minas Bijişkyan, ilerleyen yıllarda dini temsilci olarak doğup büyüdüğü Trabzon da dahil olmak üzere Karadeniz kıyılarını gezmiş ve bölgenin tarihi, sosyo-kültürel ve coğrafi özellikleri ile ilgili bilgiler verdiği bir eser meydana

getirmiştir. Bu eser Hrand D. Andreasyan tarafından *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası (1817-1819)* adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir. Eserde Trabzon adı ve yöredeki ekonomik faaliyetler ile ilgili bilgiler bulunmakta olup çalışmada bu bilgiler kullanılmıştır.

John MacDonald Kinneir, 181-1814 yılları arasında Anadolu ve Kafkasya'ya seyahat etmiş ve gözlemlerini *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan in the years 1813 and 1814* adlı eserde bir araya getirmiştir. Kinneir, seyahati esnasında Trabzon'a da uğramış olup eserinde paylaştığı güzergah bilgileri bu çalışmada kullanılmıştır.

Victor Fontanier, XVIII. yüzyıl sonlarında Fransa'nın Cantal bölgesinde dünyaya gelmiş ve 1857'de son görev yeri olan İtalya'da ölmüştür. Fransa hükümetine çeşitli hariciye görevlerinde bulunarak hizmet eden Fontanier, ilki 1822-1829 yılları arasında ve ikincisi de Trabzon'da konsolos olarak bulunduğu 1830'lu yıllarda olmak üzere Karadeniz sahilleri ve Anadolu'da iki defa seyahat etme fırsatı bulmuştur. Seyahatleri esnasında gördüklerini iki ayrı seyahatnamede toplayan Fontanier, Trabzon'daki görevi esnasında edindiği bilgi ve izlenimleri eserlerine aktarmıştır. Bu çalışmada Fontanier'in Araklı ismi ile ilgili aktardığı bilgiler kullanılmış olup Özgür Yılmaz tarafından "*Victor Fontanier'in 1831'de Trabzon'dan Batum'a Seyahati*" adıyla yayınladığı çeviri makale kullanılmıştır.

John W. Hamilton, XIX .yüzyılın ilk yarısında Anadolu'nun çeşitli bölgelerini gezmiş seyyahlardan biri olup *Researches In Asia Minor, Pontus and Armenia: with some Accounts Of Their Antiquities And Geology* adında iki ciltten oluşan bir eser kaleme almıştır. Eserde, Trabzon'daki Roma döneminden kalma yazıtlarla ilgili bilgiler bulunduğu gibi şehrin fiziki yapısı ile ilgili çizimler de mevcuttur. Hamilton ayrıca Trabzon civarındaki ekonomik faaliyetler ile ilgili bilgiler de paylaşmakta olup bu çalışmada, Trabzon'un iktisadi ve fiziki yapısı ile ilgili bölümler hazırlanırken Hamilton'un eserine başvurulmuştur.

2. Araştırmalar

Çalışmamızda Trabzon ve çevresi ile doğrudan ya da dolaylı olarak ilgili olan İngilizce, Türkçe veya diğer dillerde basılmış pek çok araştırma eseri kullanılmıştır. Bu kapsamda zikredilmesi gereken ilk eser A. Bryer ve David Winfield tarafından 1985 yılında kaleme alınmış *Byzantine Monuments and Topography of Pontos* adlı iki ciltlik eser olup genel olarak Pontus bölgesinin siyasi, idari, fiziki ve arkeolojik yapısı ile ilgili bilgiler vermektedir. Ayrıca D. Magie tarafından hazırlanan *Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century After Christ I-II* adlı eser Roma tarihi ile ilgili bölümlerde kullanılmıştır. 2014 yılında Osman Emir tarafından hazırlanan *Hellenistik ve Roma Dönemleri'nde Pontos (MÖ IV yy - MS III. yy.)* adlı

doktora doktora tezinden çalışmanın giriş bölümünde istifade edilmiştir. Ayrıca Mithradates Krallığı ile ilgili olarak M. Arslan'a ait *Romanın Büyük Düşmanı Mithridates VI Eupator* adlı eser kullanılmıştır. Trabzon şehrinin kuruluşu ve adının kökeni ile ilgili olarak R. Drews'in kaleme aldığı "*The Earliest Greek Settlement on the Black Sea*" adlı makale ile J. G. F. Hind'in "*The Colonisation of Sinope and the South-East Area*" adlı çalışmalardan faydalanılmıştır. Ayrıca Demetrius Georgacas tarafından hazırlanan *The Names for the Asia Peninsula and a Register of Surviving Anatolian Pre-Turkish Placenames* ve Paul Wittek tarafından yazılan "Bizanslılardan Türklere Geçen Yer Adları" adlı araştırmalar Trabzon adının kökeni ile ilgili zikredilmesi gereken çalışmalardır.

Çalışmanın siyasi tarih ile ilgili kısmında Bizans-Sasani savaşları anlatılırken G. Greatrex ve S. Lieu tarafından hazırlanan *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars* adlı eser referans gösterilmiştir. A. A. Vasiliev, Trabzon ve çevresi ile ilgili birçok esere imza atmış olmakla birlikte bu çalışmada özellikle Bizans İmparatoru Justinianos ile ilgili olan "Zur Geschichte von Trapezunt unter Justinian dem Groossen" adlı makalesi kullanılmıştır. J. A. S. Evans'a ait *The Age of Justinian The Circumstances of Imperial Power* ve W. E. Kaegi'nin kaleme aldığı *Heraclius Emperor of Byzantium* adlı eserler de çalışmanın siyasi tarih kısmında başvurulan önemli eserlerdir. Ayrıca W. Treadgold tarafından hazırlanan *A History of the Byzantine State and Society* ve Catherine Holmes'e ait *Basil II and the Governence of Empire (976-1025)* ile adlı eserler çalışmada kullanılmıştır. Yannis Stauraitis'in editörlüğünde hazırlanan *A Companion to the Byzantine Culture of War, Ca. 300-1204* adlı eser de çalışmanın siyasi tarih ile ilgili kısımlarında kullanılmıştır. William Miller tarafından hazırlanan ve Nurettin Süleymangil tarafından çevrilen *Son Trabzon İmparatorluğu (1204-1261)* adlı eser ile Jakop Philip Fallmerayer'in A.C. Eren tarafından çevirisi yapılan *Trabzon İmparatorluğu'nun Tarihi* adlı eserleri de istifade edilen çalışmalar arasında zikretmek gerekir.

Trabzon'un idari yapısı ele alınırken W. Treadgold'a ait olan *The Byzantine Revival 780-842* adlı çalışma ile J. Haldon tarafından hazırlanan *Warfare State and Society in Byzantine World, 565-1204* adlı eserler kullanılmıştır. Alan Harvey tarafından hazırlanan *Economic Expansion in the Byzantine Empire 900-1200* ve Angeliki Laiou tarafından editörlüğü yapılan *The Economic History of Byzantium: From The Seventh Through The Fifteenth Century* adlı eserler iktisadi yapı ile ilgili

bölümlerde kullanılmıştır. Ayrıca çalışmamızda Trabzon'daki darphane faaliyetleri ile ilgili olarak araştırmalar yapan Simon Bendall'ın "*The Minth of Trebizond Under Alexius I and the Gabrades*" ve "*The Coinage of Trebizond Under Isaac II (A.D. 1185-1195) With A Note On Unfinished Byzantine Die*" adlı makaleleri kullanılan eserler arasındadır.

Cambridge Üniversitesi bünyesinde hazırlanan, *The Cambridge Ancient History*, *The Cambridge History of Iran* adlı ansiklopedik eserlerden çalışmanın giriş bölümünde, *The Cambridge Companion to the Age of Justinian* adlı eserden siyasi tarih ile ilgili bölümlerde ve son olarak *The Cambridge Economic History of Europe* adlı eserin ikinci cildinden de iktisadi yapı ile ilgili bölümde faydalanılmıştır.

Yukarıda kısaca izah edilen eserlerden başka A. H. M. Jones tarafından yazılan *The Cities of the Eastern Roman Provinces* ve Mehmet Tezcan tarafından kaleme alınan *Klasik ve Ortaçağ Dönemlerinde Karadeniz ve Kafkasya* adlı eserler ile Yusuf Ayönü tarafından kaleme alınan *Selçuklular ve Bizans* ile İbrahim Tellioğlu'nun yazdığı *Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler* adlı eserler başvuru eserler kapsamında zikredilmesi gereken eserlerdir.

GİRİŞ

1. Roma Hakimiyetinden Önce Trabzon ve Çevresi

Anadolu, tarihin en eski devirlerinden beri yerleşime sahne olmuş zengin geçmişi olan bir bölgedir. Farklı kültürlerle ev sahipliği yapan ve bu özelliğiyle medeniyetler beşiği konumunda olan Anadolu'nun tarih öncesi devirleri hakkında yerli ve yabancı araştırmacılar tarafından çeşitli araştırmalar yapılmıştır. Benzer araştırmalar Trabzon ve çevresi ile ilgili olarak da yapılmış ve bölgede ilk yerleşimlerin ne zaman başladığı tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu amaçla bölgedeki ilk çalışmayı İ. Kılıç Kökten gerçekleştirmiştir. Kökten tarafından yayımlanan kazı sonuçları raporunda, bölgenin insanlık tarihine ait en eski buluntularının M.Ö. 1.000.000 ile 100.000 yılları arasına tarihlenen alt Paleolitik döneme ait olduğu ancak Rize ile Ordu arasındaki kıyı kesiminde tarih öncesi devirlerle ilgili herhangi bir buluntuya rastlanmadığı belirtilmiştir¹. Karadeniz bölgesinde kazı faaliyetlerine ilerleyen yıllarda da devam edilmiş ancak özellikle Ordu ile Rize arasındaki sahil kesiminde bölgenin tarih öncesi devirlerini aydınlatacak arkeolojik kalıntıya rastlanmamıştır².

Karadeniz bölgesinde tarih öncesi devirlerle ilgili yapılan arkeolojik faaliyetlere genel olarak bakıldığında bölgenin dağlık iç kesimlerinde yerleşim yerlerine ve kalıntılara rastlandığı ancak iç kesimden sahile yaklaşıldıkça buluntu sayısının azaldığı ve bazı noktalarda da hiçbir şeyin bulunamadığı görülmektedir. Bu durumun ortaya çıkmasındaki başlıca etkenlerin bölgenin coğrafi yapısı ve bitki örtüsü olduğu muhakkaktır. Nitekim bölgede araştırmalar yapan arkeologlar da coğrafi şartların sebep olduğu zorluklardan sıklıkla bahsetmişlerdir. Ayrıca kıyı boyunca devam eden yol yapım çalışmaları esnasında bölgenin tarih öncesi

¹İ. Kılıç Kökten, "Kuzeydoğu Anadolu Prehistoryasında Bayburt Çevresinin Yeri", **DTCFD**, III/5, 1944, s.478.

²M. Özsait, "İlkçağ Tarihinde Trabzon ve Çevresi", **Trabzon Tarihi Sempozyum Bildirileri**, Trabzon 2000, s.36., İ. Kılıç Kökten, "Anadolu'da Prehistorik Yerleşme Yerlerinin Dağılışı Üzerine Bir Araştırma", **DTCFD**, X/3-4, 1952, s.189-204. Ayrıca bkz. İ. Kılıç Kökten, Nimet Özgüç, Tahsin Özgüç, "1940 ve 1941 Yılında Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Samsun Bölgesi Kazıları Hakkında İki Kısa Rapor", **Bellekten**, IX/35, (Temmuz 1945), s.365 vd., Tahsin Özgüç, "Samsun Hafriyatının 1941- 42 yılı Neticeleri", **TTK Kongresi**, 3, Ankara, 1948, 393- 419, Bahadır Alkım, "İkiztepe Kazısı 1978 Çalışmaları", **Bellekten** 43, 1979, 151- 157, Önder Bilgi, "İkiztepe Kazılarının 1985 Dönemi Sonuçları", **KST**, VII, 1987, 149- 156; Önder Bilgi, "İkiztepe Kazılarının 1986 Dönemi Sonuçları", **KST**, IX, 1988, 169- 179; İ. Kılıç Kökten, "Orta ve Kuzey Anadolu'da Yapılan Tarihöncesi Araştırmalar", **Bellekten**, 8/32, Ankara, 1944, s. 659-680, Altan Çilingiroğlu, "Doğu Karadeniz Yüzeysel Araştırmaları 1993", **AST**, XII, Ankara, 1994, s.345-348.

devirleriyle ilgili bilgi verecek buluntuların tahrip ya da yok edildiği araştırmacılar tarafından belirtilmektedir³.

M.Ö. XVII. yüzyılda Kızılırmak yayı içerisinde Hititlerin hakimiyet kurduğu dönemde Hitit metinlerinde “Yukarı Ülke” olarak isimlendirilen Kuzey Anadolu’da Gaşkalar, Kuzeydoğu Anadolu’da ise Azzi-Hayaşalılar hüküm sürmekteydi⁴. Gaşkaların hakim oldukları bölgenin sınırları ve hakimiyet süreleri tam olarak bilinmemekle birlikte, Sinop’un batısı ile Giresun arasında kalan bölgede boylar halinde birbirine gevşek bağlarla bağlı konfederatif bir yapıda yaşadıkları anlaşılmaktadır⁵. Gaşkalar, Hitit krallığının en eski dönemlerinden yıkılışına kadar Hitit ülkesine yıpratıcı saldırılarda bulunmuşlardır⁶. M.Ö. XIII. yüzyılda Hitit krallığının Ege göçleri sonucunda yıkılması ile birlikte Gaşkalar hakkında bilgi veren en temel kaynaklardan biri olan Hitit metinleri sessizliğe bürünmüştür. Dolayısıyla Hititler yıkıldıktan sonra Gaşka tarihinin nasıl şekillendiği hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır⁷.

Gaşkaların doğusunda, Giresun ile Rize arasındaki dağlık alanlarda ve Erzincan ile Erzurum arasında kalan bölgede yaşadıkları tahmin edilen Azzi – Hayaşalılar ise M.Ö. XV. asırdan itibaren Hititlerle mücadelelere girmeye başlamıştır⁸. İki krallık arasındaki savaşlar özellikle II.Tuthalya (M.Ö. 1410- 1390) ve II.Murşili (M.Ö.1344- 1306) arasındaki dönemde yoğunlaşmıştır⁹. Hititler zaman zaman Azzi-Hayaşalılar karşısında zorlansa da özellikle M.Ö. 1333 yılında Murşili II. tarafından düzenlenen seferde Hayaşalılar ağır bir mağlubiyete uğramış ve üstünlük Hititlere geçmiştir¹⁰.

³M. Özseit, “Arkeolojik Veriler Işığında Ünye”, *AST*, 25/II, Kocaeli, 2007, s.296, Çilingiroğlu, "Doğu Karadeniz Yüzey Araştırmaları", s.348, M. Arslan, “Pontos’tan Karadeniz’e: Bir Adlandırmanın Ardındaki Önyargılar, Varsayımlar ve Gerçekler”, *OLBA*, XI, 2006, s.72-78.

⁴Mahmut Pehlivan, *Kaşkaların Eski Anadolu Tarihindeki Yeri ve Önemi*, Erzurum, 1991, s.8-12, Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, Ankara, 1998, s.73 vd.

⁵Trevor Bryce, *The Kingdom of Hittites*, Oxford University Press, New York, 2005, s.47, Alpaslan Ceylan, “Arnuwanda-Asmunikal Dua Metni ve Tarihi Açısından Değerlendirilmesi”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 23, 1996, s.2-3.

⁶Alpaslan Ceylan ve Hatice Uyanık, “Kaşkalar ve Tokat’ın Eskiçağ Tarihinde Kaşkaların Rolü”, *Tokat Sempozyumu Bildiriler*, C. I, Tokat, 2012, s.73-75, Serkan Demirel, “Hitit-Kaşka İlişkilerinde Yanıtı Aranan Bazı Sorular”, *Gazi Akademik Bakış*, C.6, S.12, 2013, s.194-195.

⁷Demirel, s.201.

⁸J. Garstang-O. Gurney, *The Geography of the Hittite Empire*, London, 1959, s. 32-40; M. Pehlivan, *Hayasa, (M.Ö. XV.-XII. Yüzyıllarda Kuzeydoğu Anadolu)*, Erzurum, 1991, s.22-31.

⁹Mahmut Pehlivan, *Dayalehi/Diau(ghi), (Uruanti-Nairi Konfederasyonu Döneminden Urartu’nun Yıkılışına Kadar)*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum, 1991, s.15.

¹⁰Osman Emir, *Prehistorik Dönemden Roma Dönemine Kadar Trabzon ve Çevresi*, Serander Yayınları, Trabzon, 2011, s.43.

Karadeniz bölgesi, Eskiçağ'da kıyıda uzak ve iç kesimlerde kurulan krallıklar için dünyaya açılan bir kapı olmuştur. Hititlerin yıkılmasından sonra Doğu Anadolu'da ortaya çıkan Urartu Krallığı için de bu durum değişmemiştir. M.Ö. IX. yüzyıl ortalarında güçlü bir merkezi birlik kuran Urartular Akdeniz limanlarına ulaşarak bölge ticaretinde etkin rol alabilmek için Asurlular ile mücadele etmişlerdir¹¹. Urartular Özellikle II.Sarduri (M.Ö. 764-735) zamanında Asurluların zayıf durumundan faydalanarak Önasya'da üstünlüğü ele geçirmiştir. Ancak Asur tahtına III.Tiglatpileser (M.Ö. 744-727) ün geçmesiyle durum değişmiştir. Yeniden düzenlenen Asur ordusu, Urartuları M.Ö. 742'de Kommagene'de yenilgiye uğratmış ve Asurlular üstünlüğü ele geçirmiştir¹². Bu mağlubiyetten sonra Kuzey Suriye ticareti ve Akdeniz limanları Asur denetimine girmiş, Urartular Ege dünyası ile ticaret yapabilecekleri farklı yollar aramaya başlamışlardır. Bu amaca en uygun bölge Doğu Karadeniz olarak seçilmiş ve II.Sarduri döneminden itibaren kuzey seferleri krallığın genel bir politikası gelişerek devam etmiştir¹³. Bu bölge Urartu kral yazıtlarında Qulha¹⁴ olarak geçmekte, bölgede büyük ganimetlerin ele geçirildiğinden ve Ildamuşa¹⁵ adlı krali bir kentten bahsedilmektedir. Urartuların, Kuzeydoğu Anadolu ile olan ilişkisi hakkında yazıtlar dışında herhangi bir arkeolojik malzeme bulunmaması bölgedeki faaliyetleri ile ilgili daha fazla bilgi sahibi olunmasını engellemektedir. Ancak onların Karadeniz'de askeri ve siyasi bir hâkimiyet kuramadıkları anlaşılmaktadır¹⁶. Urartuların ne zaman ve nasıl çöktüğü yazılı ve arkeolojik kaynakların eksikliği sebebiyle tam olarak bilinmemektedir. Ancak VIII. yüzyılda maruz kaldıkları Kimmer saldırılarından sonra zayıfladıkları ve Rusa II (685-645) nin ölümünden sonra Önasya'da eski önemlerini kayb ettikleri anlaşılmaktadır¹⁷.

¹¹Osman Emir, "Eskiçağ'da Doğu Karadeniz Bölgesinin Jeopolitik Önemi", **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, S.13, s.13.

¹²Amelie Kuhrt, **Eski Çağ'da Yakınoğu**, III, 3. Baskı, (Çev., Dilek Şendil), İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013, s.236, Afif Erzen, **Doğu Anadolu ve Urartular**, 3.Baskı, TTK., Ankara, 1992, s.33-34.

¹³Emir, "Eskiçağ'da Doğu Karadeniz Bölgesi'nin Jeopolitik Önemi", s.15

¹⁴R.D. Barnett, "Urartian Art and Archeology", **CAH** Vol. 3, Part I,1990, 314-371, A. Çilingiroğlu, **Urartu Tarihi**, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir, 1994, s.83, Osman Emir, "Argonautlar Efsanesi: Bir Mitosun ardındaki Gerçekler ve Kolkhis", **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, C. 6, s. 11-16, Kemalettin Köroğlu, "Urartu Krallığı'nın Kuzey Yayılımı ve Qulha Ülkesinin Tarihi Coğrafyası", **Bulleten**, C. LXIV/241, s.726-739.

¹⁵Köroğlu, s.728.

¹⁶Emir, "Eskiçağ'da Doğu Karadeniz Bölgesi'nin Jeopolitik Önemi", s.15.

¹⁷Kuhrt, **Eski Çağ'da Yakınoğu**, s.238-239, Erzen, s.39.

Orta Asya menşeli oldukları bilinmekle birlikte etnik kökenleri hakkındaki tartışmaların hala devam ettiği Kimmerler, M.Ö. XIII. yüzyıldan itibaren Kafkasya, Kırım ve Özi (Dinyeper) havzasına yayılmış, M.Ö. VIII. yüzyıldan itibaren ise İskit baskısı sebebiyle Kafkasları aşarak Anadolu'ya girmiştir¹⁸. Yaklaşık iki asır boyunca Anadolu'da varlığını sürdüren Kimmerlerin Karadeniz kıyılarında yayıldıkları bilinmektedir. M.Ö. 676'da Orta Kızılırmak bölgesindeki Frigya Krallığı'na saldıran Kimmerler, başkent Gordion'u yağmalamış ve bu mağlubiyetten sonra Frig kralı Midas intihar etmiştir. Kimmerlerden bir kol, Frig devletine indirilen bu ağır darbeden sonra Paphlagonia üzerinden Karadeniz kıyılarına yayılmış ve Herakleia Pontika'dan (Karadeniz Ereğlisi) Trapezus'a (Trabzon) kadar olan bölgeyi hakimiyetleri altına almışlardır¹⁹. Kimmerler Anadolu'nun dört bir tarafına yayılmış olmalarına rağmen onlardan geriye çok fazla arkeolojik malzeme kalmamıştır. Ancak Ünye yakınlarında bulunan ve Kimmerlere ait olduğu düşünülen phiale tipindeki gümüş kap ile şimdiki adı "Ağarmış Dağı" olup eskiçağ tarihçileri tarafından "Kimmerius" olarak adlandırılan Trabzon yakınlarındaki dağlık bölgeye ait bu isimlendirme Kimmerlerin bölgede kurduğu hakimiyetin izleri olarak kabul edilmelidir²⁰. Kimmerlerin bölgede yayılması Greklerin koloni faaliyetlerini de etkilemiş, Karadeniz'in güney kıyılarında neredeyse bir asırdır devam eden Grek keşifleri ve koloni kurma faaliyetleri Kimmer istilaları sebebiyle akamete uğramıştır²¹.

Eskiçağ'da Trabzon ve çevresinin tarihi ile ilgili en önemli olaylardan biri Karadeniz kıyılarında Grek kolonilerinin kurulmasıdır. Yunanların koloni kurma faaliyetleri, siyasi ve ekonomik sebeplerden ortaya çıkmıştır²². Bu ekonomik sebeplerin başlıcaları gelişmekte olan endüstri için ucuz hammadde ve köle ihtiyacı ortaya çıkması ve artan Grek nüfusunu besleyecek toprağın bulunmayışıdır. Bunun yanında üretim fazlası olan malları satacak dış pazar bulma ihtiyacı da Grekleri koloniler kuracak bölgeler aramaya sevk etmiştir²³. Bu amaçla önce Ege ve Akdeniz

¹⁸M.T. Tarhan, "Eskiçağ Tarihinde Kimmerler Problemi", s.362-364.

¹⁹İlhami durmuş, "Anadolu'da Kimmerler ve İskitler", **Belleten**, LXI/231, 1997, s.278, M. Taner Tarhan, "Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler", s.111-113.

²⁰M. Taner Tarhan, "Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler", s.116-118, M. Özsait, İlkçağ tarihinde Trabzon ve Çevresi, s. 37.

²¹M. Özsait, İlkçağ tarihinde Trabzon ve Çevresi, s. 37, İbrahim Telliöğlü, **Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler**, Serander Yay., Trabzon, 2004, s.20.

²²Alexander Fol, "Thracia- Pontica Twenty Years Later", **New Studies On The Black Sea Littoral** (Trans., G.R. Tsetschladze), Oxford, 1967, s.7.

²³E. M. White, "Greek Colonisation", **The Journal of Economic History**, XXI, No. 4, 1961, s. 443 vd. Telliöğlü, Doğu Karadeniz'de Türkler, s.40.

kıyılarında koloniler kurmaya başlayan Grekler, daha sonraki dönemde Miletoslu kolonicilerin önderliğinde Karadeniz ve Marmara kıyılarına yayılmaya başlamışlardır²⁴. Özellikle VII. yüzyıldan itibaren bölgede daha aktif rol oynamaya başlayan Miletoslular, burada Trapezus (Trabzon), Amisos (Samsun) ve Sinope (Sinop) gibi koloni merkezleri kurmuşlardır²⁵. Antikçağ yazarlarından Plinius'un, Miletosluların bölgede doksandandan fazla koloni kurduğundan bahsetmesi Miletosluların Karadeniz çevresindeki etkinliğini anlamak açısından önemli bir bilgidir²⁶.

Ancak Greklerin Karadeniz'e çıkış tarihi ile ilgili olarak modern araştırmacılar arasında görüş ayrılıkları bulunmaktadır. J.G.F. Hind, R. Boardman ve R. Carpenter gibi araştırmacılar, Hellen kökenli denizcilerin gemi yapım teknolojisinde yeterli seviyede olmadığını ve dolayısıyla M.Ö. VIII. yüzyıla kadar Karadeniz'e ulaşmalarının mümkün olmadığını iddaa etmişlerdir²⁷. Bu görüşe karşılık olarak D. M. Robinson, A. Gweyn, R. Drews ve Graham gibi araştırmacılar da Greklerin M.Ö. VII. yüzyıldan önce Karadeniz'e ulaşmış olmalarının ihtimal dahilinde olduğunu ancak bu konudaki tartışmanın arkeolojik çalışmalardan elde edilecek veriler ışığında bir çözüm kavuşturulabileceğini ifade etmişlerdir²⁸.

Karadeniz kıyılarında Miletoslular tarafından kurulan kolonilerden biri olan Trapezus, Eusebius'a göre M.Ö. 756'da Pontos'ta kurulmuştur²⁹. Ancak, Eusebius'un kentin kuruluş tarihi ve ismi ile ilgili verdiği bilgiler tartışma konusu olmuştur. R. Drews, Eusebius'un kolonilerin kuruluş tarihleri ile ilgili verdiği bilgilere her zaman itimat edilemeyeceğini vurgularken³⁰, J. Hind de Trapezus kolonisinin kuruluş tarihini sağlam bir şekilde aydınlatacak tarihi ve arkeolojik bilgiden yoksun olduğu için konunun tam anlamıyla aydınlatılamayacağını söylemektedir. Ayrıca

²⁴C. Roebuck, **Ionian Trade and Colonisation**, New York, 1959, s. 117.

²⁵Özhan Öztürk, **Pontus, Antikçağ'dan Günümüze Karadeniz'in Etnik ve Siyasi Tarihi**, Genesis Yayınları, Ankara, 2012, s.288 vd.

²⁶Gaius Secundus Plinius, **Naturalis Historia**, V, (Ed. H. R. Rackman), London, 1947, s. 112.

²⁷J. G. F. Hind, **The Colonisation of the Black Sea Area in Archaic and Classical Period**, Dunedin, 1971, s.211, J. Boardman, **The Greek Overseas**, London, 1988, s. 248, R. Carpenter, "The Greek Penetration Of The Black Sea", **AJA**, LII/1, 1948, s.3- 4., Gocha R. Tsetsckhladze, "Grek Penetration of the Black Sea", **The Archaeology of Greek Colonisation, Essay Dedicated to Sir John Boardman**, (Ed. G.R. Tsetsckhladze- F. De Angelies), Oxford, 1994, s.111.

²⁸D. M. Robinson, "Ancient Sinope: First Part", **Journal of American Philology**, Vol.27, No.2, s. 148, A. Gweyn, "The Character of Greek Colonisation", **Journal of Hellenistic Studies**, XXXVII, 38, 1918, s. 95, R. Drews, "The Earliest Greek Settlement on the Black Sea", **Journal of Hellenistic Studies**, 96, 1976, s. 24.

²⁹Eusebius, **The Ecclesiastical History**, I, (Trans. K. Lake ve D. Litt), Loeb Classical Library, London, 1926, IV, 56, 5.

³⁰Drews, s.18vd.

Trabzon ve çevresi ile ilgili arkeolojik verilerin yetersiz oluşu da araştırmacıların kesin bir tarih vermesini engellemektedir³¹.

Trabzon'un kuruluş tarihi ile tartışmaların benzeri şehrin isminin kökeni konusunda da yaşanmaktadır. Bazı araştırmacılar arasında *Trapezus* isminin Grekçe kökenli olduğu ve *Trapezus* isminin Grekçe'de masa anlamına gelen "trapeza" (τραπέζι) kelimesinden türetildiği yaygın görüş olarak kabul edilmiştir. C. Texier, şehir surlarının dört köşeli olup masaya benzemesine bağlı olarak şehre bu ismin verildiğini iddaa etmiş³², yine Bıjışkyan da eski kalenin masayı andıran surları sebebiyle şehrin bu adı aldığını eserinde belirtmiştir³³. W. Miller, *Trapezus* isminin "masa gibi şehir" anlamına geldiğini belirterek şehrin Grek kökenine vurgu yaparken³⁴, B. Umar Hellen'de "düzlüklü" anlamına gelen *Trapezus* isminin Anadolu baş tanrısı Adra'nın Hellen kültürüne uyarlanmış bir şekli olabileceği ihtimali üzerinde durmaktadır³⁵. Ancak şehir surlarının şekline bağlı olarak yapılan bu açıklamalar zorlama yorumlar niteliğinde olup *Trapezus* isminin kökenini açıklamakta yetersiz kalmaktadır.

Yukarıdaki izahlara karşılık olarak bölge tarihi ile ilgili çalışmalar yapan bazı araştırmacılar da *Trapezus* isminin Grek dili ile açıklanamayacağını iddaa etmektedir. A. Bryer, *Trapezus* ismini koloni öncesi dönemde şehre verilen ismin bir adaptasyonu olarak görmektedir³⁶. Anadolu'daki yer isimleri ile ilgili çalışmalar yapan D. Georgacas, bölgedeki şehirler ve diğer yerleşim bölgelerinin isimleri ile ilgili kuvvetli deliller bulunmadığından bahsetmektedir³⁷. Bizans ile Türkler arasındaki yer isimleri etkileşimi hakkında çalışmalar yapan P. Wittek de Grekçe "Pavrae" adından türediğini belirttiği Bafra dışındaki yer isimlerinin Grekçe ile bir bağlantısını tespit edememiştir³⁸. Son olarak W.E.D. Allen de, bölgedeki yer

³¹J.G.F. Hind, "The Colonisation of Sinope and the South-East Area" **Losal Lthno-political Enitiies of the Black Sea in the 7th-4th Cenuries B S. Materils of the All-Uniona Symposium Dedicated to the problems of Ancient History of Black Sea Littoral** Tsqal tubo-Vani, Tbilisi, 1988, s.213.

³²Charles Texier, **Küçük Asya Coğrafyası Tarihi ve Arkeolojisi**, III, (Çev. A. Suavi), Enformasyon ve Dökümantasyon Hizm. Vakfı, Ankara 2002, s.154;

³³P. Minas Bıjışkyan, **Karadeniz Kıyıları Tarih Ve Coğrafyası 1817-1819**, Ter. HrandD.Andreasyan, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1969, s.89-90.

³⁴William Miller, **Son Trabzon İmparatorluğu (1204-1461)**, (Çev. Nurettin Süleymangil), Heyamola Yay., İstanbul, 2007, s.9.

³⁵Bilge Umar, **Türkiye'deki Tarihsel Adlar**, İnkilap Kitabevi, İstanbul, 1993, s.832.

³⁶Anthony Bryer, **Peoples and Settlement In Anatolia and the Caucasus 800-1900**, Variorum Reprints, London, 1988, s. 211.

³⁷Demetrius J. Georgacas, **The Names for the Asia Minor Peninsula and a Register of Surviving Anatolian Pre-Turkish Placenames**, Heidelberg, 1971, s. 100.

³⁸Paul Wittek, "Bizanslılardan Türklere Geçen Yer Adları", (Çev. M. Eren), **Selçuklu Araştırmaları Dergisi**, I, 1970, s.193vd.

isimlerinin Grekçe ile alakalı olmadığı görüşünü savunmaktadır³⁹. Dolayısıyla Karadeniz'in güney kıyısındaki diğer yer isimleri gibi *Trapezus* ismini de Grek dili ile açıklamak mümkün görünmemektedir.

VI. yüzyılda yaşamış bir coğrafyacı olan Stephanus Byzantinus *Trapezus* isminin kökeni ile ilgili olarak farklı yorumlamalar yapılabilecek bazı bilgiler paylaşmaktadır. Byzantinus, *Ethnica* adlı coğrafya sözlüğünde *Trapezus*'un isimlerinden birinin "Oezenis" olduğunu belirtmekte ancak bu ismin sözcük anlamı ya da kökeni hakkında bilgi vermemektedir⁴⁰. Karadeniz bölgesindeki yer adları üzerine çalışmalar yapan araştırmacılar Stephanus Byzantinus'un aktardığı bu isim ile ilgili yorumlar yapmamakta ve daha *Trapezus* ismi ile Grekçe arasında bağlantı kurarak şehrin Hellen kökenini ortaya çıkarmaya çalışmaktadır. Ancak yukarıdaki izahatlardan da anlaşılacağı üzere bu bağlantıyı kurmak eldeki veriler ışığında mümkün görünmemektedir. Sonuç olarak Miletoslu kolonicilerin kendilerinden önce var olan ve kaynaklarda görülmeyen şehir ismini çarpıtıp kendi dillerine uydurarak *Trapezus* ismini kullanmaya başladıkları anlaşılmaktadır⁴¹. Hem *Trapezus* hem de *Oezenis* isimleri Miletos'lulardan önceki dönemde Trabzon şehrine verilen isim ile bağlantılı olup bu ismin kökenin Grekçe yerine eski Anadolu dillerinde ya da farklı dil gruplarında aramak gerekir.

Miletoslular, Karadeniz'de kaldıkları bir buçuk asırlık dönemde Ege'nin en güçlü kentlerinden biri olmuşlardır. Miletosluların yükselişinde şüphesiz ki Karadeniz bölgesinin sunduğu imkanların da yadsınamaz bir etkisi olmuştur. Başta bölgenin stratejik konumu olmak üzere ham madde kaynakları ve ticarete elverişli limanların varlığı bölgeyi Miletosluların odak noktası haline getirmiştir. Karadeniz'in güney kıyısındaki *Trapezus*, Sinope ve Amisos gibi limanlar Anadolu'nun iç kesimleri ile bağlantı kurulmasına ve bu bölgelerden elde edilen ham madde kaynaklarının naklinin gerçekleştirilmesine de imkan sağlamıştır⁴². Ancak Grek kolonicilerin bölgede oluşturduğu koloni düzeni Perslerin Anadolu'ya gelişi ile bozulmuş, Pers kralı Kyros (M.Ö. 559-530)'un Lydia kralı Kroisos'u (M.Ö. 560-547) M.Ö. 546/5 yılında mağlup etmiş⁴³ Ege kıyılarındaki Grek kolonileri de dahil

³⁹ W.E.D. Allen, *A History of the Georgian People*, London, 1971, s.55.

⁴⁰ Stephanus Byzantinus, *Ethnica*, Ed. August Meineke, Berlin 1849, s.631.

⁴¹ Benzer bir süreç Türk hakimiyetinin başlaması ile de yaşanmış ve Türklerin kendilerinden önce kullanılan ismi Türkçe'ye adapte etmesiyle "Trabzon" ismi ortaya çıkmıştır.

⁴² Emir, "Eskiçağ'da Doğu Karadeniz Bölgesinin Jeopolitik Önemi", s.16-17.

⁴³ Oğuz Tekin, *Eski Anadolu ve Trakya, Ege Göçlerinden Roma İmparatorluğu'nun İkiye Ayrılışına Kadar (M.Ö. 12- M.S. 4. Yüzyıllar Arası)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s.47, V.

olmak üzere Anadolu'nun büyük bir bölümünde Pers hakimiyeti başlamıştır. Karadeniz çevresi de Anadolu ile birlikte Pers hakimiyetine girmiş, Anadolu Persler tarafından satraplık adı verilen yönetim birimlerine ayrılmış ve bugünkü Trabzon ile Ordu arasında kalan bölge ise 19. Satraplık bölgesinin sınırları içerisinde yer almıştır⁴⁴. Perslerin Anadolu'daki üstünlükleri kral I. Dareios döneminde başlayan Pers-Yunan savaşlarından sonra zayıflamış Yunanlar özellikle Batı Anadolu'da üstün duruma geçmişlerdir⁴⁵. Ancak Perslerin Anadolu'daki egemenlikleri Makedonyalı İskender'in bölgeyi istilasına kadar devam etmiştir⁴⁶. Persler hakimiyetleri boyunca Trabzon ve çevresinin insani ve ticari kaynaklarından faydalanmışlardır.

Trabzon ve çevresi Pers hakimiyeti döneminde koloni dönemindeki ticari hareketliliğini korumaya devam etmiş ayrıca Persler Yunanlar ile yaptıkları savaşlarda bu bölgelerin yerli halklarından faydalanmışlardır. Herodotos, on dokuzuncu satraplığa bağlı halklardan olan, Tibaren, Kolkhis, Makron, Mossionik ve Moskhoilerin Pers-Yunan savaşlarında Perslerin safında yer aldıklarını belirtmektedir⁴⁷. Ayrıca bu dönemde Sinope ve Amisos gibi şehirlerle birlikte Trapezus'ta da gümüş sikkelerin basılması Trapezus ve çevresinin bölge ticaretindeki önemli konumunu muhafaza ettiğini göstermektedir⁴⁸.

M.Ö.V. ve IV. yüzyıla ait bazı antik kaynaklar Anadolu'da Pers hakimiyetinin devam ettiği dönemde Trabzon ve çevresi ile ilgili değerli bilgiler vermektedir. Bu kaynakların başında Ksenophon'un "Anabasis" isimli eseri yer almaktadır. Pers kralı II. Dareios 405/404'te ölüp yerine büyük oğlu Arses, Artakserkses adıyla tahta geçmiş ancak Dareios'un küçük oğlu Kyros, Anadolu'da emri altında bulunan birlikler ve Yunan paralı askerleri ile birlikte kardeşine isyan etmiştir. Kyros'un emrindeki ordu, M.Ö. 401'de Babil'in kuzeyindeki Kunaksa'da yapılan savaşı kaybetmiş ve Kyros ölmüştür. Kyros'un emrindeki Yunan komutanlarından biri olan Ksenophon, bu isyanı ve yenilgi sonrası paralı askerlerin

Diakov-S. Kovalev, **İlkçağ Tarihi**, C. I, (Çev., Özdemir İnce), Yordam Kitap, İstanbul, 2014, s.132, Amelie Kuhrt, **The Persian Empire**, Vol. I, Routledge, London and New York, 2007, s.63.

⁴⁴Herodotos, **Tarih**, (Çev., Müntekim Ökmen), İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2015, s.181, R. N. Frye, **The History Ancient Iran**, München, 1984, s.106.

⁴⁵J.A.R. Munro, "Xerxes' Invasion of Greece", **CAH**, Vol. V, (Ed. J. B. Bury, S.A. Cook, F.E. Adcock), Cambridge University Press, Cambridge, 1964, s.268-316, V. Diakov ve S. Kovalev, s.134, Kuhrt, **The Persian Empire**, s.380-390.

⁴⁶Kuhrt, **The Persian Empire**, s.390.

⁴⁷Herodotos, s. 358.

⁴⁸Vedat Keleş, "Sikkeler Işığında Sinope'de Pers Etkisi", **Karadeniz Araştırmaları Sempozyum Bildirileri 16-17 Nisan 2004**, (Haz. D. B. Erciyas ve Elif Koparal), İstanbul, 2006, s. 100.

geri dönüş yolculuğunu anlattığı eserinde bölge ile ilgili önemli bilgiler bırakmıştır. Memleketlerine dönmek üzere Ksenophon önderliğinde harekete geçen askerler Karadeniz sahiline ulaşarak buradan anavatanlarına dönmek için harekete geçmiş, Gümüşhane ve Zigana Geçidi üzerinden Karadeniz sahiline ulaşarak burada Grek kolonilerinden sağladıkları yardımla anavatanlarına geri dönmüşlerdir. Ksenophon, yol boyunca gördüğü halkları ve izlenimlerini eserinde aktarmıştır. Uzun bir yolculuktan sonra Zigana dağlarına ulaşan ve yerel bir tercüman eşliğinde Karadeniz'e varmaya çalışan Yunan askerleri ilk olarak Ksenophon'un "Makron" adını verdiği halkla karşılaşmış, Makronlara savaşmak niyetinde olmadıklarını ve amaçlarının denize ulaşmak olduğunu söyleyince Makronların geleneklerine göre tanrılar huzurunda yemin edip mızraklarını karşılıklı değiştirerek barış yapmışlardır⁴⁹. Yunanlar sahile yaklaştıkları zaman "Kolh" olarak adlandırılan toplulukla karşılaşmış ancak Kolhlar, Yunanlara Makronlar gibi dostça yaklaşmayarak onları tuzağa düşürmüşler ve terk ettikleri köylerinde bol miktarda zehirli bal bırakarak onları zehirlemişlerdir. Yunanlılar, ancak üç dört gün sonra zehrin etkisinden kurtulup yollarına devam edebilmiş ve iki günlük bir yürüyüşün ardından Sinopelilerin Kolkhis'teki kolonisi olarak tanımladığı Trapezus'a ulaşmışlardır⁵⁰.

Trapezulusuların konukseverliğine ve askerlerin ihtiyaçlarını karşılaması için kurulan pazara rağmen erzak sıkıntısı çeken Yunanlar, çevredeki yerleşim yerlerini yağmalayarak ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmıştır. Bu saldırılardan birinde ulaşılması zor bir kalede yaşayan ve Ksenophon'un bölgenin en savaşçı halklarından biri olarak tanımladığı "Driller" hedef seçilmiştir. Drillerin müstahkem kalesine saldıran Yunanlar, yıpratıcı bir mücadeleden sonra ele geçirdikleri erzakla geri çekilmişlerdir⁵¹. Nihayet yaklaşık bir ay Trapezus'ta konakladıktan sonra yola çıkan Ksenophon ve askerleri iki günlük yürüyüşten sonra diğer bir koloni şehri olan Kerasus (Giresun)'a ulaşmış, oradan daha batıya ilerleyince de Mossynoiklerin topraklarına girmişlerdir. Ksenophon tarafından tuhaf adetleri olan bir halk olarak tanımlanan Mossynoik ülkesi geçildikten sonra Yunan askerleri Khalbylerin ülkesine ulaşmışlardır. Diğer topluluklara nispeten daha küçük olup geçimlerini demircilikle sağlayan ve Mossynoiklere bağlı bir halk olan Khalbylerin ülkesini geçen Yunanlar,

⁴⁹Ksenophon, **Anabasis**, (Trans., Carleton L. Brownson), Harvard University Press, Cambridge, 1980, IV, VIII, 4-9.

⁵⁰Anabasis, IV, VIII, 18-23.

⁵¹Anabasis, V, II, 1-5.

sonraki gün Tibarenlerin ülkesine ulaşmıştır. Buradan da yürüyüşlerine devam eden Yunanlar, iki gün sonra Tibaren topraklarındaki bir Grek kolonisi olan Cotyora (Ordu)'ya varmışlardır⁵².

Anabasis'te bahsi geçen Trapezus ve çevresindeki yerel halklardan sonraki dönemde kaleme alınmış antikçağ eserlerinde de bahsedilmektedir. "Periplous" adlı eserini M.Ö. IV. yüzyılda yazan Pseudo-Skylax, Asparos Nehri'nin batısından başlayarak önce Byzeres halkından daha doğuya gelindiğinde ise Ekekheirieis ve Bekheirike halklarından bahsetmekte, Trapezus civarında ise Makrokephaloi (Büyük-Kafalı) halkının yaşadığını aktarmaktadır. Trapezus'tan batıya gidildikçe ise Mossynoikoi, Tibarenoi ve Khalybes halklarının yerleşik olduğunu yazmaktadır⁵³. Strabon ise, M.Ö. I. yüzyılda yazdığı eserinde Pontos'un Paryadros dağları civarında vahşi Mossynoikoi kavminin yaşadığını, Trapezus (Trabzon) ile Pharnakia (Giresun) arasında ise Tibaranaoi, Khaldaioi ve eski zamanlarda Makron denilen Sannoi kavimlerinin yaşadığını belirtmektedir⁵⁴. Görüldüğü üzere Antikçağ kaynakları Trapezus ve çevresinde yaşayan haklar ile ilgili farklı bilgiler vermektedir. Aynı halk, farklı coğrafyacılar tarafından farklı coğrafi bölgelere yerleştirilmekte ve ayrıca bu kaynaklarda Pseudo-Skylax örneğinde olduğu diğer kaynaklardan takip edilemeyen Pordanis ve Stameneia gibi yer isimleri geçmektedir. Ancak Ksenophon'dan Strabon'a uzanan süreçte Mossynoikoi, Khalybes ve Tibarenoi gibi halkların kaynaklardan takip edilebilmesi Trapezus ve civarındaki tarihsel sürekliliği göstermesi açısından önemlidir.

Adriyatik Denizi'nin doğu kıyısından başlayarak Trakya'daki dağlık bölgeye kadar olan alanda bulunan ve uzun bir dönem boyunca yerel güçler tarafından kontrol edilen Makedonya⁵⁵, I. Dareius (MÖ 522-486) zamanından itibaren Akhamenid İmparatorluğu'nun vassalı hâline gelmiştir⁵⁶. Makedonya'nın bu durumu Akhamenid-Hellen Savaşları sürecinde de aynı şekilde devam etmiştir⁵⁷. Akhamenidlerin bölgedeki kontrolünün zayıflamasıyla, MÖ V. yüzyıldan itibaren bağımsız hareket etmeye başlayan Makedonya Krallığı, MÖ 359'da II.

⁵²Anabasis, V, III, 10-15.

⁵³Murat Arslan, "Pseudo-Skylax: Periplous", **Mediterranean Journal of Humanities**, C. II/I, 2012, s.249.

⁵⁴Strabon, Geographika, XI, II, 17-18.

⁵⁵J. Roisman ve L. Worthington (Eds.), **A Companion To Ancient Macedonia**, Blackwell Publishing Oxford, 2010, , s.65.

⁵⁶J. M. Cook, **The Persian Empire**, Schocken Books, New York, 1983, s.58.

⁵⁷Burn, A. R., "Persia and The Greeks", **The Median and Achaemenian Period**, CHI, II, (Ed. I. Gershevitch), Cambridge University Press, Cambridge, 1983, s.292.

Philippos'un tahta çıkışıyla birlikte gücünü arttırmaya başlamıştır⁵⁸. Philippos'tan sonra tahta çıkan Aleksandros, Makedonya Krallığı merkezli bir dünya imparatorluğu kurmak amacıyla harekete geçmiş ve M.Ö. 334'te Akhemenidlere savaş ilan etmiştir. Halys (Kızılırmak) nehrinin batı tarafındaki bütün memleketleri ele geçiren Aleksandros, nehrin öteki yakasında da önemli başarılar kazanmıştır. Ancak Aleksandros'un bu bölgede ne kadar ilerlediği ve hangi şehirleri ele geçirdiğine dair kaynaklarda bir bilgi bulunmamaktadır. Ayrıca Aleksandros'un nihai hedefinin Akhemenid İmparatorluğu olduğu düşünüldüğünde, hedefinden sapmamak ve bu hedefe en az kayıpla ulaşmak için engebeli bir coğrafyaya sahip olan Karadeniz kıyılarına yönelmeyi bu aşamada çok uygun bulmadığı anlaşılmaktadır.⁵⁹

Hedeflediği büyük dünya devleti doğrultusunda Akhemenidlerle mücadeleye devam eden Aleksandros, Kral III. Dareios (MÖ 336-330) komutasındaki Akhemenid ordusunu önce Pindaros (Deliçay) Irmağı civarında Issos Savaşı'nda (MÖ 333) ve sonra da Arbela (Erbil) şehri yakınlarında, Bumelos Nehri kenarındaki Gaugamela'da (MÖ 331) mağlup etmiştir. Böylece Akhemenidleri üç yıllık bir mücadelenin ardından etkisiz hale getiren Aleksandros, başkentleri Persapolis'e girmiştir⁶⁰. Özellikle Gaugamela Savaşı öncesinde Akhemenid kralı III. Dareios'un, Kafkasların güneyi ve Trabzon çevresinde görev yapan satraplardan asker temini talebinde bulunması zikredilen bölgelerde Akhemenid hakimiyetinin hala devam ettiğini göstermesi açısından önemlidir. Aleksandros'un Akhemenidlerle olan savaşları sırasında bölge ile ilgili bir başka ayrıntı da, Aleksandros'u ziyarete gelen Sinope'li (Sinoplu) elçilerin durumunu anlatan küçük bir anekdottur. Buna göre Aleksandros, Hyrkania'nın⁶¹ Zadrakarta şehrinde iken kendisini ziyaret eden Hellen paralı askerleri ile Lakedaimon ve Atina elçilerini, önceleri Hellen birliğine katılmışken sonra bundan vazgeçerek Akhemenidlerin yanına geçtikleri için hapsettirmiş, ancak Sinopeli (Sinop) elçilere ise böyle bir yaptırımını uygun görmemiştir. Antikçağ tarihçilerinden Arrianus, Sinopeli elçilerin serbest bırakılmasını eserinde şu şekilde açıklamaktadır: "*Çünkü Sinope'liler Hellen*

⁵⁸W. M. Ellis, "Macedonand North-West Greece", , **The Fourth Century B.C.**, CAH, VI, (Ed.D. M. Lewis ve diğerleri), Cambridge University Press, Oxford, 2008, s. 730 vd.

⁵⁹François Chamoux, **Hellenistic Civilization**, (Trans., Michel Roussel with Margaret Roussel), Blackwell Publishing, Oxford, 2003, s.16.

⁶⁰Diodorus of Sicily, XVII, 32-34, Arrianus, III. 1-8, Ian Worthington, **Alexander the Great: A Reader**, Routledge, London and New York, 2005, s.114-115.

⁶¹Hyrkania, Hazar Denizi'nin güney kıyısında bulunmaktadır. Burası Mazenderan, Gülistan ve Gilan eyaletleri arasında kalan tarihî bir bölgedir.

Birliği'ne dâhil olmamışlardı. Onlar Perslere bağlı olmaya devam ettikleri için krallarına elçi göndermelerinin bir suç olmadığı çok açıldı".⁶²

Arrianus'un verdiği bilgilerden de anlaşılacağı üzere Akhamenid İmparatorluğu'nun yıkıldığı dönemde Sinope'nin henüz Makedonya İmparatorluğu'na bağlanmadığı anlaşılmaktadır. Sinope'nin durumundan yola çıkılarak Pontos bölgesinin de henüz Aleksandros'un imparatorluğuna bağlanmadığı düşünülebilir. Pontos bölgesinde ve Trabzon civarındaki diğer halkların Aleksandros'a karşı nasıl bir politika izlediğine dair kaynaklarda bir bilgi yoktur. Sinopelilerin yaptığı gibi savaşanlara destek verip vermedikleri ya da Aleksandros hakimiyetine karşı koyup koymadıkları bilinmemektedir. Fakat Akhamenidler döneminde vergi vermekten başka bir yükümlülüğü olmayan Pontos bölgesinin, Akhamenidler yıkıldıktan sonra bağımsız hareket ettiği, Aleksandros ve sonrasında da bu durumun bozulmadan devam ettiği anlaşılmaktadır.

Aleksandros'un ölümünden sonra generalleri (diadokhos) Makedonya Krallığı'na it olan toprakları kendi aralarında paylaşmışlardır⁶³. Yapılan paylaşımda tam olarak fethedilememiş olan Kappadokia, Pahlagonia ve Pontos bölgeleri ise Eumenes'e verilmiştir⁶⁴. Eumenes, Pontos bölgesinin Trapezus'a kadar olan güney kıyılarını atadığı yöneticiler ve bu bölgeye bıraktığı küçük bir keşif grubu yardımıyla yönetmiştir⁶⁵. Ancak Eumenes, bölgeyi tam anlamıyla hakimiyeti altına alamadan generaller arasında mücadeleler başlamıştır. Eumenes'in MÖ 316'da ölümünden sonra⁶⁶ Anadolu'nun büyük bir kısmında hakimiyet kuran Lysimakhos ve sonrasındaki Seleukos'lar döneminde de bölgenin tam olarak kontrol altına alınamamıştır. Sonuç olarak, generaller arasındaki mücadelenin sürekliliği ve Pontos'un sarp dağlar ve nehirlerin meydana getirdiği derin vadilerden oluşan zorlu coğrafyası Makedonya krallığı sonrasındaki generaller döneminde İris (Yeşilırmak) vadisi üzerindeki Gazala (Turhal)'dan Trapezus'a kadar uzanan Karadeniz'in sahil

⁶²**The Landmark Arrian: The Campaigns of Alexander Anabasis Alexandrou**, (Trans. Pamela Mensch), Pantheon Books, New York, 2010, III, 24. 4.

⁶³Diodorus of Sicily, XVIII, 2. 2, A. B. Lloyd, "The Ptolemaic Period (332-30 BC)", **The Oxford History of Ancient Egypt**, (Ed. Ian Shaw), Oxford University Press, Oxford and New York, 2000, s.389.

⁶⁴Diodorus of Sicily, XVIII. 3. 1., David Braund "After Alexander: The Emergence of the Hellenistic World, 323-281", **A Companion To The Hellenistic World**, (Ed. A. Erskine), Blackwell Publishing, Oxford, 2005, s.22.

⁶⁵Diodorus of Sicily, XVIII, 3.1.

⁶⁶Diodorus of Sicily, XIX. 43-48 Richard Billows, **Antigonos: The One-Eyed and the Creation of the Hellenistic State**, University of California Press, London, 1997, s.67.

kesimindeki halkların krallıklardan bağımsız hareket etmesine ve bu bölgenin yerel kültürün etkin olduğu bir bölge olarak kalmasına olanak sağladığı anlaşılmaktadır⁶⁷.

Aleksandros'un MÖ 323'te ölümünden sonra, Makedonya Krallığı'na ait olan topraklar Aleksandros'un generalleri arasında paylaşılmış ve bu paylaşım generaller arasında yaşanacak hakimiyet mücadelelerinin de başlangıç noktasını teşkil etmiştir. Bu mücadelelerin sonunda Küçük Asya topraklarının büyük bir kısmı Seleukos hakimiyetine girmiş ancak Seleukoslarla aynı dönemde Küçük Asya'da yeni bölgesel krallıklar da kurulmuştur. MÖ III. Yüzyıldan itibaren kurulmaya başlayan bu krallıklardan bir tanesi de Karadeniz Kapadokyası'nda kurulan Mithradates Krallığı'dır⁶⁸. Krallığın temelleri, Mithridates⁶⁹ I Ktistes tarafından Olgassys (İlgaz) Dağı eteklerindeki Kinistene/Kimistene⁷⁰ yöresinde atılmıştır⁷¹. Daha sonra Amaseia (Amasya) ve sonra da Amastris'i alarak topraklarını genişleten Mithridates I, böylece bölgenin stratejik açıdan önem taşıyan limanlardan birini ele geçirmiştir⁷². Mithradates I Ktistes'in ölümünden sonra tahtı devralan Ariobarzanes döneminde ise (M.Ö. 265-250) Amisosele geçirilmiş ve devlet Karadeniz'in doğu kıyılarına doğru genişlemeye başlamıştır⁷³. Ariobarzanes'in seleflerinden I. Pharnakes döneminde (M.Ö. 197-159) ise bir diğer önemli liman kenti olan Sinope M.Ö. 183/182'de ele geçirilmiştir. Sinope'den sonra yayılcı faaliyetlerine devam eden I.Pharnakes, Kerasos (Giresun) ve Kotyora (Ordu) gibi şehirlere hakim olarak devletin sınırlarını Trapezus'a kadar uzatmıştır⁷⁴. Kerasos'ta kendi adına izafeten "Pharnakeia" şehrini kuran ve buraya Trapezus, Amisos ve Kotyora gibi Pontos şehirlerinden getirdiği

⁶⁷Chamoux, s.63-76, Emir, Hellenistik ve Roma Dönemleri'nde Pontos, s.69.

⁶⁸Aynı dönemde Anadolu'da kurulan diğer krallıklar Bithynia, Kappadokia ve Pergamon krallıklarıdır.

⁶⁹Hanedanı üyeleri tarafından kullanılan "Mithradates" unvanı, Pers kökenli bir sözcük olup", Pers dilinde "Mithra-data" yani "Mithra'nın başışı" anlamına gelmektedir. Pontos Kralları, "Mithradates" unvanını kullanarak kendilerini "Tanrı'nın armağanı" olarak gördüklerini ifade etmişlerdir.

⁷⁰Kimiata kalesinin de içinde bulunduğu bu bölge hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İ. Kaygusuz, "Kimistene'den Yazıtlar", **Türk Arkeoloji Dergisi**, XXVII-2, 1983, ss.111-146.

⁷¹Strabon, Geographika, XII, 4, 41.

⁷²Strabon, Geographika, XII. 3. 11; Murat Arslan, **Romanın Büyük Düşmanı Mithridates VI Eupator**, s.55-56.

⁷³David Magie, **Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century After Christ I-II**, Princeton, New Jersey, 1950, s.189-190, Théodore Reinach, **Mithridates Eupator, König von Pontos**, Mit Berichtigungen und Nachträgendes Verfassersins Deutsche Übertragen von A. Gotze, Teubner, Leipzig, 1950, s.31, M. Arslan, s.58

⁷⁴Polybius, XXIII, 9. 2-3, Strabon, XVII, 3. 11, T.R.S. Broughton "Sinope", **The Oxford Classical Dictionary**, N. G. L. Hammond ve H. H. Shuller (Eds.), Oxford University Press, Oxford, 1948, s.992-993, D. Magie, 191, Arslan, 64, T. Reinach, 34vd.

insanları yerleştiren Pharnakes⁷⁵'in ardıllarından V. Mithradates (M.Ö. 150-120) döneminde, Anadolu tarihinin önemli olaylarından biri gerçekleşmiş ve Pergamon kralı III. Attalos, (M.Ö. 138-133) hazırladığı bir vasiyetname ile topraklarını kral hazineleriyle birlikte Roma'ya bırakmıştır⁷⁶. Attalos'un M.Ö. 133'te ölümünden sonra vasiyetini yürürlüğe koyan Roma Cumhuriyeti, M.Ö. 129'da Pergamon krallığını bir Roma eyaleti haline getirmiştir⁷⁷. V. Mithradates'ten sonra tahta VI. Mithradates Eupator (MÖ 120-63) çıkmıştır. VI. Mithradates döneminde, Bosporos Krallığı ve Kirimeia Yarımadası ile birlikte Kolkhis ele geçirilmiştir. Böylece devlet Amastris'ten Kolkhis'e uzanan Karadeniz sahillerini kontrolü altına almış ve VI. Mithradates kendisine yeni hedef olarak Roma Cumhuriyeti'nin Anadolu'daki topraklarını seçmiştir⁷⁸. VI. Mithradates'in Karadeniz çevresinde kazandığı başarılar onun Anadolu'ya kısa bir süre önce adım atan Roma Cumhuriyeti'ne karşı kurtarıcı olarak görülmesine yol açmıştır. VI. Mithradates de Roma ile mücadelesinde Anadolu halklarının Roma idaresine karşı beslediği kin ve nefreti en iyi şekilde kullanmıştır⁷⁹. M.Ö. 109'da Paphlagonia'ya saldırarak Roma aleyhtarı politikalarını hayata geçiren IV. Mithradates, önce Galatia bölgesini ve M.Ö. 103 ya da 102 civarında da Kappadokia'yı istila etti⁸⁰. VI. Mithradates'in süratle genişlemesinden korkan ve kendi krallığını tehlikede gören Bthynia kralı III. Nikomedes, VI. Mithradates'i Roma'ya şikayet etmiş ve bunun üzerine Roma senatosu önce Lucius Cornellus Sulla'yı daha ondan sonra da Manius Aquilius'u Anadolu'daki sorunları çözmesi için görevlendirmiştir⁸¹. Nihayet M.Ö.89'da, Aquilius'un Anadolu'nun çeşitli bölgelerinden topladığı askerlerle Mithradates Krallığı'na saldırması ile

⁷⁵Strabon, XII. 3. 17; Arrianus Periplus. XVI, Getzel M. Cohen, **The Hellenistic Settlement in Europe the Island and Asia Minor**, University of California Press, Los Angeles-Oxford, 2006, s.387.

⁷⁶Strabon, XIII. 4. 2.

⁷⁷Eutropius, **Breviarum**, (Trans. with Introduction and commentary by H. W. Bird), Liverpool University Press, Liverpool, 1993, IV. 20, Strabon, XIV, I. 38, R. E. Allen, **The Attalid Kingdom: A Constitutional History**, Clarendon Press, Oxford, 1983, s.84-84.

⁷⁸Strabon, I, 1. 1, I, 2. 1, VII, 2, 17, Eutropius, V, 5, Hind, J.G. F, "Mithridates", **The Last Age of The Roman Republic, 146-43 B.C.**, CAH, IX, (Ed. J. A. Crook ve diğerleri), 1992, s.139-140, Marek Jan Olbrycht, "Subjects and Allies: The Black Sea Empire of Mithradates VI Eupator: (120-63 BC) Reconsidered", **PONTIKA 2008: Recent Research on the Northern and Eastern Black Sea in Ancient Times**, (Ed. Ewdoksia Papuci-Władyka ve diğerleri), BAR International Series 2240, s. 275-276,

⁷⁹ M. Arslan, s.126.

⁸⁰Strabon, XII, 3. 41, T. Reinach, s.88 vd., A. N. Sherwin-White, **Roman Foreign Policy in the East, 168 B.C. to A.D. 1**, Duckworth, London,1984, s.105.

⁸¹Strabon, XII, 2. 11, Plutarchus, **Plutarch's Lives**, (Trans., B. Perrin), Harvard University Press (Loeb), London and New York, 1960, M. Rostovtzeff, **Rome**, (Trans. J. D. Duff), Oxford University Press, London and New York, s.111, David Shotter, **Augustus Caesar**, Routledge, London and New York, 2005, s.38.

yaklaşık otuz yıl sürecek olan “Mithradates Savaşları” başlamıştır. Mithradates, Roma kuvvetlerine karşı güçlü bir ordu kurabilmek amacıyla Pontos ve Kolkhis gibi hakim olduğu bölgelerin madenlerini ve diğer doğal kaynaklarını en verimli şekilde kullanmış ve diğer yandan da Anadolu’da etkin bir propaganda yürüterek Roma Cumhuriyeti ve onun Anadolu’daki yöneticilerinden nefret eden Anadolu halklarını da kendi tarafına çekmiştir⁸². Mithradates Savaşları’nın ilk safhasında, Romalılara karşı üstünlük sağlayan ve Roma ordusunu Amnias Irmağı kenarında mağlup eden Mithradates, bu zaferden sonra Anadolu içlerinde ilerleyerek Roma Cumhuriyeti’nin Batı Anadolu’daki üstünlüğüne son vermiştir⁸³. Ancak iki devlet arasındaki savaşların sonraki aşamalarında üstünlük Roma’ya geçmiş ve Mithradates ağır mağlubiyetler almaya başlamıştır. Ancak kazandığı bu zaferlere rağmen Roma, Mithradates sorununa bir türlü son noktayı koyamamıştır. Nihayet Akdeniz’de korsanlara karşı verdiği başarılı mücadelelerle adını duyuran Gnaeus Pompeius, Roma Cumhuriyeti tarafından Anadolu’daki bu rakibe son darbeyi indirmesi için görevlendirilmiştir⁸⁴.

M.Ö. 66’da Pompeius’un, Kuzeydoğu Anadolu topraklarına saldırması ile başlayan Mithradates Savaşları’nın üçüncü ve son aşamasında, Mithradates aldığı yenilgilerden sonra Kelkit havzasına⁸⁵ ve oradan da Sinoria/Bayburt kalesine sığınmıştır⁸⁶. VI. Mithradates burada da kendisini güvende görmeyerek müttefiki ve damadı olan Armenia kralı II. Tigranes’e sığınmak istemiştir. Ancak II. Tigranes onun bu isteğini geri çevirince, Mithradates son çare olarak oğlu Makhares’in yönetiminde olan Bosporos Krallığı’na sığınmaya karar vermiştir⁸⁷. Pontos’tan Kolkhis bölgesine geçen oradan da Kafkas kıyılarını takip ederek Bosporos Krallığı’na ulaşan Mithradates, burada oğlunun kendisine karşı Roma Cumhuriyeti ile işbirliğine girdiğini öğrenmiştir. Makhares, babasının kendisini yakalatmak için faaliyetlere başladığını öğrenince yakalanmaktansa ölmeyi tercih ederek intihar etmiş

⁸²Appianus, Mithridates, 15, Sherwin-White, s.113-114, D. G. Glew, “The Selling of the King: A Note on Mithridates Eupator’s Propaganda in 88 B.C.”, **Hermes**, 105, 1977, s.253-256.

⁸³Strabon, XII. 3., Eutropius, V. 5., M. Arslan, s.144.

⁸⁴Plutharkos, XXX, 1-3; Eutropius, VI, 12.

⁸⁵Strabon, XII. 3. 28; Plutharkos, Pompeius, XXXII. 2.

⁸⁶Plutharkos, Pompeius, XXXII. 8, Sherwin-White, s. 252, Emir, Hellenistik ve Roma Dönemleri’nde Pontos, s.105-106.

⁸⁷Plutharkos, Pompeius, XXXII. 9, H. A. M. Van Wijlick, **Rome and the Near Eastern Kingdoms and Principalities, 44-31 BC: A Study of Political Relations During Civil War**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Durham University, 2013, s.38.

ve böylece Mithradates, Bosporos tahtına oturmuştur⁸⁸. Ancak Mithradares'in sığındığı bu son kalede de Roma kuvvetlerinin takibinden kurtulamamış, Mithradares'in ardından süratle bölgeye hareket eden Pompeius komutasındaki Roma ordusu, Kafkasya'daki Albania ve İberia krallıkları ile birlikte Karadeniz'in kuzey ve doğusundaki pek çok halkı itaat altına almıştır⁸⁹. Pontos'a dönüş esnasında da çeşitli yerel halklar ile zorlu mücadelelere giren Romalılar, Trapezus'un yüksek dağlık kesimlerinde yaşayan ve yörenin en savaşçı halklarından biri olan Heptakometesler ile savaşmış ve birçok kayıp verdikten sonra seferlerini tamamlamışlardır⁹⁰.

Roma Cumhuriyeti bu askeri faaliyetleri ile Karadeniz ve çevresinde yayılarak Mithradates'in etrafını sararken diğer yandan da Bosporos Krallığı'na kara ve denizden uyguladığı ambargo ile Mithradates'i ekonomik açıdan zor durumda bırakmıştır⁹¹. Roma Cumhuriyeti'nin Mithradates'e karşı uyguladığı askeri ve ekonomik politika, Bosporos'ta ticaretin gerilemesine ve bölgede Mithradates'e karşı isyanların çıkmasına sebep olmuştur⁹². Ayrıca Mithradates'in varisi II. Pharnakes de artık babasının Roma karşıtı olan politikalarını desteklemekten vazgeçip ona karşı Roma ile işbirliği yaparak isyanları kışkırtmış ve isyancılar tarafından kral ilan edilmiştir⁹³. Oğlunun ihaneti karşısında iyice güçsüzleşen ve yıllardır sürdürdüğü mücadelenin sonuna geldiğini anlayan VI. Mithradates, teslim olmaksızın ölmeyi tercih ederek zehir içip intihar etmiştir. Ancak vücudu yıllar içinde zehire karşı bağışıklık kazandığından zehir onu öldürmemiş, bunun üzerine Galatyalı sadık koruması Bituitos, Mithradates'ten aldığı emir üzerine onu kılıçla öldürmüştür (M.Ö.63)⁹⁴. Roma Cumhuriyeti, Mithradates'in ölümü ile Anadolu'daki en büyük rakibinden kurtulmuş, Mithradates Krallığı'nın topraklarına hakim olarak bu bölgelerdeki hakimiyetini pekiştirmiştir. Böylece Trapezus ve çevresinde M.Ö. 63'ten itibaren Roma hakimiyeti başlamıştır.

⁸⁸Strabon, XI. 2. 13, Van Wijlick, s.37.

⁸⁹Plutharkos, Pompeius, XXXV. 2-4; Eutropius, XI. 14 1; Sherwin-White, s.255-256; Van Wijlick, s. 44 vd.

⁹⁰Strabon, XII, 3. 18.

⁹¹M. Arslan, s.500.

⁹²Appianus, 107-108.

⁹³Appianus, Mithr. 110-111; Cassius Cocceianus Dio, **Roman History**, (Trans. Earnest Carry), Vol. III William Heinemann&The Macmillan, London&New York, 1914, XXXVI. 12.

⁹⁴Appianus, Mithr. 111; Cassius Dio, XXXVII. 13

2.Roma Hakimiyeti Döneminde Trabzon ve Çevresi

Anadolu'da Makedonya ve Seleukos krallıklarının hüküm sürdüğü dönemde İtalya Yarımadası'nda birliklerini sağlayıp denizaşırı bölgelerde yayılarak M.Ö. II. asırdan itibaren Anadolu'da etkin olmaya başlayan Romalılar, M.Ö. 192'de Magnesia'da yapılan savaşta Anadolu'nun hakimi konumundaki Seleukos kralı III. Antiokhos'un ordusunu bozguna uğratmış, ertesi yıl da Manlius Vulso komutasındaki Roma ordusu Galatları Ankara yakınlarındaki Olimpos ve Magaba Dağı'nda yapılan savaşlarda yenmiş, böylece Anadolu Roma nüfuzu altına girmiştir⁹⁵. Tüm bu askeri başarılarla rağmen Romalılar Anadolu'yu tamamen ilhak etme niyetinde olmamış ancak Pergamon kralı III. Attalos'un vasiyeti Romalıları Anadolu'da mirasçı konumuna getirmiş ve Romalılar, M.Ö. 129'da Anadolu'daki ilk eyaletleri olan Asia eyaletini kurmuştur⁹⁶.

Romalılar, Anadolu'nun iç ve doğu kesimlerinde daha fazla ilerleme niyetinde olmamalarına rağmen, Pontos kralı VI. Mithradates'in Anadolu'daki Roma eyaletlerine saldırması ve bu bölgelerde halk tarafından Roma egemenliğine karşı adeta bir kurtarıcı olarak karşılanması Roma kuvvetlerinin dikkatini Anadolu'nun kuzey ve kuzeydoğu kesimlerine kaydırmasına sebep olmuştur. Taraflar arasında M.Ö. 89'da başlayan savaşlar, M.Ö. 63'e kadar sürmüş ve Roma kuvvetlerinin üstünlüğü ile sonuçlanmış, Romalılar yeni ele geçirdikleri bu bölgelerde kalıcı olmak ve denetimi arttırmak için çeşitli idari düzenlemeleri hayata geçirmişlerdir⁹⁷.

Roma Cumhuriyeti tarafından Anadolu'da yapılan idari düzenlemeler ile Romalılar doğu sınırlarında özellikle Galat kralı Deiatoros merkezli bir tampon bölge oluşturmuş ancak bu yeni düzen kısa bir süre sonra Romalı generaller Pompeius ve Gaius Iulius Caesar arasında başlayan iç savaş nedeniyle değişikliğe uğramıştır. İki komutan arasında başlayan yönetime hakim olma mücadelesi nihayet M.Ö. 49'da iç savaşın patlak vermesine sebep olmuş ve bir sonraki yıl Caesar, Thessalia'nın güneyindeki Pharsalia Ovası'nda yapılan savaşta Pompeius'u mağlup etmiştir⁹⁸. Bu

⁹⁵M. A. Eckstein, **Rome Enters the Greek East: From Anarchy to Hierarchy in the Hellenistic Mediterranean 230-170 BC.**, Blackwell Publishing, Oxford, 2008, s.333, R. M. Errington, "Rome and Greece to 205 BC.", **Rome and the Mediterranean to 133 BC.**, (Ed. A. E. Astin), **CAH**, VIII, Cambridge University Press, 2008, s.280-289.

⁹⁶Pliny, **Natural History**, (Trans. H. Rackham), Harvard University Press, 1961, Vol. IX, XXXIII. 148, Strabon, XII, 4.2, M. Ali Kaya, "Anadolu'da Roma Eyaletleri: Sınırlar Ve Roma Yönetimi", **AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, C. 24, S.38, 2005, s.13-14.

⁹⁷Strabon, XII. 3. 1; Plutarkhos, *Pompeius*, XXXVIII. 1-3, M. Oktan, "Roma Cumhuriyet Döneminde Pontos'ta Yapılan Düzenlemeler", **Anadolu**, S.34, 2005, s.52.

⁹⁸Cassius Dio, XLI 60-61, Plutarkhos, *Pompeius*, 72, Robin Seager, **Pompey to Great: A Political Biography**, Blackwell Publishing, Oxford, 2002, s.167-168.

savaşta, Anadolu'nun diğer kralları gibi Galat kralı Deiotaros da Pompeius'un yanında yer almıştır. Caesar, savaş esnasında rakibinin yanında yer alan Deiotaros ve diğer kralları bağışlamış ancak onları, Mısır'a kaçan Pompeius'u takip edeceği seferde kullanmak üzere yüklü miktarda para cezalarıyla cezalandırmıştır⁹⁹.

Anadolu'da geçici düzenlemeler yaptıktan sonra esas hedefine yönelerek Pompeius'u takibe koyulan Caesar, onun Aleksandria'da öldürüldüğünü öğrendi. Caesar böylece rakibini bertaraf etmişti ancak o henüz Mısır'da iken kraliçe Kleopatra ve kardeşleri arasında taht kavgaları çıktı. Caesar, Mısır'da meydana gelen iç karışıklıklarla ilgilenirken Pontos bölgesinde ise olaylar farklı bir yönde gelişmiştir¹⁰⁰.

VI. Mithradates'in oğlu olan ve Roma tarafından Bosporos Krallığı'ndaki hakimiyeti kabul edilen II. Pharnakes, Caesar'ın Anadolu'da olmamasının yarattığı otorite boşluğundan faydalanarak babasının krallığını tekrar canlandırmak amacıyla harekete geçmiştir. Hedefleri doğrultusunda Kolkhis Krallığı'na ve Deiotaros'un hakimiyetindeki topraklara saldıran II. Pharnakes, Kolkhis ve Armenia topraklarını işgal etmiş ardından Kappadokia'nın doğu bölümlerini ele geçirmiştir¹⁰¹. Pharnakes'in hakimiyet alanını hızla genişletmesi üzerine, Caesar'ın Anadolu'nun güvenliğinden sorumlu tuttuğu general Calvinus harekete geçmiş ancak Nikopolis'te yapılan savaş Pharnakes'in ezici üstünlüğüyle sona ermiştir. Bu galibiyet ile üstünlüğünü pekiştiren II. Pharnakes, Pontos'un Karadeniz kıyısındaki liman kentlerine saldırmıştır. Bu şehirlerden Amisos ve Sinope Pharnakes'in eline geçmiş ancak Pharnakes, Trapezus ve Pharnakeia şehirlerinde aynı başarıyı tekrarlayamamıştır¹⁰².

Anadolu'nun siyasi manzarası, Caesar'ın M.Ö. 47'de Mısır'dan Anadolu'ya dönüşü ile değişmeye başlamıştır. Anadolu'da bağlı krallıklardan ve Roma birliklerinden bir ordu meydana getirerek Pharnakes'in üzerine yürüyen Caesar, rakibini Zela civarında yenmiştir¹⁰³. Mağlubiyetin ardından Kırım'a kaçan II.

⁹⁹ Murat Arslan, **Antik Çağ Anadolu'nun Savaşı Kavmi Galatlar**, Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul, 2000, s.157, D. Magie, s.406

¹⁰⁰Plutharkos, *Caesar* 49, Cassius Dio, XLII, 42-44, Elizabeth Rawson, "Caesar: Civil War and Dictatorship", **The Last Age of the Roman Republic, 146-43 B.C.**, (Ed. J. A. Cook vd.), **CAH, IX**, Cambridge University Press, 2008, s.434vd.

¹⁰¹Plutharkos, *Caesar*, 50. 1, D. Magie, s.408, Minns, s. 589, D. Magie, s. 408;

¹⁰²Plutharkos, *Caesar*, 50. 1; Cassius Dio, XVII, 46-47, D. Magie, s.409

¹⁰³Plut. *Caes.* 50, Cass. Dio XLII. 47-48, Magie, s.412, Adrian Keith Goldsworthy, **Caesar**, (Çev. E. Kurtluoğlu), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014, s.504.

Pharnakes, satraplarından Asander'in isyanını bastırmak isterken hayatını kaybetmiş, Bosporos tahtına da Asander geçmiştir¹⁰⁴.

Roma cumhuriyeti, Caesar'ın öldürülmesini takip eden dönemde Marcus Antonius, Octavianus ve Aemilius Lepidus'un oluşturduğu üçlü bir koalisyon tarafından yönetilmeye başlanmıştır. Roma tarihinin ikinci triumvirleri olarak bilinen bu koalisyonun üyeleri cumhuriyet topraklarını gayri resmi bir şekilde aralarında bölüşmüşlerdir¹⁰⁵. Ancak bu paylaşım Roma'da kabul görmemiş ve Cassius ile Brutus'un liderlik ettiği cumhuriyet taraftarlarının da tepkisini çekmiştir. Triumvirler, Caesar'ın katillerini cezalandırmak bahanesiyle, aleyhlerinde oluşan muhalefeti kırmak amacıyla harekete geçerek Caesar'ın katillerine savaş açmıştır. Taraflar arasındaki mücadele M.Ö. 42'de Philippi Savaşı'nda Cassius ve Brutus'un mağlup edilip öldürülmesiyle triumvirler lehine sonuçlanmış¹⁰⁶, muhalefeti bertaraf eden Octavianus ve Antonius, M.Ö. 40'da imzaladıkları Brundisium Antlaşması ile Roma topraklarını aralarında paylaşmışlardır. Bu paylaşımında diğer doğu eyaletleri ile birlikte Pontos da Antonius'un hakimiyetine girmiştir¹⁰⁷.

Yönetimine giren topraklarda bazı idari değişiklikler yapan Antonius, Pontos Krallığı'nın bir bölümünü VI. Mithradates'in soyundan gelen Dareios'a bırakmıştır. Ancak Dareios'un bölgedeki yönetimi uzun sürmemiş, kardeşi Arsakes M.Ö. 36'da kendisine isyan ederek tahtı ele geçirmiştir¹⁰⁸. Bu gelişmeler üzerine Antonius, Arsakes isyanına son vermek üzere, Komana rahip kralı Lykomedes'i ve Kilikia Lykaonia bölgelerini kendisine bağışladığı Polemon'u görevlendirmiş, neticede Arsakes Amasei yakınlarında yakalanarak öldürülmüştür¹⁰⁹. Polemon bu başarılarından sonra Antonius tarafından Pontos kralı olarak atanmış ve kendisine Armenia Minor bölgesini de bağışlayarak topraklarını genişletmiştir. Trapezus'tan Amisos'a kadar uzanan bu devlet tarihe "Polemon Krallığı" olarak geçmiştir¹¹⁰. Ancak Pontos'taki idari değişiklikler Polemon Krallığı ile sınırlı kalmamıştır. Şöyle ki, Antonius, devletin batısında iyice güçlenen Octavianus ile hakimiyet

¹⁰⁴ Appianus, Mithradates, 120; Cassius Dio, XLII, 47, Ellis Hovell Minns, **Scythians and Greeks: A Survey of Ancient History and Archaeology on the North Coast of the Euxine from the Danube to the Caucasus**, Cambridge University Press, London and New York, 1913, s.589.

¹⁰⁵ Cassius Dio XLVI. 55. 4, Plutarkos, Antonius, 19.

¹⁰⁶ Plutarkos, Antonius, 22, Eutropius, VII, 3., Swain-Davies, s.225-227.

¹⁰⁷ Plutarkos, Antonius, 30, Cassius Dio, XLVIII, 28, 4, Pat Southern, **Augustus**, Routledge, New York, 2001, s.130 vd.

¹⁰⁸ Mitchell, s. 38, Magie, s.434-435, Eleanor Goltz Huzar, **Mark Antony: A Biography**, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1978, s.159.

¹⁰⁹ Strabon, XII. 3. 38.

¹¹⁰ CassiusDio, XLIX. 33. 2,

mücadelesine girmiş ve M.Ö. 31’de yapılan Actium Savaşı’nda mağlup olmuş ardından da Mısır’a kaçıp orada intihar etmiştir¹¹¹. Seleflerinin takip ettiği politikaya benzer bir şekilde Anadolu’da yeni siyasi düzenlemeler yapan Octavianus, Polemon Krallığı’nın Roma’ya dost ve müttefik olarak kabul edildiği anlaşmayı Roma Senatus’una onaylattıktan sonra M.Ö. 25’te Galat kralı Amyntas’ın ölmesi üzerine bu krallığı Galatya Eyaleti adı altında imparatorluk sınırlarına katmıştır¹¹².

Octavianus’un faaliyetlerinden Pontos bölgesine özel bir önem verdiği anlaşılmaktadır. Bunun en önemli sebebi bölgenin stratejik konumu ve imparatorluğun doğu sınırındaki Parth tehlikesidir. Octavianus döneminde Polemon Krallığı’nın yükselişi Bosporos Krallığı’nın da Polemon’un idaresine bırakılması ile devam etmiştir. Ancak Polemon, Bosporos’ta çıkan bir isyanı bastırmak isterken öldürülmüş ve krallık dul eşi Pythodoris’in idaresine girmiştir¹¹³.

Pythodoris yönetimindeki Polemon Krallığı, M.S. 17’de Roma imparatoru Tiberus’un Kappadokia Krallığı’nı bir Roma eyaletine dönüştürmesiyle Anadolu’daki son bağı krallık haline gelmiştir¹¹⁴. İmparator Nero (M.S. 54-68) döneminde başlayan Parth seferinde II. Polemon idaresindeki Polemon Krallığı Roma ordusunu askeri destek sağladığı gibi Trapezus limanı da Roma ordusu için ikmal noktası görevi görmüştür¹¹⁵.

Romalılar Parth savaşlarının gerçekleştiği bölgeye olan yakınlığı dolayısıyla Trabzon ve çevresinde bazı düzenlemeler yapmış ve Nero zamanında kraliyet döneminden beri Trapezus’ta bulunan donanma da kuvvetlendirilerek Classis Pontika (Pontos Donanması) kurulmuştur¹¹⁶. Nero’nun bu düzenlemeleri Parth tehlikesi ile alakalı olduğu kadar, imparatorun ilerleyen dönemde Kafkasya ve Karadeniz’de yapmak tasarladığı askeri faaliyetler ile de ilgilidir ancak onun erken ölümü düşüncelerini hayata geçirmesine engel olmuştur¹¹⁷.

¹¹¹Cassius Dio, L.13, Plutharkos, *Antonius*, 61-78, C. Pelling, Triumviral Period”, **The Augustan Empire, 43 B.C.- A.D. 69**, (Ed. A. K. Bowman), CAH, X, Cambridge University Press, New York, 2008, s. 559.

¹¹²Cassius Dio, LIII, 25. 1-2, Barbara Levick, **Roman Colonies in Southern Asia Minor**, Oxford University, London, 1967, s.29.

¹¹³Cassius Dio, LIV, 24. 5-8, Strabon, XII, 3. 29, Minns, s. 594, A.H.M. Jones, **The Cities of the Eastern Roman Provinces**, Oxford Universty Press, Oxford, 1998, s.171.

¹¹⁴Cassius Dio, LVII, 17, 7, Eutropius, 7, 11, Magie, s.494.

¹¹⁵Adrian Keith Goldsworthy, **The Roman at Army, 100 BC.-AD. 200**, Oxford University Press, Oxford and New York, 2003, Magie, s.561.

¹¹⁶Emir, Hellenistik ve Roma Dönemleri’nde Pontos, s.153.

¹¹⁷A. B. Bosworth, “Arrian and the Alani”, **Harvard Studies of Classical Philology**, Vol.81, 1977, s.225, E. Dabrowa, “Roman Policy in Transcaucasia from Pompey to Domitian”, **The Eastern**

Vespasianus, Karadeniz'in kuzeyinde ve Kafkaslarda yaşanan bazı siyasi değişiklikler üzerine Pontos bölgesinde birtakım değişiklikler yapmayı zaruri görmüştür. Bu değişimin sebebi de Kafkaslarda yeni bir güç olarak ortaya çıkan Alanlardır. Sarmat kökenli bir halk olup M.Ö. I. yüzyıldan itibaren itibaren Don Nehri ve Hazar Denizi civarında tutunan Alanlar, M.S. I. yüzyıldan itibaren Kafkaslarda, Armenia'da ve Pontos'un kuzeyine akınlar yapmaya başlamıştır¹¹⁸. Bu yeni tehlikeye önlem almak amacıyla Anadolu'daki yolların onarımı yapılmış ve Trapezus'tan Satala'ya oradan da Samosata'ya (Adıyaman/Samsat) uzanan bir güvenlik hattı oluşturulmuştur. Ayrıca Vespasianus, Kafkaslardan gelebilecek tehlikelere karşı Pontos kıyılarında ve Kafkaslarda sınır karakolları oluşturarak Roma İmparatorluğu'nun bölgedeki askeri varlığını arttırmıştır. Bölgenin önemli ticaret merkezlerinden biri olan Trapezus da bölgede oluşturulan askeri yapının merkezi olmuştur¹¹⁹.

Traianus'un 117'de ölümüyle Roma tahtına Publius Aelius Hadrianus geçmiştir. İmparatorluğu süresince uzun soluklu seyahatlere çıkan Hadrianus, 128'den 132'ye kadar süren ikinci gezisinde Trapezus kentine uğramıştır. Bölgenin savunma sistemi açısından kilit bir noktada olan Trapezus'un önemini bilen Hadrianus buradaki garnizonları güçlendirdiği gibi Trapezus'ta kendi adı ile anılan bir liman inşa ettirmiştir¹²⁰. Hadrianus, Pontos bölgesinde yaptığı bu seyahatin ardından Cappadocia valisi olarak görev yapan Arrianus'u Karadeniz kıyılarında teftiş yapması için bölgeye göndermiştir. Bu görevlendirme, Hadrianus'un devletin doğu sınırının güvenliği açısından Pontos'a verdiği önemi göstermektedir. Trapezus'tan Dioskurias'a kadar olan bölgeyi gezen Arrianus'un Trapezus'un dağlık kesimlerinde yaşayan ve Romalılara isyan edip vergi vermeyen "Sannoi" halkından

Frontier of the Roman Empire (Proceedings of a Colloquium held at Ankara in September 1988), (Ed. D. H. French and C. S. Lightfoot), British Institute of Archaeology, Ankara, 1989, s.71.

¹¹⁸Agusti Alemany, **Sources On The Alans A Critical Compilation**, Brill, Leiden-Boston-Köln, 2000, s.435, M. Fahreddin Kırzioğlu, **Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar**, TTK, Ankara, 1992, s. 37-38.

¹¹⁹ Isaac, B. H, **The Limits of Empire: The Roman Army in the East**, Clarendon Press, Oxford, 1990, s.37-38, David Broun, "Coping with the Caucasus: Roman Responses to Local Conditions in Colchis", **The Eastern Frontier of the Roman Empire**, (Ed. D. H. French and C. S. Lightfoot), (Proceedings of a Colloquium held at Ankara in September 1988), British Institute of Archaeology, Ankara, 1989, s.32 vd, G. Gamkrelidze, **Researches in Iberia-Colchology (History and Archaeology of Ancient Georgia)**, Otari Lordkipanidze Centre of Archaeology of Georgian National Museum, Georgia, 2012, s.154.

¹²⁰Ronald Syme, "Journeys of Hadrian", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, Bd. 73, 1988, s.161, Magie s.1470.

bahsetmesi bölgedeki Roma otoritesinin zayıfladığını göstermektedir¹²¹. Nitekim Arrianus'un teftiş gezisinden kısa bir süre sonra Alanlar, Armenia ve Cappadocia eyaletinde istila hareketine girişmişler ancak Arrianus tarafından püskürtülebilmişlerdir¹²².

Pontos bölgesinin Roma savunma sisteminde oynadığı kilit rol Severus hanedanı (193-235) döneminde Cappadocia ve Syria eyaletlerinin ön plana çıkması ile azalmaya başlamıştır. Özellikle imparator Caracalla döneminde (211-217) Trapezus'ta bulunan donanmanın buradan Kyzikos'a nakledilmesi bölgeyi Karadeniz'in kuzeyi ve Kafkaslardan gelebilecek saldırılara karşı savunmasız bırakmıştır¹²³. Nitekim bölgede oluşan savunma zaafı, Severus hanedanının son üyesi imparator Severus Aleksander'in 235 yılında öldürülmesinden sonra başlayan kargaşa döneminde tüm çıplaklığıyla ortaya çıkmıştır. Roma İmparatorluğu'nda iç çekişme ve istikrarsızlığın hakim olduğu bu dönemde devlet doğuda Sasaniler kuzeyde de Got ve Borani saldırıları ile uğraşmak zorunda kalmıştır¹²⁴. Bu saldırılar neticesinde Karadeniz ve Kafkaslarda oluşturulan Roma savunma hattı çökmüş ve bu durumdan en çok etkilenen bölgelerden biri de şüphesiz ki Pontos olmuştur. Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan yağmacı topluluklardan biri olan Boraniler, 256 yılında Bosporos Krallığı'na, bir sonraki yılda ise Kolkhis ve Pontos bölgelerine saldırmıştır. 257 yılındaki saldırıda Karadeniz'in güney kıyılarındaki stratejik liman kentlerinden biri olan Trapezus, Boranilerin eline geçmiştir. Trapezus şehri surlarının sağlamlığı ile bilinen bir şehir olmasına rağmen istilacılar şehir muhafızlarının ihmalden faydalanarak Trapezus'u ele geçirmeyi başarmış ve kenti yağmalayıp yakmışlardır¹²⁵. Pontos bölgesindeki istilalar 256 yılından itibaren belli aralıklarla ve Karadeniz'in kuzeyine yaşayan Gotlar ve Maoetisler gibi farklı halkların da katılımıyla devam etmiştir. 257/258 tarihinde Gotlar ve Boraniler tarafından ortak bir saldırı düzenlenerek Pontos ve Bithynia bölgeleri istila edilmiş, 268'de Got kabileleri

¹²¹ Arrianus, **Arriani Periplus Ponti Euxini / Arrianus'un Karadeniz Seyahati**, (Çev., Murat Arslan) Odin Yayıncılık, İstanbul, 2005, XI, 1-2, Ronald Syme, "The Career of Arrian", **Harvard Studies in Classical Philology**, Vol.86, 1982, s.200vd.

¹²² M. Rostovtzeff, **Iranians and Greeks in South Russia**, Oxford University Press, London and New York, 1922, s.118, Bosworth, "Arrian and the Alani", s.228, Alemany, s.108-109.

¹²³ Herodian, **History of the Empire**, (Trans., C. R. Whittaker), Harvard University Press, London, Cambridge, Massachusetts, 1969, IV. 8, M. Ali Kaya, "Roma İmparatoru Septimius Severus Döneminde Anadolu", **TAD**, 39, 2006, s.34-35, S. Mitchell, s.235.

¹²⁴ Peter Heather, **Gotlar**, (Çev., Erkan Avcı), Phoenix Yayınevi, Ankara, 2012, s.73-74.

¹²⁵ Zosimos, **New History**, (Trans., R. T. Ridley), Sydney University Press, Australia, 1982, I. 33, J. Drinkwater, "Maximinus to Diocletian and the 'Crisis'", **The Crisis of Empire**, (Ed.A. K. Bowman), **CAH**, XII, Cambridge, New York, 2008, s.42.

Pontos'u bir kez daha yağmalamıştır¹²⁶. Pontos bölgesindeki son büyük Got istilası 276 yılında gerçekleşmiş, bu istila Pontos şehirleri için tam bir yıkım olmuştur. Roma imparatoru Tacitus, bu son istilayı püskürterek Gotları Karadeniz'in kuzeyine itmeyi başarmıştır. Ancak Got saldırıları Pontos şehirlerinin ekonomik açıdan ağır darbeler aldığı bir dönem olup Trapezus'da gerçekleşen yıkım buna en bariz örneklerinden biridir¹²⁷.

Roma imparatorluğu, Constantinos devrinin sonlarından itibaren bir yandan doğu sınırında Sasaniler ile savaşırken diğer taraftan da kavimler göçünün olumsuz sonuçları ile baş etmek zorunda kalmıştır. Nihayet imparator Jovianos (363-364) Sasanilerle bir anlaşma yaparak savaşa son vermiş, 379'da tahta çıkan I. Theodosios da imparatorluk arazisini yağmalayan Gotları Balkanların gerisine sürmüş ve bir kısmını da imparatorluk arazisine yerleştirerek bu meseleyi çözmeye yoluna gitmiştir. Hakimiyetinin son yıllarında devlet tek bir çatı altında birleştiren Theodosios, ölmeden önce selefi Constantinos'un yaptığı paylaşıma benzer bir şekilde imparatorluğu 395 yılında oğulları Arkadios ve Honorius arasında paylaşmıştır. Bu paylaşımında Arkadios devletin doğu kısmına Honorius ise batı kısmına hakim olmuştur. Bu paylaşımın sonra imparatorluğun doğusu ve batısındaki gevşek bağlar iyice kopmuş ve tarihi sınırlar ortaya çıkmıştır¹²⁸.

M.Ö. I. yüzyıldan itibaren Trapezus ve çevresinde başlayan Roma hakimiyeti Pompeius'tan itibaren çeşitli idari düzenlemelerin yaşandığı ve bu bağlamda bölgede sürekli sınır değişikliklerinin gerçekleştiği bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır. Roma İmparatorluğu'nda meydana gelen iç savaşlar ve imparatorluğun doğu sınırında meydana gelen değişiklikler ve bu değişikliklerle ilgili olarak geliştirdiği politikalar bölgeyi siyasi ya da ekonomik yönden etkilemiştir. Netice olarak Trapezus ve çevresi Roma hakimiyeti döneminde sıklıkla idari değişikliklerin yaşandığı ve iç savaşlar ve istilalar nedeniyle ekonomik olarak zor durumda olan bir bölge olarak görülmektedir.

¹²⁶Zosimus, I, 42-43, J. Drinkwater, s.46, Magie, s.710.

¹²⁷Zosimus, I, 34-35, Magie, s.710, P. Heather, s.74.

¹²⁸Georg Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, (Çev. Fikret Işıltan), 8. Baskı, TTK, Ankara, 2015, s.47-50.

BİRİNCİ BÖLÜM

SİYASİ TARİH

1.1. Bizans İmparatorluğu'nun Erken Devirlerinde Trabzon ve Çevresi

1.1.1. Justinianos I (527-565) Döneminde Trabzon ve Çevresi

I. Theodosios'un 395'te ölümünden sonra imparatorluğun ikiye ayrılmasıyla birlikte Trabzon ve çevresinde Bizans (Doğu Roma) hakimiyeti başlamıştır. III. yüzyıldaki Got saldırılarından sonra imar edilmiş de olsa eski canlılığını ve önemini kaybeden Trabzon VI. yüzyılda tekrar canlanmaya başlamıştır¹²⁹. Trabzon ve çevresi bahsi geçen yüzyılda bazı istila hareketlerine maruz kaldığı gibi Bizans imparatorluğunun askeri politikalarından dolayı tekrar ilgi görmeye başlayan bir kent olmuştur.

VI. yüzyılda Trabzon ve çevresini tehdit eden ilk istilacı kuvvet Kafkaslardan gelen Sabirler olmuştur. Hun sonrası dönemde Kafkaslara gelerek bölgede etkin rol oynayan Sabirler Sasaniler ile ittifak yaparak 516'da yılında Daryal Geçidi'ni aşıp Bizans arazisine girmiştir. Armenia'yı istila ederek Pontus, Kapadokya ve Galatia eyaletlerini yağmalayan Sabirler, Konya yakınlarına kadar ilerlemiştir¹³⁰. Sabirler geçtikleri bölgelere büyük zararlar vermiş ve bunun üzerine Bizans imparatoru Anastasios I. (491-518) bahsi geçen bölgeleri tekrar tahkim ettiği gibi üç yıl vergiden muaf tutmuştur¹³¹. Sabir akınlarının Trabzon'a ya da Karadeniz sahiline indiğine dair kaynaklarda bilgi yoktur. Ancak Sabirlerin özellikle Trabzon ve civarının dağlık kesimini tehdit ettiği anlaşılmaktadır.

Bizans İmparatorluğu VI. yüzyıl başlarında Sabirlerden farklı Türk halklarıyla da mücadele etmiş, bu halklardan biri de Balkanlarda imparatorluk arazisini tehdit eden Bulgarlar olmuştur. İmparator Zenon I. (474-491) döneminden

¹²⁹Anthony Bryer and David Winfield, **The Byzantine Monuments And Topography Of The Pontos**, Vol.I, Dumbarton Oaks, Washington, 2007, s.182.

¹³⁰**The Chronicle of Theophanes Confessor Byzantine and Near Eastern History AD 284-813**, Trans. Cyril Mango, Roger Scott, Clarendon Press, Oxford, 1997, s.245, Osman Karatay, "Suvarlar: Doğu Avrupa'nın Esrarengiz Kavmi", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, C.X, S. I, s.107.

¹³¹**The Chronicle of John Malalas**, Trans. Elizabeth Jeffreys, Australian Association for Byzantine Studies, Melbourne, 1986, s.227, Şerif Baştav, "Sabir Türkleri", **Bellekten**, C.V, S.17-18, 1941, s.61, Henry H. Howarth, "The sabiri and the Saroguri", **The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland**, 1892, s.615-616.

itibaren Bizans kaynaklarında isimlerine rastlanan Bulgarlar, ilki 493 yılında olmak üzere pek çok kez Bizans topraklarına saldırmışlar ve bu saldırılarına Justinianus I. (527-565) döneminde de devam etmişlerdir¹³². Bulgarların 528/529 yıllarında Slavlarla birlikte Bizans topraklarına saldırması¹³³ ve Trakya'ya kadar ilerlemesi ile başlayan savaş Bizans ordusunun üstünlüğü ile noktalanmış ve ertesi yıl Bulgarların lideri olan Mundo Justinianos'a gönderdiği elçiler vasıtasıyla imparatorluğun tebaası olmak istediğini bildirmiştir. Teklifi kabul edilen ve kendisine "magister militum per Illyricum" unvanı verilen Mundo'nun Bizans himayesine girmesi tebaası tarafından hoş karşılanmamış ve Mundo ülkesinde saldırılara uğramıştır¹³⁴. Muhaliflerini mağlup ve esir eden Mundo bu esirleri Justinianos'a göndermiş, imparator da bu esirleri Armenia ve Lazika'ya göndermiştir¹³⁵.

M. Halil Yınanç, bu esirlerin Trabzon ve civarındaki dağlık bölgeye yerleştirildiğini iddaa etmektedir¹³⁶. Yınanç'ın iddaalarını kabul eden bazı araştırmacılar Justinianos'un Bulgarları bu bölgeye yerleştirerek Sasanilere karşı savunma önlemi aldığını ifade etmekte ve yörede Bulgarların izini taşıyan bazı yer isimlerinden bahsetmektedirler. Bulgarların varlığıyla ilişkili olduğu iddaa edilen bu isimlerin en dikkat çeken Osmanlı kaynaklarında da ismine rastlanılan "Bulgar Dağı" dır. Fatih Sultan Mehmet'in Trabzon'u fethini anlatan Neşri ve Aşıkpaşazade, Bayburt'u geçen Osmanlı ordusunun "Bulgar Dağı" adındaki sarp bir dağı aşacağını ve sultanın bu dağı aşarken yer yer atından inerek yaya olarak yürüdüğünü aktarmaktadır¹³⁷. Fatih Sultan Mehmet döneminin tarihçilerinden olan ve Trabzon

¹³²Hristina Shakadanova (Ed.), **Treasure of Khan Kubrat Culture of Bulgars, Khazars, Slavs**, Centre For Publicity and Committee of Culture, Sofia, 1989, s.14, Birsal Küçüksipahioğlu, "Ankhalos Savaşı'nın Sonuna Kadar Bizans-Bulgar İlişkileri", **Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, S.14, s.212-213.

¹³³Prokopios, **Bizans'ın Gizli Tarihi**, Çev. Orhan Duru, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2001, s.134, Robert Browning, **Byzantium and Bulgaria A Comparative Study Across The Early Medieval Frontier**, Temple Smith, London, 1975, s.33-34, Georg Ostrogorsky, s.66.

¹³⁴The Chronicle of John Malalas, s.264, The Chronicle of Theophanes Confessor, s.318. J. B. Bury, **History Of The Later Roman Empire**, II, Dover Publications, New York, 1958, s.296.

¹³⁵The Chronicle of Theophanes Confessor, s.318, The Chronicle of John Malalas, s.264, John Malalas, İmparator Justinianos'a sadece ganimet gönderildiğinden bahsederken Theophanes esirlerden ve iskan edildiklerinden bahsetmektedir. Bulgar esirlerin yerleştirildikleri bölgeler Bizans İmparatorluğu ile Sasaniler arasında çatışma sebebi olduğundan bu bölgelere takviye yapıldığı anlaşılmaktadır. The Chronicle of Theophanes Confessor, s.319, n.7.

¹³⁶M. Hali Yınanç, **Türkiye Tarihi Selçuklular Devri**, C.I, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul, 1944, s.167.

¹³⁷Aşık Paşazade Derviş Ahmed Aşık, **Aşık Paşazade Tarihi**, Haz. Cemil Çiftçi, Mostar Yay., İstanbul, 2008, s.240, Mehmed Neşri, **Kitab-ı Cihan Nüma**, C. II, Yay. Faik Reşit Unat-M. A. Köymen, 2. Baskı, TTK, Ankara, 1987, s.751.

seferine Vezir Mahmut Paşa'nın Divan Katibi olarak iştirak eden Tursun Beğ ise aynı dağdan "Barkar" adı ile bahsetmektedir¹³⁸.

F. Kırzioğlu, Danişmendname'de de ismine rastlanan Bulgar Dağı'nın Anadolu'da Selçuklulardan önce yaşayan Türklerden kalan bir iz olduğunu öne sürmüştür. Ayrıca bölge ile ilgili bazı modern araştırmalarda Trabzon ve çevresinde Bulgarlardan kaldığı düşünülen yer isimlerinden de bahsedilmekte, Trabzon ile Rize arasındaki Çengel Dağı ile Bayburt ile Of arasındaki Çengelistan adlı bölgelerin Bulgarların Çenge aşireti ile alakalı olduğu ayrıca Rize'ye bağlı Hortoz (Fener) köyü ile Trabzon'un Maçka ilçesine bağlı Aşağıhortokop, Ortahortokop ve Yukarıhortokop köylerinin Bulgarların Horto/Hortu aşireti ile alakalı olduğu ileri sürülmektedir¹³⁹. Diğer yandan S. Vryonis ve O. Turan gibi bazı araştırmacılar da Bulgarların Trabzon civarına yerleştiğine dair kesin bir bilginin bulunmadığını iddaa etmektedirler¹⁴⁰. S. Vryonis, Justinianos tarafından yerleştirilen Bulgarların önemsenecek kadar büyük bir nüfusa sahip olmadığını ve asimile olduklarını ifade ederken, M.H. Yınanç'ın Malazgirt Savaşı'ndan önce Anadolu'daki Türk yerleşimlerine ilişkin tezlerini "Kemalist" Türkiye'de ortaya çıkan ve hayal gücüne dayanan bir tarih yazıcılığının ürünü olarak görmektedir. Öte yandan O. Turan da kaynaklarda "Bulgar Dağı" olarak geçen yerin antik dönemlerde "Parydres" dağları olarak bilinen ve sonrasında "Parhal" olarak anılan dağ olduğunu iddaa etmiştir¹⁴¹. Nitekim sefere bizzat iştirak eden Tursun Bey'in "Barkar" ismini kullanması ve Bizans kaynaklarında Bulgarların yerleştirildiği yer olarak Armenia ve Lazika bölgelerinin gösterilmesi Bulgarların Trabzon çevresine yerleştirildiği iddaasına şüphe ile yaklaşılması gerektiğini göstermektedir. Ayrıca Bizans kaynaklarında bahsedildiği üzere Bulgar kralı Mundo'ya baş kaldırıp yenilen ve esir düşen Bulgarların sayısı bilinmemekte ve esirlerin gittikleri bölgelerdeki yer isimlerini değiştirecek kadar kalabalık olamayacakları anlaşılmaktadır. İki ayrı Osmanlı kaynağında "Bulgar Dağı" ismine tesadüf edilmesi ise Neşri'nin eserini yazarken Aşıkpaşade'den pek çok alıntı

¹³⁸Tursun Bey, **Tarih-i Ebü'l-Feth**, Haz. Mertol Tulum, Baha Matbaası, İstanbul, 1977, s.109.

¹³⁹Tellioğlu, Doğu Karadeniz'de Türkler, s.59-60.

¹⁴⁰Speros Vryonis, **The Decline Of Medieval Hellenism in Asia Minor And The Process Of Islamization From The Eleventh Through The Fifteenth Century**, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London, 1971, s.179-180, Osman Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, 12. Basım, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2013, s.154.

¹⁴¹V. L. Menage, **Neshri's History Of The Ottomans The Sources And Development Of The Text**, Oxford University Press, London, 1964, s.10-11.

yapmasından kaynaklanmaktadır. Aşıkpaşazade'nin eserinden belli yerlerde kelime kelime alıntılar yapan Neşri'nin Trabzon seferini anlatırken yine aynı yöntemle başvurduğu ve dolayısıyla kaynağı ile aynı hataya düşerek Fatih Sultan Mehmet'in yaya olarak geçtiği sarp bölgeden "Bulgar Dağı" olarak bahsettiği görülmektedir. Sonuç olarak Justinianos I. döneminde Bizans arazisine iskan edilen Bulgar esirlerin Trabzon'un doğusundaki bölgelerde iskan edildikleri ve kaynaklar incelendiğinde Trabzon civarında bir Bulgar yerleşiminin olmadığı anlaşılmaktadır.

Trabzon ve çevresi, Bizans imparatorluğu ile Sasaniler arasındaki savaşların VI. yüzyıl başlarından itibaren tekrar başlaması ile önem kazanmıştır. Bizans ile Sasaniler arasındaki sınırı kuzeyde Kafkas dağlarından başlıyor ve güneyde Suriye çöllerine kadar devam ediyordu. Bahsedilen bölge iki süper gücün sürekli savaşlarına sahne oluyordu ve bu devletler savaştıkları bölgelerde kendi dinlerini yayarak hakimiyetlerini sağlamlaştırmaya çalışıyorlardı. Henüz İmparator Anastasius I. devrinde Sasaniler, 502-503 yıllarında Bizans topraklarına saldırarak Theodosiopolis (Erzurum), Nisibis (Nusaybin) ve Amida (Diyarbakır) gibi önemli kentleri işgal etmişlerdir. 506 yılında taraflar arasında yedi yıllık bir barış antlaşması imzalanmış ve savaş sona ermiştir¹⁴². Ancak Bizans imparatoru Justin I. (518-527) devrinde Sasanilere bağlı olan Lazların yeni kralı Tzath'ın İstanbul'a gelerek vaftiz edilip Hristiyan olması ve imparator tarafından kendisine taç giydirilip Laz kralı olarak atanması sebebiyle iki imparatorluk arasındaki ilişkiler gerilmiştir.¹⁴³ 525 yılında başlayan barış görüşmeleri de olumlu bir sonuç vermeyince iki tarafın çarpışması kaçınılmaz hale gelmiştir.

I. Justin döneminin son yıllarında başlayan savaşlar Bizans tahtına Justinianos'un çıkmasından sonra da devam etmiştir. Laz krallığı üzerindeki Bizans hakimiyeti devam ederken İberia bölgesi de Sasani hakimiyetinde kalmıştır¹⁴⁴. Kafkaslarda Sasanilere karşı güçlenmek ve hakimiyet alanlarını genişletmek isteyen I. Justinianos, Trabzon'un güneyindeki dağlık bölgede yaşayan Tzanları hakimiyet

¹⁴²The Chronicle of Theophanes Confessor, s.144-145, Tauraj Daryae, **Sasanian Persia The Rise and Fall of an Empire**, I. B. Tauris, Londo&New York 2009, s.27-28.

¹⁴³The Chronicle of John Malalas, s.233, Alexander A. Vasiliev, **Justin The First An Introduction to the Epoch of Justinian the Great**, Harvard University Press, Cambridge-Massachusetts, 1950, s.260, J. A. S. Evans, **The Emperor Justinian And The Byzantine Empire**, Greenwood Press, Connecticut-London 2005, s.13.

¹⁴⁴Geoffrey Greatrex ve Samuel L. C. Lieu, **The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars Part II, AD363-630**, Routledge, London and New York, 2002, s.82.

altına almaya çalışmıştır¹⁴⁵. Eserlerinde Tzanlar hakkında bilgiler veren Prokopios, Tzanlar'ın yağma ve hırsızlık ile geçinen bir halk olduğunu ve ülkelerinde beslenme ihtiyacını karşılayacak bir ürün yetişmediğini anlatmaktadır¹⁴⁶. Tzanların yaşadığı bölge hakkında da bilgiler veren Prokopios, onların memleketlerinin -eski yazarların söylediğinin aksine- Trabzon ile yan yana olmadığını ve Tzanilerle sahil arasında sarp, yüksek dağlar ve ormanlık araziler bulunduğunu anlatmaktadır. Prokopios'un aktardığı bilgilerden hareketle Tzanların Trabzon'un güneyinden Parhal dağlarına doğru uzanan bölgede yaşadıkları anlaşılmaktadır¹⁴⁷. Bizans İmparatorluğu'nun onlara her yıl yağma ve talan hareketlerine son vermeleri amacıyla belli miktarda altın göndererek yemin ettirdiği Tzanlar bu yemine sadık kalmayarak Roma topraklarını ve Armenia'yı yağmalamaktaydılar. Yağma hareketlerinden sonra üzerlerine gönderilen Roma kuvvetlerine yenilen Tzanlar hızları sayesinde kaçarak dağlık ülkelere sığınıyorlardı¹⁴⁸. Anastasius I. devrinden itibaren başlayan Sasani savaşlarında Bizans ordularının Sasani saldırılarına yoğunlaşmasını fırsat bilen Tzanlar'ın otorite boşluğundan faydalanarak bölgedeki yağma faaliyetlerini yoğunlaştırdığı anlaşılmaktadır¹⁴⁹.

Tzanları hakimiyet altına alarak bölgedeki kontrolünü güçlendirmek isteyen Justinianos, Ermeni kökenli komutanı Sittas'ı görevlendirmiştir. 520'lerin sonunda bölgede birkaç yıl geçirdiği anlaşılan Sittas, Tzanları yenerek tam bir hakimiyet altına almıştır. Böylece Tzanların bölgede sebep olduğu yağma hareketlerinin önüne geçilmiş ayrıca Armenia'ya ve Lazika krallığına yakın olan Tzanların yurdunda kontrol sağlanarak Sasani saldırılarına karşı savunma bölgesi oluşturulmuştur¹⁵⁰. Novella'da Justinianos'un kazandığı başarılarından gururla bahsedilmekte ve Tzanların

¹⁴⁵A.D. Lee, **From Rome To Byzantium AD 363 To 565: The Transformation Of An Ancient Culture**, Edinburgh University Press, Edinburgh 2013, s.279.

¹⁴⁶Procopius, **On Buildings**, Trans. H.B. Dewing, Loeb Classical Library, Harvard University Press, Cambridge-Massachusetts 1940, III. 6, 1-5.

¹⁴⁷Procopius, **On Buildings**, III. 6, 1-5., Nicholas Adontz, **Armenia In The Period Of Justinian The Political Conditions Based On The Naxarar System**, Trans. Nina B. Garsoian, Calouste Gulbenkian Foundation, Lisbon 1970, s.23.

¹⁴⁸Procopius, **History of the Wars**, Trans. H.B. Dewing, William Heinemann-The Macmillan Co., London-New York 1914, I, XV, 21-25.

¹⁴⁹Greatrex ve Lieu, *The Roman Eastern Frontier*, s.78.

¹⁵⁰Procopius, *On Buildings*, III. 6, 6., Greatrex ve Lieu, *The Roman Eastern Frontier*, s.83.

daha önce hiçbir imparatorun başaramadığı şekilde imparatorluğa bağlandığı anlatılmaktadır¹⁵¹.

Justinianos devri boyunca devam eden Sasani savaşları imparatorluğun Trabzon ve çevresine daha çok önem vermesini sağlamıştır. Savaşın en önemli çatışma noktalarından olan Kafkaslara ve Armenia'ya yakın olması Trabzon ve çevresinin stratejik önemini arttırmıştır. Bizans İmparatorluğu ile Sasaniler arasında 532 yılında barış antlaşması imzalanmış ve bu barışa göre Sasaniler Lazika'da Bizans hakimiyetini kabul ederken İberia'daki Sasani kontrolü de Bizanslılar tarafından kabul görmüştür¹⁵².

Bölgede gücünü korumak adına Justinianos'un uyguladığı yöntemlerden bir diğeri de Hristiyanlığın Bizans-Sasani sınırındaki halklar arasında yaymak olmuştur. Sınır boylarında misyonerlik faaliyetleri yapmanın önemini kavrayan ilk imparatorlardan biri olan Justinianos dini bağlar kurarak bölgede Bizans varlığını sağlamlaştırmayı hedeflemiştir. Bu doğrultuda ilk olarak imparatorluk tarafından gönderilen misyonerler vasıtasıyla 530'lu yıllarda Abhazlar arasında Hristiyanlık yayılmıştır¹⁵³. Bizans'ın Hristiyanlaştırma politikası uyguladığı halklardan bir diğeri de Tzanlar olmuştur. Eserlerinde Tzanlar'ın ağaçlara, kuşlara ve vahşi yaratıklara tapıldığını anlatan Prokopios, Bizans hakimiyetine giren Tzanların kısa süre içinde dinlerini değiştirip yağmaya dayalı hayat tarzlarını değiştirdiklerini anlatmakta ve imparator Justinianus'un Tzanların tekrar eski dini inançlarına ve hayat tarzlarına dönmeleri ihtimalini düşünerek bazı önlemler aldığını anlatmaktadır. İmparator Justinianos bu amaçla, uçurumlar ve ormanlarla kaplı bir bölgede izole bir hayat yaşayan Tzanların diğer halklarla rahat bir şekilde iletişime geçebilmesi için bölgeye giden yolları düzenlemiş ve özellikle atlar için uygun hale getirmiştir. Daha sonra da Tzanların Tanrı'ya dua etmek ve diğer ibadetlerini gerçekleştirmeleri için "Schamalinichon" adlı yerde bir kilise inşa etmiştir. Ayrıca imparator, Tzan ülkesinin her tarafında kaleler inşa ederek bu kalelere Roma garnizonları

¹⁵¹Novellae in Corpus Juris Civilis, Ed. R. Schoell, Berlin, Weidmann 1888-1895, XXVIII pr, s.213, J.A.S. Evans, **The Age of Justinian The Circumstances of Imperial Power**, Routledge, London-New York 1996, s.93, Greatrex ve Lieu, **The Roman Eastern Frontier**, s.100.

¹⁵²Rene Grousset, **Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi**, Çev. Sosi Dolanoğlu, Aras Yay., İstanbul 2005, s.230.

¹⁵³Geoffrey Greatrex, "Byzantium and the East in the Sixth Century", Michael Maas (Ed.) **The Cambridge Companion to the Age of Justinian**, Cambridge University Press, New York 2005, s.490-491, Greatrex ve Lieu, **The Roman Eastern Frontier**, s.100.

yerleřtirmiřtir¹⁵⁴. Prokopios'un kaydettiği bilgilerden hareketle imparator Justinianos'un yeni ele geçirilen Tzan ülkesinde hakimiyetini sağlamlaştırmak istediği anlaşılmaktadır. Sarp ve ulaşılması güç bir coğrafyada yaşayan Tzanların yurdunda yol ağlarının genişletilmesi ve kalelerin inşa edilmesindeki esas amaç bölgeye kalıcı bir şekilde yerleşmektir. Hristiyanlığın Tzanlar arasında yayılması için yürütülen faaliyetler de aynı amaca hizmet etmektedir. Her ne kadar Prokopios durumu Tzanların diğer halklarla iletişime geçmesi ve Tanrı'ya ibadet etmek gibi iyimser bir bakış açısıyla aıklaşa da esas amaç bölgedeki Bizans hakimiyetini güçlendirmektir.

İmparator Justinianos, Tzan lkesini Sasanilere karşı tampon bir savunma bölgesi olarak kullanmayı tasarladığı gibi kaynaklardan savaşçı bir kavim oldukları anlaşılan Tzan halkını da Bizans ordusunda asker olarak kullanmıřtır¹⁵⁵. Justinianus döneminde Bizans ordusu Balkanlarda, Kafkasya'da ve İtalya'da savaşırken ordu içerisinde Slav ve Hunlar gibi Tzanlardan oluşan birlikler de yer almıřtır¹⁵⁶. Savaşçı ve pagan bir topluluk olan Tzanların Hristiyanlık ile tanışmalarını ve Bizans ordusuna girmelerini sağlayan Justinianus onların asıl kimliklerinden uzaklaşarak imparatorluk adına sorun oluşurmamalarını sağlamaya alıřmıřtır¹⁵⁷. Ancak Justinianus'un tüm bu faaliyetlerine rağmen Tzan lkesinde Bizans otoritesinin tam olarak sağlanamadığı anlaşılmaktadır. Zira Tzanlar 558'de Bizans İmparatorluğu'na isyan etmiş ve eski alışkanlıklarına geri dönerek çevrelerini yağmalamışlardır. İşyanı bastırmak üzere Tzan kökenli bir Bizans komutanı olan Theodore bölgeye gönderilmiştir. Bizans birlikleri isyanı bastırmış ve ayrıca Tzanlar daha önce vermektен muaf tutuldukları yıllık haracı ödemekle yükümlü tutulmuřlardır¹⁵⁸.

532 yılında Bizans ile Sasaniler arasında imzalanan barış 540'ta Sasani kralı Hüsrev Anuşirvan'ın Suriye'ye girip Antakya'yı tahrip etmesi ile bozulmuştur. Güneyde Antakya'ya kadar ilerleyen Sasaniler kuzeyde Armenia ve İberia'yı tahrip ederek Lazika'da daha önce Justinianus tarafından inşa edilen Petra Kalesi'ni ellerine

¹⁵⁴Procopius, On Buildings, III, 6, 8-26, David Alan Parnell, **Justinian's Men Careers and Relationships of Byzantine Army Officers, 518-610**, The Palgrave Macmillan, London 2017, s.42.

¹⁵⁵John L. Teall, "The Barbarians in Justinian's Armies", *Speculum*, Vol. 40/2, s.296.

¹⁵⁶Agathias, **The Histories**, Trans. Joseph D. Frendo, Walter De Gruyter, Berlin 1975, II. 20. 7; III. 20. 9.

¹⁵⁷Teall, "The Barbarians in Justinian's Armies", s.298-300.

¹⁵⁸Agathias, *The Histories*, V.1. 2-3, Greatrex ve Lieu, *The Roman Eastern Frontier*, s.122.

geçirmişlerdir¹⁵⁹. Ayrıca Sebatopolis (Suhumi) ve Pityus (Pitsunda)'taki Roma birlikleri de müstahkem mevkiilerini yıktıktan sonra bu bölgeden çekilmişlerdir. Sasanilerin Petra vasıtasıyla Karadeniz sahiline inmesi ile Trabzon ve çevresinin önemi daha da artmış ve Trabzon bu olaydan sonra Bizans'ın Sasaniler ile Kafkasya'da yapacağı mücadelelerde Bizans ordusunun ikmal noktası haline gelmiştir.¹⁶⁰ Prokopios'un Petra'daki Bizans-Sasani savaşları hakkında bilgi verirken aktardığı bir olay Trabzon'un bu savaşlar esnasındaki konumunu gözler önüne sermektedir. Buna göre Sasanilerin Petra'ya askeri bir birlik göndereceğini öğrenen Bizans askerleri, çevredeki evleri ateşe verip duvarları yıkmış ve ardından kayıklara binerek deniz yoluyla Trabzon'a ulaşmışlardır¹⁶¹. Prokopius'un aktardığı bu olaydan Trabzon'un Bizans askerleri için güvenli bir toplanma noktası olduğunu da göstermektedir. Sasaniler ile yapılan savaşlarda Trabzon'un stratejik öneminin artması Justinianos'un ilgisini Trabzon ve çevresine yöneltmesini sağlamıştır. Bu ilginin sonucu olarak hem Trabzon hem de Rize'de imparator adına pek çok yeni bina inşa edildiği gibi daha önce inşa edilmiş ve zamanla bakımsız hale gelmiş olan birçok binada onarım yapılmıştır¹⁶².

1.1.2. Herakleios (610-641) Döneminde Trabzon ve Çevresi

Justinianos döneminde Sasanilerle imzalanan 565 tarihli barış anlaşmasından sonra biten savaşlar Justinianos'un halefi II. Justinos (565-578) döneminde tekrar başlamıştır. Nihayet imparator Maurikios (582-602) döneminde imzalanan 591 tarihli barış anlaşması ile son bulan savaşlardan galip ayrılan taraf Bizans olmuştur¹⁶³. Fakat bu anlaşma çok uzun ömürlü olmamış, imparator Maurikios'un 602'de tahttan indirilip yerine Phokas'ın geçmesi ile Sasani şahı Hüsrev Perviz, barışı bozarak Bizans topraklarına saldırmıştır. 607-608 yılları arasında Bizans ordularına ağır darbeler indiren Sasaniler, Bizans'ın güneyde Euphrates'ten başlayıp kuzeyde Satala

¹⁵⁹Procopius, History of the Wars, II, XVII, 2-26, Beate Dignas ve Engelbert Winter, **Rome And Persia In Late Antiquity Neighbours and Rivals**, Cambridge University Press, New York 2007, s.39-40.

¹⁶⁰Procopius, History of the Wars, VIII, IV, 5-6.

¹⁶¹Alexander A. Vasiliev, "Zur Geschichte von Trapezunt unter Justinian dem Grossen," *Byzantinische Zeitschrift* 30/1, s.385.

¹⁶²Procopius, On Buildings, III, 7, 1-4, Bryer and Winfield, Byzantine Monuments, s.182, Vasiliev, "Zur Geschichte von Trapezunt unter Justinian dem Grossen," s.386.

¹⁶³**The Armenian History attributed to Sebeos**, Trans. R. W. Thomson, Liverpool University Press, Liverpool 1999, 12, 83-84, Greatrex ve Lieu, The Roman Eastern Frontier, s.142-75.

ve Trabzon'a kadar uzanan savunma hattını her iki yönden de geçmişlerdir¹⁶⁴. Erzurum kuzeydoğusunda yendikleri Bizans ordusunu Satala'ya kadar takip eden Sasaniler Erzurum'u işgal ettikleri gibi, Satala ile Lykos (Kelkit Çayı) kenarındaki Nikopolis'i tahrip etmişlerdir¹⁶⁵. Anadolu'nun içlerine doğru ilerleyen ve ancak Kaisareia önlerinde durdurulabilen Sasaniler bu hareketin sonunda Bizans hakimiyetindeki Ermeni topraklarının önemli bir kısmını işgal etmişlerdir¹⁶⁶.

Doğu sınırlarında Sasanilerle mücadele eden Bizanslılar aynı dönemde Balkanlarda da Slav ve Avarların istilası ile karşı karşıya kalmıştır. Ayrıca buna içerde imparator Phokas'ın yürüttüğü baskıcı rejim de eklenmişti ve imparatorluk hızla felakete sürükleniyordu. Nihayet Kartaca valisi Herakleios, Phokas yönetimine baş kaldırmış ve onu bertaraf ederek 610'da Bizans tahtına çıkmıştır¹⁶⁷. Herakleios döneminin ilk yıllarında ilerleyişlerine devam eden Sasaniler, 613 yılında Bizans ordusunu Antakya önlerinde yenmişler ve sonrasında Şam, Tarsus ve Kudüs'ü ele geçirmişlerdir¹⁶⁸.

Bizans imparatoru Herakleios, devletin batısını tehdit eden Avarlarla 619'da barış anlaşması imzaladıktan sonra harekete geçmiş ve 622'den itibaren Anadolu'da Sasanilere karşı savaşmaya başlamıştır. 622 baharında İstanbul'dan ayrılan Herakleios komutasındaki Bizans ordusu düşman kuvvetlerine ulaşmadan yaz mevsimi bitmiş ve Herakleios yeni bir rota çizerek Pontus eyaletine yönelmiştir. Geçitleri ve doğuya doğru giden yolları tutan Sasani ordularının komutanı Şahrbaraz, Heraklius'un Pontus'ta kışlayacağını düşünerek karargahını orada kuşatmayı planlamıştır. Ancak Herakleios, hile amaçlı ani bir saldırı ile Sasani ordusunu püskürtmüş ve Bizans ordusunun kuzey ve doğuya doğru yolu açılmıştır¹⁶⁹. Savaşın ilerleyen bölümlerinde Armenia arazisinde Şahrbaraz komutasındaki Sasani ordusunu ağır bir bozguna uğratan Herakleios, Avar kağanının tehditkar tavırları

¹⁶⁴James Howard-Johnson, "The Official History of Heraclius' Persian Campaigns", Ed. E. **Dabrowa**, **The Roman And Byzantine Army In The Near East**, Krakow 1994, s.57.

¹⁶⁵The Armenian History attributed to Sebeos, 33, 110-111, Greatrex ve Lieu, *The Roman Eastern Frontier*, s.186.

¹⁶⁶The Armenian History attributed to Sebeos, 33, 112; 34,113, Grousset, s.261-262.

¹⁶⁷Nikephoros Patriarch Of Constantinople, **Short History**, Trans. Cyril Mango, Dumbarton Oaks, Washington 1990, s.35-37, Walter E. Kaegi, **Heraclius Emperor Of Byzantium**, Cambridge University Press, New York 2003, s.38-50.

¹⁶⁸Clive Foss, "The Persians in the Roman near East (602-630 AD)", *Journal of the Royal Asiatic Society*, Vol.13/2, ss.151-154.

¹⁶⁹Norman H. Baynes, "The First Campaign of Heraclius Against Persia", *The English Historical Review*, Vol.19/76, s.697-698.

nedeniyle İstanbul'a dönmek zorunda kalmıştır¹⁷⁰. Avarlara verilen haracın miktarını yükselten ve akrabasından birkaç kişiyi kağanın yanına yollayarak meseleyi çözen Herakleios 623'te tekrar Anadolu'ya dönerek Sasaniilere karşı mücadele etmeye devam etmiştir¹⁷¹. Sonrasında Sasaniilerle Armenia arazisinde ve Transkafkasya'da bazı sonuçsuz mücadelelere girişen Herakleios 625 yılında Kilikya üzerinden Sasani topraklarına girmeyi denediysen de başarılı olamamış ve kışı geçirmek üzere Sebasteia (Sivas) üzerinden geri çekilmiştir¹⁷². Herakleios'un ordusu ile Anadolu'da olduğu bu dönemde yeni bir ordu hazırlayan Sasaniiler 626 senesinde saldırıya geçip İstanbul önlerine kadar gelmiş ve Avarlar da kalabalık bir ordu ile saldırıya geçerek İstanbul'u karadan ve denizden kuşatmıştır. Başkentini iki taraftan kuşatıldığını öğrenen Herakleios ordusunun bir kısmını yardım için İstanbul'a yollamış ayrıca Sasaniilere karşı Kafkasya'daki güçlü Türk topluluklarından biri olan Hazarlarla ittifak kurmuştur¹⁷³. Öte yandan İstanbul'u kuşatan Avar ve Sasani orduları Bizans kuvvetleri tarafından mağlup edilerek püskürtülmüş ve Bizans orduları taarruz etme fırsatını yakalamıştır. Müttefik Hazar kuvvetleriyle birlikte Kafkaslarda ve Armenia arazisinde Sasaniilere karşı mücadele eden Herakleios, 627 sonlarında Ninive önlerinde Sasani ordusuna nihai darbeyi vurarak savaşı bitirmiş 628 yılında taraflar arasında barış anlaşması imzalanmıştır¹⁷⁴.

Herakleios döneminde Sasaniilerle yapılan savaşlarda Trabzon ve çevresinin işgale uğradığına dair bir bilgi yoktur. Sasani kuvvetlerinin Pontos bölgesinde ulaştığı en uç nokta Satala ve Koloneia yakınlarındaki Nikopolis olmuş ancak Sasaniiler adı geçen bölgeleri tahrip etmesine rağmen ele geçirememiştir¹⁷⁵. Dolayısıyla Trabzon ve çevresindeki şehirler saldırılardan zarar görmeyen ve nispeten daha güvenli bölgeler olmuştur. Dolayısıyla Herakleios'un 623 yılındaki

¹⁷⁰The Chronicle of Theophanes Confessor, s.437-438, s.701, Greatrex ve Lieu, *The Roman Eastern Frontier*, s.199, Baynes, "The First Campaign of Heraclius Against Persia", s.701.

¹⁷¹Greatrex ve Lieu, *The Roman Eastern Frontier*, s.199-200.

¹⁷²The Chronicle of Theophanes Confessor, s.444-445, Ostrogorsky, s.95.

¹⁷³Anthony A.M. Bryer, **The Empire of Trebizond and the Pontos**, Variorum Reprints, London 1980, s.25, D. M. Dunlop, **Hazar Yahudi Tarihi**, Çev. Zahide Ay, İkinci Baskı, Selenge Yay., İstanbul 2016, s.43.

¹⁷⁴James Howard-Johnston, "The Siege of Constantinople in 626" Ed. Cyril Mango, **Constantinople And Its Hinterland**, Variorum, Aldershot 1999, s.131-142, Johnston, "The Official History of Heraclius' Persian Campaigns", s.58.

¹⁷⁵Bryer, *The Empire of Trebizond and the Pontos*, s.25-26.

geri çekilişi esnasında Trabzon yoluyla İstanbul'a gittiği ve 626 yılını da Trabzon'da geçirdiği bazı araştırmacılar tarafından dile getirilmektedir¹⁷⁶.

Kaynaklarda Herakleios'un 623 yılında geri çekilirken hangi yolu kullandığı hakkında açık bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak imparatorun Armenia arazisinde Sasani kuvvetlerini yendiği ve Sasani kuvvetlerinin Anadolu'nun iç bölgelerinde hala etkin oldukları gerçeği göz önüne alındığında Herakleios'un geri çekilirken Roma imparatorluğu döneminden beri askeri garnizon olarak kullanılan Satala kenti üzerinden Karadeniz sahiline ulaştığı anlaşılmaktadır. Bizans İmparatorluğu'nun doğu sınırındaki önemli askeri garnizonlardan biri olan Satala Sasaniler tarafından ele geçirememiş güvenli bir kenti ve iç bölgelerden Trabzon'a inen yol buradan geçiyordu. Ancak Trabzon-Satala güzergahı kıyı şeridine ulaşan en kısa yol olmayıp Trabzon'un 27 kilometre doğusundaki Sourmaina kenti, Satala'ya daha yakındı ve kentin doğal limanı konumundaydı. Ayrıca Satala ile Sourmaina arasında Hysos (Karadere) Vadisi boyunca ilerleyen yol Zigana Dağları'ndan geçen Satala-Trabzon güzergahına göre daha kısa ve coğrafi şartlar açısından da daha elverişliydi. Dolayısıyla Herakleios'un en kısa ve en güvenli şekilde İstanbul'a gidebilmek için Satala-Sourmaina yolunu kullanarak Trabzon sahiline geldiği ve buradan İstanbul'a ulaştığı anlaşılmaktadır. Herakleios'un Karadere vadisi boyunca uzanan yolu takip ettiğini gösteren bazı arkeolojik kalıntılar da vardır. Karadere'nin ağız kısmında Canayer (Buzluca) olarak adlandırılan mevkide küçük bir askeri garnizonun kalıntıları bulunmaktadır. Mimari olarak dikdörtgen yapıda olan Canayer mevkiindeki bu garnizonun şekil itibarıyla Satala ve Apsaros gibi imparatorluğun önemli sınır kaleleri ile benzer özellikler taşıması dikkat çekicidir. Karadere'nin ağız kısmındaki bu askeri yerleşimin varlığı Herakleios'un bölgedeki askeri faaliyetlerinin bir kanıtı niteliğindedir¹⁷⁷.

Herakleios'un Sasani seferleri ile ilgili kaynakların bilgi vermediği bir diğer konu da 626 yılında imparatorun nerede olduğu ile ilgilidir. Başkent İstanbul'un ikili kuşatma altında olduğu dönemde Anadolu'da olan ve Hazarlarla ittifak görüşmeleri yapan Herakleios'un 626 yılını nerede geçirdiği kaynaklarda açıkça belirtilmemekle

¹⁷⁶James Howard-Johnston, "Heraclius' Persian Campaigns and Revival of the East Roman Empire 622-630", *War in History*, Vol.6/1, s.20, Constantin Zuckerman, "The Early Byzantine Strongholds in Eastern Pontus" *Travaux et Memoires*, XI, s.530, Michael Angold, **Byzantium The Bridge From Antiquity To The Middle Ages**, St. Martin's Press, New York 2001, s.44, Bryer, *The Empire of Trebizond and the Pontos*, s.30, Grousset, s.264.

¹⁷⁷Bryer, *The Empire of Trebizond and the Pontos*, s.26-27.

birlikte araştırmacılar imparatorun bu dönemde Trabzon'da olduğu fikrini benimsemişlerdir. İstanbul Haziran ayı başlarında Avar ve Sasaniler tarafından kuşatılmaya başlanmıştır. Başkentini kuşatıldığı haberini alan Herakleios ordusunun belli bir kısmını yardım için göndermiş ve bu kuvvetler İstanbul'a Haziran ayının sonlarında ulaşmıştır. Kuşatma altında olmasına rağmen İstanbul'a gitmeyen imparator Hazarlarla ittifak görüşmeleri yapmak üzere harekete geçmiştir. Kaynaklarda Hazarların ittifak görüşmelerinde bulunmak üzere Lazika'dan deniz yoluyla geldiği aktarılmaktadır. Dolayısıyla Herakleios'un hem İstanbul ile yakın olabileceği hem de Hazarlarla iletişime geçebileceği bir konumda olduğu ve bunun için en uygun yerin Trabzon olduğu anlařılmaktadır¹⁷⁸.

A. Bryer, Herakleios'un 626 yılında Trabzon'dan ziyade ulaşımın daha kolay sağlandığı Sourmaina'da konakladığını iddaa etmekte ve buna kanıt olarak da Herakleios'un Sasani seferlerinden sonra Sourmaina yakınlarında kurulan Herakleia (Ηρακλεια) adlı yerleşim yerini göstermektedir. Stratejik açıdan iyi bir nokta olan Herakleia'da askeri konaklama yeri ve kale bulunmaktaydı. A. Bryer, bugün Trabzon'a bağlı bir ilçe olan Araklı'nın ismini Herakleia ile bağlantılı görmekte ve Herakleios'un eşi Martina'dan doğan ve babasının ölümünden sonra 641 yılında birkaç ay tahtta kalıp annesi ile birlikte katledilen Heraklonas'ın 626 yılı içinde Sourmaina'da doğduğunu ve Herakleia isminin de buradan geldiğinin iddaa etmektedir¹⁷⁹. Bu iddaayı ispat edecek bir bilgi olmamakla birlikte Herakleia isminin 626 yılını Trabzon'da geçirdiği anlaşılan imparator Herakleios ile ilgili olduğu görülmektedir. Fakat Bizans imparatorunun bölgenin merkezi konumundaki Trabzon'da konakladığı ve iç bölgelere ulaşımda daha elverişli olan Sourmaina-Satala yolunu takip ettiği anlařılmaktadır¹⁸⁰.

¹⁷⁸Giles Morgan, **Byzantium Capital Of An Ancient Empire**, Pocket Essentials, Spain 2007, s.72-73, Bryer, *The Empire of Trebizond and the Pontos*, s.25-26.

¹⁷⁹Bryer, *The Empire of Trebizond and the Pontos*, s.30., 1831'de Trabzon'dan Batum'a seyahat eden Fransız diplomat Victor Fontanier, Araklı'dan "Heraclee" olarak bahsetmektedir. Bknz. Özgür Yılmaz, "Victor Fontanier'in 1831'de Trabzon'dan Batum'a Seyahati", **Mavi Atlas GŞÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi**, S. 2, s.123.

¹⁸⁰Sourmaina-Satala yolu sonraki yüzyıllarda da kullanılmaya devam etmiş özellikle de Theodosipolis (Erzurum)'in Bizans hakimiyetinde olduğu X. ve XI. yüzyıllarda Paipert (Bayburt)'ten Trabzon'a giden ticaret kervanlarının tercih ettiği bir güzergah olmuştur. I. Dünya Savaşı sırasında Trabzon'u işgal eden Ruslar, güneyden gelebilecek bir saldırıya karşı önlem almak adına Karadere bölgesini kontrol altında tutmuş ve Bayburt'a ulaşımda kullanmıştır. Bknz. W.E.D. Allen ve Paul Muratoff, **Caucasian Battlefields A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border 1828-1921**, Cambridge University Press, Cambridge 1953, s.380-399. Bahsi geçen güzergah günümüzde de Gümüşhane ve Bayburt ulaşımında sıklıkla kullanılmaktadır.

Herakleios, Sasanilere karşı aldığı zaferlerle imparatorluğun doğu sınırında güvenliği sağlamış ve Sasani tehdidine son vermiştir. Ancak Herakleios'un Sasanilere karşı savaştığı dönemde yeni bir güç olarak ortaya çıkan ve hızla büyüyen Müslüman Araplar, imparatorluğun doğu eyaletlerini tehdit eder hale gelmiş ve böylece Yakın Doğu tarihinde yeni bir dönemi açacak olan Bizans-Arap mücadeleleri başlamıştır¹⁸¹.

1.2.Bizans-Arap Mücadeleleri Döneminde Trabzon ve Çevresi

Herakleios'un yıllar boyunca Sasani tehlikesinden uzak tutmak için mücadele ettiği topraklar, Sasanilerin mağlup edilmesinden kısa bir süre sonra Arap tehdidiyle karşı karşıya kalmıştır. Hz. Peygamber döneminde Arap yarımadasında temelleri atılan devletin sınırları onun vefatından kısa bir süre sonra hızla genişlemeye başlamıştır¹⁸². 636 yılında gerçekleşen Yermük Savaşı'nda Bizans ordusunu mağlup ederek Suriye bölgesinde hakimiyet kuran Müslüman Araplar, Sasanileri de aynı yıl içinde Kadisiye Muharebesi'nde yenerek Irak ve İran'ın kapılarını açtıkları gibi Sasanilerin mukavemetini kırmışlardır¹⁸³.

Fetih hareketlerine tüm hızıyla devam eden Araplar, 640 yılından itibaren Kafkaslara ve Anadolu içlerine ulaşan akınlar yapmaya başlamıştır. Hz. Ömer'in Süraka b. Amr komutasındaki Arap birliklerini Kafkaslara göndermesiyle başlayan seferler ilerleyen dönemde Habib b. Mesleme komutasında devam etmiştir¹⁸⁴. Hz. Osman (644-656) tarafından Irminiyye (Armenia)'nin fethiyle görevlendirilen Habib b. Mesleme Ermenilerin başkenti konumundaki Dvin'i fethetmiştir¹⁸⁵. Araplar aynı dönemde Anadolu'ya da akınlar düzenlemeye başlamış, Şam valisi Muaviye 640 yılında Kilikya bölgesinden Euchaita'ya uzanan akınlar yapmıştır. 644'te Frygia bölgesinin önemli şehirlerinden biri olan Amorion'u kuşatan ancak başarısız olan

¹⁸¹Ostrogorsky, s.102-103.

¹⁸²Casim Avcı, **İslam-Bizans İlişkileri**, Klasik, İstanbul 2003, s.61, Ostrogorsky, s.102

¹⁸³The Chronicle of Theophanes Confessor, s.470-471, John Haldon, **Byzantium At War AD 600-1453**, Routledge, London and New York 2002, s.19, Ahmed b. Yahya el-Belazuri, **Fütuhu'l-Büldan/Ülkelerin Fetihleri**, Ter. Mustafa Fayda, Siyer Yay., İstanbul 2013, s.291-298, Bertold Spuler, **Iran in the Early Islamic Period: Politics, Culture, Administration and Public Life Between the Arab and the Seljuk Conquests, 633-1055**, Trans. Gwendolin Goldbloom&Berenike Walburg, Brill, Leiden-Boston 2014, s.6-7.

¹⁸⁴**The History of al-Tabari The Conquest of Iran**, Vol.XIV, Trans. G. Rex Smith, State University of New York Press, Albany 1994, s.34-35, el-Belazuri, Fütuhu'l-Büldan, s.228, Ömer Subaşı, "Arap Fethinden Selçuklu Hakimiyetine Artvin", *Turkish Studies*, Vol.7/3, s.2330-2332.

¹⁸⁵ The Armenian History attributed to Sebeos, 42, 138-139.

Muaviye'nin akınları ilerleyen yüzyıllarda Arapların Anadolu içlerine gerçekleştireceği fetih ve yağma amaçlı akınların başlangıcını teşkil etmiştir¹⁸⁶.

Arapların bölgede hızla yayılmaya başlaması Ermenileri Bizans yanlısı bir politika geliştirmeye teşvik etmiş ve Bizans yanlısı fikirleriyle bilinen Ermeni nakhararı Teotoros Rışduni¹⁸⁷ Bizans imparatoru II. Konstas tarafından Ermeni birliklerinin başkomutanı tayin edilmiştir. Ancak Bizans'ın güven arz etmeyen politikaları Ermeniler ile imparatorluğun birbirinden uzaklaşmasına ve nihayetinde Teotoros Rışduni'nin 654'te Arapların himayesine geçmesine sebep olmuştur¹⁸⁸.

Arapların bölgede güçlenmesini engellemek için harekete geçen Bizans imparatoru II. Konstas ordusuyla harekete geçmiş ve önce Erzurum'a oradan da Dvin'e ulaşmıştır¹⁸⁹. II. Konstas, bazı büyük Ermeni ailelerini yanına çekmeyi başardıysa da Ahtamar (Akdamar) adasına sığınan Teotoros Rışduni'yi ele geçirememiştir. Bizans'a karşı müttefikinden yardım isteyen Teotoros Rışduni'ye Araplar yedi bin kişilik bir yardım kuvveti göndermiştir. Hedeflerine ulaşamayan Bizans imparatoru II. Konstas bir kısım Bizans birliğini bölgede bırakarak İstanbul'a dönmüştür. Bölgede bırakılan Bizans birlikleri Dvin'den ayrılıp Dayk'a girmiş ancak buradan sürülerek geri çekilmişlerdir. Bölgede tutunma imkanları kalmayan Bizans birlikleri iç bölgelerden Karadeniz sahil şeridine doğru çekilmeye başlamıştır. Ermeni tarihçi Sebeos'un eserindeki kayda göre bahsi geçen birlikler geri çekilişleri esnasında tüm bölgeyi yağmalamışlardır. Trabzon'u zapt eden birlikler pek çok esir ve ganimet ile geri dönmüşlerdir¹⁹⁰. Fakat Trabzon ve çevresini yağmalayan birliklerin hangi taraftan olduğu konusunda bir belirsizlik bulunmaktadır. Özellikle Sebeos'un bu olay hakkında bilgi verirken kurduğu cümlelerin açık olmaması belirsizlik oluşmasına yol açmaktadır. Bizans birliklerinin kendi sınırları içerisinde geri çekilirken neden böyle geniş çaplı bir yağma hareketine giriştikleri ve Trabzon'u zapt ettikleri belli değildir.¹⁹¹ Kroniğinde 652/653 yılı olaylarını anlatırken Habib b.

¹⁸⁶Walter E. Kaegi, **Byzantium And The Early Islamic Conquests**, Cambridge University Press, Cambridge 1993, s.246-247, Ostrogorsky, s.108.

¹⁸⁷Teotoros Rışduni, Ermenilerin büyük feodal ailelerinden biri olan Rışduni ailesine mensup bir bey olup 641 ile 653 yılları arasında Ermeni topraklarının büyük kısmını yönetmiştir. Ermeni feodalitesinde beyler, Farsça kökenli olup "aileye egemen olan" anlamındaki *nakharar* veya *nahodar* unvanı ile anılıyordu. Bknz. Grousset, s.276.

¹⁸⁸Grousset, s.286-289.

¹⁸⁹Nina Garsoian, **İnterregnum Introduction to a Study on the Formation of Armenian Identity (ca. 600-750)**, Aedibus Peeters, Louvian 2012, s.9.

¹⁹⁰The Armenian History attributed to Sebeos, s.139-143.

¹⁹¹The Armenian History attributed to Sebeos, s.143

Mesleme'nin fetihlerinden bahseden Theophanes Confessor, Arap komutan Abibos (Habib b. Mesleme)'un Armenia bölgesini istila ettiğini ve bölgedeki Bizans komutanı Maurianus'u Kafkas dağlarına kadar kovalayarak bölgeyi yağmaladığını aktarmaktadır¹⁹². Öte yandan *Gürcistan Tarihi*'nde de ilk İslam saldırıları tasvir edilirken İran ve dünya memleketlerinin büyük bir kısmının işgal edildiği; Medya, Somhet ve Kapadokya ile Trabzon'a kadar her yerin Haceroğulları (Araplar)'nın istilasına uğradığı anlatılmaktadır¹⁹³. Esasında Sebeos ve *Gürcistan Tarihi*'ndeki bilgiler, Trabzon ve çevresinde II. Konstas'ın seferinden hemen sonraki dönemde yaşanan Arap istilasının yansımasıdır. 653-654 yıllarında geniş bir fetih hareketına girişen Habib b. Mesleme komutasındaki Arap ordusu Tiflis'i barış yoluyla fethetmiştir. Ayrıca Erzurum da Arap ordularının eline geçmiştir. Erzurum'u hakimiyet altına aldıktan sonra hareketlerini kuzey ve doğuya doğru devam ettirdikleri anlaşılan Arap ordularının Trabzon'a kadar ilerleyerek bölgeyi yağmaladıkları anlaşılmaktadır¹⁹⁴. Nitekim, Habib b. Mesleme komutasındaki Arap ordularının Tiflis ve Erzurum'u fethettikten sonraki faaliyetleri hakkında bilgiler veren el-Belazuri *Klarçeti*¹⁹⁵ (Kalercit) bölgesi ile Şevşeti (Şavşat), Kısıl, Cevahir, Hunan, Küstesci Bazelti, Kesferbis ve Semsehi el-Cerdam bölgelerinin Mesleme

¹⁹² The Chronicle of Theophanes Confessor, s.481.

¹⁹³ M.F. Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 yılına kadar)*, Çev. Hrand D. Andreasyan, TTK, Ankara 2003, s.200. Sebeos'a atfedilen "Tarih" adlı eserin iki ayrı çevirisi Robert Bedrosian ve Robert Thomson tarafından yapılmış olup Thomson, eserin konuyla ilgili cümlelerinin anlaşılabilir olduğunu istilayı gerçekleştirenlerin Teotoros Rışduni ve beraberindeki Arap birlikleri olabileceğini iddaa etmektedir. Eserde "onlar tüm memleketi tahrip ettiler, Trebizond şehrini ele geçirdiler ve pek çok ganimet ile esir aldılar" ifadesi bulunmakta ve burada geçen "onlar" kelimesiyle hangi tarafın kastedildiği anlaşılamamaktadır. Bknz. The Armenian History attributed to Sebeos, s.143. R. Bedrosian'a çeviride ise böyle bir belirsizlikten bahsedilmemektedir. Bknz. Sebeos, **History**, Trans. R. Bedrosian, New York 1985, 35, 143.

¹⁹⁴ M.F. Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 yılına kadar)*, s.200. Sebeos'a atfedilen "Tarih" adlı eserin iki ayrı çevirisi Robert Bedrosian ve Robert Thomson tarafından yapılmış olup Thomson, eserin konuyla ilgili cümlelerinin anlaşılabilir olduğunu istilayı gerçekleştirenlerin Teotoros Rışduni ve beraberindeki Arap birlikleri olabileceğini iddaa etmektedir. Eserde "onlar tüm memleketi tahrip ettiler, Trebizond şehrini ele geçirdiler ve pek çok ganimet ile esir aldılar" ifadesi bulunmakta ve burada geçen "onlar" kelimesiyle hangi tarafın kastedildiği anlaşılamamaktadır. Bknz. The Armenian History attributed to Sebeos, s.143. R. Bedrosian'a çeviride ise böyle bir belirsizlikten bahsedilmemektedir. Bknz. Sebeos, **History**, s. 35, 143.

¹⁹⁵ *Klarçeti, Yanlızçam Dağları'nın batısından Çoruh Nehri'nin aşağı kesimlerine oradan da Artvin ve Şavşat'ın güneyinden Karadeniz'e kadar uzanan bölgeye verilen isimdir. Tarihte bu bölgeden ilk defa Urartu yazıtları bahsetmektedir. Urartu kralı İşpuini (M.Ö. 825-810) ve oğlu Miuna (M.Ö. 810-780) döneminde kuzeye yapılan seferleri anlatan yazıtlarda adı geçen "Katarza" adlı bölge Klarçeti olarak lokalize edilmektedir. Günümüzde Artvin il merkezi ile Ardanuç, Şavşat, Borçka ve Murgul ilçeleri Klarçeti bölgesinde yer almaktadır. Subaşı, "Arap Fethinden Selçuklu Hakimiyetine Artvin", s.2330, Altan Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı, İzmir 1997, s.30, Igor M. Diakonoff – S.M.Kashai, **Geographical Names According to Urartian Texts**, Wiesbaden 1981, s.48-52.*

tarafından barış yolu ile ele geçirildiğini aktarmaktadır¹⁹⁶. Erzurum’u ele geçirdikten sonra Anaolu’nun kuzeydoğu ucundaki Klarçeti bölgesine ilerleyen Arap ordularının Trabzon çevresini de istila ettiği ancak bu olayın kaynaklara farklı şekilde yansıdığı anlaşılmaktadır¹⁹⁷.

İmparator Herakleios’un ölümünden önce Antakya, Edessa ve Dara gibi Kuzey Suriye ve Mezopotamya şehirlerini ele geçiren ve Anadolu içlerinde hızla ilerleyen Müslüman Araplar 653’teki bir akınlarında Chalcedon (Kadıköy)’a kadar ilerlemişlerdir. Araplar arasında Hz. Osman devrinin sonlarından itibaren başlayan iç karışıklıklar ve sonrasında Hz. Ali ile Muaviye arasında yaşanan mücadeleler, Arap fütuhatını yavaşlatmış ve Bizans imparatorluğuna bir süreliğine de olsa rahat bir nefes alma imkanı tanımıştır. Muaviye'nin 661'de halife olmasından sonra Araplar tekrar Bizans arazisinde görülmeye başlamış ve 674-678 arasında İstanbul'u kuşatmış ancak mağlup olarak geri çekilmişlerdir¹⁹⁸. 680-681 yıllarından itibaren Araplar arasında iç karışıkların çıkmasını fırsat bilen Bizans imparatoru Iustinianos strategos II. Leontios idaresindeki bir orduyu Anadolu’nun doğusuna göndererek Erzurum’u Araplardan geri almıştır. Bölgenin Ermeni ve Gürcü kökenli yerel beylerine hakimiyetlerini kabul ettiren Bizanslılar Kafkaslarda yayılarak Araplara karşı üstünlüğü ele geçirmiştir. Bizans kuvvetlerinin bu sefer esnasında Arapların elinde olan Klarçeti bölgesini geri aldığı anlaşılmaktadır. Bölgedeki Bizans yayılmasına karşı harekete geçen Araplar 700 yılında önce bölgenin önemli merkezlerinden biri olan Dvin’i Bizanslılardan geri aldıkları gibi Erzurum ve civarı da aynı yıl Emevi halifesi Abdümelik’in oğlu Ubeydullah komutasındaki ordu tarafından geri alınmıştır. Bu bilgilerden hareketle VIII. yüzyıl başlarında Arapların Erzurum, Kars ve Tiflis civarında hakim olduğu ancak Klarçeti ve civarının Bizanslıların eline geçtiği anlaşılmaktadır¹⁹⁹.

VIII. yüzyıl başlarında Anadolu içlerine akınlar yapmaya devam eden Araplar 709 yılında Kapadokya bölgesinin önemli sınır bölgelerinden biri olan Tyana'yı işgal edip 710-711 yıllarında Kilikya bölgesine ulaşan akınlarda

¹⁹⁶Belazuri, *Fütuhu'l-Buldan*, s. 233.

¹⁹⁷Warren Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford Universtiy Press, Stanford 1997, s.313.

¹⁹⁸Ostrogorsky, s.115-116.

¹⁹⁹Father Michael Chamich, *History of Armenia From B.C. 2247 to the of Christ 1780, or 1299 of the Armenia Era*, (Trans. Johannes Avdall), Calcuta 1827, s.374-375, Ömer Subaşı, “Arap Fethinden Selçuklu Hakimiyetine Artvin”, s.2336.

bulunmuşlardır. Arapların Trabzon ve çevresine yönelik bir akın gerçekleştirdiğine dair bir kayıt bulunmamakla birlikte dönemin kaynakları Bizans topraklarına her yıl akın düzenleyen ve çoğunlukla kış mevsimlerini de Anadolu'da geçiren Arap birliklerinin Anadolu'daki hareketleri hakkında ayrıntılı bilgi vermemektedir. 663-668, 670-672 ve 679 yılları arasında gerçekleştirdikleri seferlerde kış mevsimini Anadolu'da geçiren Arapların çeşitli bölge ve şehirlere hiçbir kaynaktan bahsedilmeyen akınlar düzenledikleri düşünülebilir²⁰⁰. Ancak Trabzon'un bu saldırılardan çok etkilenmediği ve Anadolu'nun iç bölgelerine göre daha güvenli olduğu anlaşılmaktadır. Bizans imparatoru Justinianos II. (705-711) tarafından diplomatik bir görevle Kafkasya'ya gönderilen *spatharios* Leon bu görevden dönüş yolculuğunda Trabzon limanı üzerinden İstanbul'a ulaşmıştır. Leon'un Kafkasya'dan dönüşte Trabzon güzergahını kullanması bahsedilen dönemde Trabzon'un iç bölgelere göre daha güvenli olduğunu ve Trabzon limanının da eski canlılığını koruduğunu göstermektedir²⁰¹.

Justinianos devrinin 711'de son bulmasından ardından Bizans'ta başlayan taht mücadelesi ve iç karışıklık Arapların Anadolu'da daha rahat hareket etmesine zemin hazırlamıştır. Nihayet 717'de İstanbul'u kuşatan Araplar imparator III. Leo (717-741)'nin başarılı savunmasını aşamamaya 718'de geri çekilmişlerdir²⁰². Arapların İstanbul önlerinde durdurulması ve daha sonra 740'da Akroinon (Afyon) yakınlarında Bizans ordusunun Arapları hezimete uğratması Anadolu'da Bizans egemenliğinin devam etmesini sağlamıştır²⁰³. Araplar 740'tan sonra da Anadolu'ya akınlar düzenlemiş ancak Herakleios tarafından temelleri atılan "thema" teşkilatı ve Bizans direnişi sayesinde Arapların Anadolu'yu tamamen fethetmesi engellenmiştir.

²⁰⁰ John F. Haldon, **Byzantium In The Seventh Century The Transformation Of A Culture**, Revised Edition, Cambridge University Press, Cambridge 1997, s.106-107.

²⁰¹ Justinianos II. Bizans'ın Kafkaslarda azalan etkisini arttırmak amacıyla Leon'u görevlendirerek Kafkaslara göndermiştir. Leon, Alanları Abhazlara karşı kışkırtıp savaş çıkartmak amacıyla Alan ülkesine gelmiştir. Ancak Abhazlar Alanlara elçiler göndererek Leon'un kendilerine teslim edilmesini ve karşılığında 600 altın vereceklerini bildirmişlerdir. Alanlar teklifi önce kabul ederek Leon'u teslim etmiş ancak sonrasında Abhazların ülkelerinde yağma yapması üzerine Leon'u Abhazların elinden kurtarmıştır. Alanların yanından ayrılarak Apsili'ye geçen Leon buradan gemiye binerek Trabzon'a gitmiş oradan da İstanbul'a geri dönmüştür. Bkz. The Chronicle of Theophanes Confessor, s.542-547, A.N. Stratos, **Byzantium In The Seventh Century Justinian II Leontius And Tiberius**, Vol. V., Adolf M. Hakkert, Amsterdam 1980, s.151.

²⁰² Michael J. Decker, **The Byzantine Dark Ages**, Bloomsbury 2016, s.22, Salvatore Cosentino, "Naval Warfare: Military, Institutional and Economic Aspects", Yannis Stauraitis (Ed.) **A Companion To The Byzantine Culture Of War, Ca. 300-1204**, Brill, Leiden-Boston 2018, s.314-315.

²⁰³ Paul Lemerle, **Bizans Tarihi**, (Çev. Galip Üstün), İletişim Yay., İstanbul 1994, s.83, Avril Cameron, **The Byzantines**, Blackwell Publishing, Oxford 2006, s.33-34, Ostrogorsky, s.146.

Bizans imparatorluğu ile Araplar arasında Anadolu'da Toros dağlarından itibaren güneybatıda Seleucia (Silifke)'dan başlayan ve kuzeydoğuda Karadeniz kıyısına kadar uzanan bir sınır oluşmuş ve Trabzon kenti, Müslümanların yönettiği bölgelerle Bizans İmparatorluğu arasındaki sınırın kuzeydeki son noktası olmuştur²⁰⁴.

Arap tehdidi VIII. yüzyıl ortalarından itibaren Bizans imparatorluğu için hayati bir tehlike olmaktan çıkmış ancak Arapların Bizans topraklarına yönelik akınları bu dönemden sonra da devam etmiştir. Emevi hanedanının son dönemlerinde Araplar arasında başlayan iç savaş Bizansın doğu sınırındaki Arap baskısını azalttığı gibi Kafkasya'daki yerel hanedanları da Araplara karşı cesaretlendirmiştir. Ardzurini, Mamigonyan ve Bagrat hanedanları Araplara karşı birleşerek 771'de isyan etmiş ve bu isyan 772'deki Begravand savaşında asilerin mağlup edilmesi ile son bulmuştur. Bu savaş sırasında Muşeg Mamigonyan ile birlikte Bagratlı Kör Aşot'un oğlu Sembat Araplar tarafından öldürüldüğü gibi Şavşat ve Klarjeti bölgeleri de Arap birlikleri tarafından istila edilmiştir²⁰⁵. Bölgedeki hakimiyetleri tekrar güçlenen Arapların Armenia valisi Yezid b. Useyd es-Sullemi komutasındaki birlikler Pontus bölgesine doğru ilerleyerek 778'de Koloneia (Şebinkarahisar), Govat'a ve Kastighon'u istila etmiştir. Fakat bu harekattan kesin bir sonuç alamayan Yezid b. Üseyd başarısız olarak Armenia'ya geri dönmüştür²⁰⁶.

Arapların Begravand Savaşı'ndan sonra Kafkaslarda tekrar güçlenmesi bölgedeki yerel beylerin konumunu etkilemiştir. Begravand'da öldürülen Sembat'ın oğlu olan Vasak hakim olduğu Taron (Muş) beyliğini bırakarak Çoruh ve Klarjeti bölgesine çekilmiştir²⁰⁷. Vasak'ın oğlu Adarnese miras yoluyla Klarjeti bölgesi ile merkezi Artvin ve Şavşat'ın hakimi olmuş ayrıca Ardahan bölgesi ile Orta Çoruh vadisi de kendisine intikal etmiştir²⁰⁸. Adarnese'den sonra yerine geçen oğlu Aşod (809-833) bölgedeki hakimiyetini sağlamlaştırdığı gibi Ardanuç bölgesine de ele geçirmiştir. Hem Bizans imparatorluğu ile hem de Abbasilerle iyi ilişkiler kuran

²⁰⁴Stephen Mitchell, **Geç Roma İmparatorluğu Tarihi M.S. 284-641**, (Çev. Turhan Kaçar), TTK, Ankara 2016, s.629, Edward N. Luttwak, **The Grand Strategy Of The Byzantine Empire**, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge–Massachusetts–London 2009, s.221.

²⁰⁵Ghewond's History, s.37-38, Grousset, s.310-316, Cyril Toumanoff, **Studies in Christian Caucasian History**, Georgetown University Press, Washington 1963, s.348, Levon Avdoyan, **Pseudo-Yovhannes Mamikonean The History of Taron (Patmut'iwn Taronoy)**, Scholars Press, Atlanta 1993, s.28.

²⁰⁶Ghewond's History, s.39.

²⁰⁷Grousset, s.326.

²⁰⁸Gürcistan Tarihi, s.221, Toumanoff, a.g.e, s.485-486.

Aşod, Bizanslılar tarafından *kuropalates* tayin edilirken Araplar da kendisini Gürcistan valisi olarak kabul etmiştir. Fakat Aşod'un bir süre sonra Araplarla arası açılmış ve Abbasilerin Armenia valisi Halid ibn Yezid'in yönettiği Arap ordusu Aşod'a karşı savaşmaya başlamıştır. Arap ordusuna karşı koyacak gücü olmadığından geri çekilen Aşod, Şavşat ve Klarcet bölgelerine gelmiştir. Bu dönemde Şavşat ve Klarceti bölgeleri bulaşıcı bir dizanteri hastalığından dolayı tahrip olmuştu ve oldukça az nüfusluydu. Dolayısıyla Aşot gibi kuropalates unvanlı bir asilzadenin memleketlerine yerleşmesini sevinçle karşılamışlardı. Aşot, burada kendi kaynaklarıyla birkaç köy satın alıp bazılarını da imar ettirdi ve bölgeyi nispeten canlandırdı. Bizans imparatorluğu tarafından bölgedeki hakimiyeti kabul edilen Aşot, önceki Arap seferlerinden birinde Bağdatlı Kru (Emevi halifesi Mervan II.) tarafından yıktırılan ve harabe halinde olan Ardanuç Kalesi'ni yeniden inşa ettirip bu kalenin surları önünde de bir şehir kurmuştur²⁰⁹.

Ardanuç'u mamur hale getiren tekrar güçlenen Aşot, Araplara saldırmak üzere hazırlıklar yapmaya başlamış ancak Arapların ani saldırısı üzerine Nigal vadisine çekilmek zorunda kalmıştır. Burada ordusuna katılmak üzere çağırdığı askerlerin ihanetine uğrayan Aşot, sığındığı kilisede 833'te öldürülmüştür. Araplar, Aşot'un ölümünden sonra Şavşat ve Klarceti dışındaki bütün topraklarını zapt edip İberia'ya hakim olmuş ve onun henüz küçük yaşta olan Adarnese, Bagrat ve Guaram adlarındaki oğullarının da Ardanuç Kalesi'nde yaşamasına izin vermişlerdir. Ayrıca Şavşat ve Klarceti bölgeleri ile Nigal vadisi de Araplara vergi ödemeye başlamıştır²¹⁰.

Arapların Kafkaslarda güçlenmesi Bizans imparatoru Theophilos'un 837'de bölgeye sefer düzenlemesine sebep olmuştur. Ancak Bizans kuvvetleri Malatya ve Kars yakınlarında gerçekleşen iki ayrı muharebede Araplar tarafından püskürtülerek başarısız olmuştur²¹¹. Aynı dönemde Aşot'un yerini oğlu Bagrat(833-876) almıştır. Arap hakimiyetine karşı Bizans seferlerine güvenen Bagrat Bizanslıların başarısız olduğunu görünce mecburen Araplara yakınlaşmıştır. Tiflis'in Arap emiri İshak

²⁰⁹Gürcistan Tarihi, s.224-225, Stephan H. Rapp, **Studies in Medieval Georgian Historiography: Early Texts and Eurasian Contexts**, Lovani in Aedibus Peeters 2003, s.356-357, Nikoloz Aleksidze, **The Narrative of the Caucasian Schism Memory and Forgetting in Medieval Caucasia**, Editions Peeters Louvain, 2018, s.46.

²¹⁰Gürcistan Tarihi, s.225-226, Ronald Grigor Suny, **The Making of the Georgian Nation**, Second Edition, Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis, 1994, s.30.

²¹¹John Skylitzes, **A Synopsis of Byzantine History, 811-1057**, (Trans. John Wortley), Cambridge University Press 2011, s.68-69, Grousset, s.336-337.

843'te Abbasilere isyan etmiş, İshak'a karşı hilafetin bölgedeki temsilcisi Muhammed İbn Halid'e yardım etmek bahanesiyle harekete geçen Bagrat da İshak'ın elindeki yukarı Aras vadisini almıştır. Böylece Bagrat, Arapların otoritesini tanımakla birlikte İberia'da yeniden güçlenmeye başlamıştır. Bagratlıların Ardanuç ve Şavşat bölgesindeki varlıkları da Aşot'un büyük oğlu Adarnese'nin varisleri aracılığıyla devam etmiştir. Bagratlıların Şavşat'taki varlığı Adarnese'nin 891'de ölen oğlu Gurgen ve torunu "Kuh" lakaplı Aşot'tan inen kol ile devam ettirilirken, Adarnese'nin bir diğer oğlu olup 889'da ölen Sumbat ise Bagratlıların Ardanuç'taki varlığını devam ettirmiştir²¹².

İslam kaynakları, Abbasilerin Ardanuç ve Şavşat bölgesinde hakim oldukları dönemde Trabzon'a yapılmış bir Arap akınından bahsetmektedir. İbnü'l-Esir'in El-Kamil fi't-Tarih adlı eserindeki kayda göre 894 yılında Tolunoğulları hanedanının ikinci emiri Humareveyh b. Ahmed b. Tolun (884-896), komutanı Tuğç b. Cuff'u gaza için Bizans topraklarına göndermiş, Tarsus'a gelen Tuğç b. Cuff oradan Trabzon'a kadar ilerleyerek Beludiyeye'yi fethetmiştir²¹³. Öte yandan, Tuğç b. Cuff'un 894 yılındaki seferiyle ilgili bilgi veren Taberi, yaz akınları için Tarsus'a gelen Arap birliklerinin daha sonra "Tarayun" adlı bir bölgeye ulaştığını ve Maluriyah'ı fethettiğini yazmakta, Trabzon ile ilgili bir bilgi vermemektedir²¹⁴. Tuğç b. Cuff'un Tarsus'tan Trabzon'a ulaşması için Anadolu'yu bir uçtan diğerine kat etmiş olması gerektiğinden bu gaza hareketinin gerçekleşmesinin mümkün olmadığı anlaşılmaktadır.

750 yılından itibaren hilafeti elinde bulunduran Abbasi hanedanının merkezi otoritesi IX. yüzyıl ortalarından itibaren zayıflamaya başlamış ve sadece Irak ile sınırlı kalmış, devlete ait diğer bölgelerde çeşitli yerel hanedanlar ortaya çıkmıştır. Bu hanedanlardan biri olup Mısır ve Kuzey Suriye'de hüküm süren Hamdaniler, X. yüzyılda Bizans'a karşı yapılan mücadelenin temsilcisi olmuştur²¹⁵. İmparator Theophilos döneminde özellikle Anadolu'da Araplara karşı taarruza geçen Bizans birlikleriyle mücadele eden Hamdani Emiri Seyfüddevle (944-967) 938'de yukarı

²¹²Gürcistan Tarihi, s.227-228, Grousset, s.337, Subaşı, "Arap Fethinden Selçuklu Hakimiyetine Artvin", s.2341-2342.

²¹³İbnü'l-Esir, **El-Kamil Fi't-Tarih Tercümesi İslam Tarihi**, (Çev. M. Beşir Eryarsoy), Bahar Yay., İstanbul 1986, C.7, s.390.

²¹⁴**The History of al-Tabari The Return of the Caliphate to Baghdad** (Trans. Franz Rosenthal) The State University of New York Press, New York 1985, Vol. XXXVIII, s.14.

²¹⁵Hamdaniler hakkında bilgi için bkz. Nasuhi Ünal Karaaslan, "Hamdaniler", **İ.A.**, C.15, TDV, Ankara 1997, ss.446-447.

Fırat bölgesinde Bizans ordusunu yenmiştir. Sonrasında Armenia bölgesine girerek pek çok Ermeni ve Gürcü beyini itaat altına alan Seyfüddevle 940'ta Armenia bölgesinden ayrılarak istila etmek amacıyla Şebinkarahisar'a girmiş ancak hilafet merkezi Bağdat'ta karışıklıklar çıkması üzerine bölgeden ayrılmıştır²¹⁶. Seyfüddevle'nin istila girişimi Arapların Trabzon ve civarındaki bölgelere gerçekleştirdiği son akındır. Trabzon sonraki dönemde II. Basileios (976-1025)'un Kafkasya seferleri esnasında imparatora ev sahipliği yapacak ve II. Basileios'un bölgeyi yeniden şekillendiren hamleleri Selçuklu akınları döneminde hem Trabzon civarını hem de Anadolu'nun doğusunu etkileyecek sonuçlar doğuracaktır.

1.3. II. Basileios (976-1025) Döneminde Trabzon ve Çevresi

Bizans tarihinin en kudretli simalarından biri olan II. Basileios (976-1025) İoannes Çimiskes'ten sonra tahta çıkmıştır. İktidarının ilk yıllarını büyük amcası hadım Basileios'un gölgesinde geçiren II. Basileios, 985'te onu bertaraf ederek tahtın gerçek hakimi olmuş ancak bundan kısa bir süre sonra Bizans İmparatorluğu'nda patlak veren iç savaşlar II. Basileios'u uzunca bir süre uğraştırmıştır²¹⁷. 979'da kendisini imparator ilan ederek isyan eden ve başarısız olunca Bağdat'a kaçan Bardas Skleros 986'da tekrar odaya çıkıp isyan etmiştir. II. Basileios, Bardas Skleros'un isyanını bastırmak üzere dönemin en ünlü komutanlarından biri olan Bardas Phokas'ı görevlendirmiş ancak Bardas Phokas, önce Skleros'u etkisiz hale getirmiş ardından da kendisi tahta hak iddaa ederek 987'de Kapadokya'da ayaklanmıştır²¹⁸. II. Basileios'a karşı Dayıklı Tavit ile iş birliği yapan ve onun gönderdiği Gürcü birliklerini de ordusuna alan Phokas, Kapadokya'dan başkente doğru harekete geçmiştir. Buna karşılık II. Basileios da *magistros* Grigorios'u manevra yapmak ve Phokas'ın başkente yürüyüşünü yavaşlatmak üzere Trabzon'a göndermiştir. Grigorios'un Trabzon hareketini engellemek isteyen Phokas da bölgeye Gürcü birliklerini göndermek zoruna kalmıştır²¹⁹. İsyani Bardas Phokas'a

²¹⁶Grousset, s.467, Ostrogorsky, s.258, İbnü'l-Esir, **El-Kamil Fı't-Tarih Tercümesi İslam Tarihi**, (Çev. Ahmet Ağırakça), Bahar Yay., İstanbul 1987, C.8., s.336, **The Universal History of Step'anos Taronec'i**, (Trans. Tim Greenwood), Oxford University Press, Oxford, 2017, s.230.

²¹⁷A.A. Vasiliev, **Bizans İmparatorluğu Tarihi**, (Çev. A. Müfid Mansel), Maarif Matbaası, Ankara 1943, s.393, Robert Browning, **The Byzantine Empire**, Revised Edition, The Catholic University of America Press, Washington 1992, s.112-113, Ostrogorsky, s.276-278.

²¹⁸Grousset, s.500, Ostrogorsky, s.276-282, Alexander Kazhdan, "Phokas", **Oxford Dictionary of Byzantium**, Vol.3, Oxford University Press, New York- Oxford 1991, s.1665-1666, John H. Pryor ve Elizabeth M. Jeffreys, **The Age Of The ΔΡΟΜΩΝ The Byzantine Navy Ca. 500-1204**, Brill, Leiden-Boston 2006, s.73-74.

²¹⁹Grousset, s.501.

bağlı kuvvetlerin 989'da Çanakkale Boğazı civarındaki Abydos'ta gerçekleşen nihai savaşta Bizans ordusuna mağlup olması ve liderlerinin de savaş esnasında hayatını kaybetmesi ile son bulmuştur²²⁰.

II. Basileios'un Bardas Phokas'ı bertaraf etmesinden sonra Phokas'a yardım etmiş olan Dayklı Tavit'in Bizans ile olan ilişkileri kopma noktasına gelmiştir. II. Basileios'a karşı gelmenin faydasız olacağını düşünen Dayklı Tavit imparatorudan af dileyerek itaat yemini etmiş ayrıca imparatora sonraki yıllarda bölgenin kaderini etkileyecek önemli bir taahhütte bulunmuştur. Kendisinden sonra topraklarını idare edecek bir oğlu ya da halefi bulunmayan Tavit, öleceği gün bütün topraklarını Bizans imparatorluğuna bırakan bir vasiyetname hazırlatmış, bu sayede Tavit'in topraklarına yerleşecek olan II. Basileios da vasiyeti kabul etmiştir²²¹. Ancak Tavit'in daha sonraki faaliyetleri bu karardan vazgeçtiğini göstermektedir. Zira o, Gürcü kralı Kurken'in oğlu Pakrad'ı (III. Pakrad) kendisine vasi atamıştır. Tavit'e ait olan toprakların Gürcü kralının eline geçmesini istemeyen II. Basileios ise Tavit'in 1000 yılında ölmesinin ardından hızlıca hareket ederek Çoruh'tan Manazgerd diyarına kadar uzanan topraklarını ilhak etmiştir²²². Tavit'in kendisine vasi olarak atadığı ve 1008'de Gürcü tahtına oturan III. Pakrad (1008-1014) Tavit'in toprakları ile ilgili herhangi bir girişimde bulunmamış ancak bu ilhak Gürcüler tarafından hiçbir zaman kabul edilmemiştir. III. Pakrad, Dayk'a dair herhangi bir girişimde bulunmamakla birlikte topraklarını farklı yönlerde genişletmeye çalışmış, bu dönemde Bagratlı hanedanının bir kolundan olup Ardanuç ve Klarcet'te hüküm süren Sımpat ve Kurken kardeşleri huzuruna getirterek yakalatmış ve bir kaleye hapsedmiştir. Kardeşlerin bu kalede 1011-1012 tarihlerinde ölmesiyle Bagrat hanedanlığının Ardanuç kolu tarihe karışmış ve toprakları Gürcü krallığına katılmıştır²²³.

III. Pakrad'ın 1014 yılında ölümünden sonra yerine oğlu I. Giorgi geçmiştir. II. Basileios yeni kralın Dayk arazisi üzerinde herhangi bir niyetinin olup olmadığını anlamak için harekete geçmiş ve I. Giorgi'ye Dayklı Tavit'in mirası ile ilgili bir

²²⁰Yannis Stouraitis, "Introduction: Military Power in the Christian Roman Empire, ca. 300-1204, Yannis Stouraitis (Ed.) **A Companion To The Byzantine Culture Of War, Ca. 300-1204**, Brill, Leiden-Boston, 2018, s.13-14, Grousset, s.501.

²²¹John Harper Forsyth, **The Byzantine-Arab Chronicle (938-1034)**, Yahya b. Sa'id al-Antaki, I-II, The University of Michigan, 1970, s.465-466, Grousset, s.500-501.

²²²Levon Avdoyan, "Feudal Histories: Paying Court to the Mamikonians and Bagratunis of Taron", Richard G. Hovannisian (Ed.) **Armenian Baghesh/Bitlis and Taron/Mush**, Mazda Publishers, California 2001, s.79.

²²³Gürcistan Tarihi, s.264, Grousset, s.526.

girişimde bulunmamasını bildirmiştir. I. Giorgi, imparatora olumsuz cevap verdiği gibi 1015 civarında bölgeye gönderilen bir Bizans ordusunu da mağlup etmiştir²²⁴. I. Giorgi'nin saldırgan tutumu II. Basileios'un Kafkasya'ya sefer düzenlemesini zorunlu hale getirmiş ancak imparatorluğun aynı dönemde Bulgarlar ile savaşması bu seferlerin sonraya bırakılmasına sebep olmuştur.

1.3.1. II Basileios'un Gürcü Seferleri ve Trabzon

II. Basileios, Bulgar seferini 1018'de başarıyla tamamladıktan sonra Gürcü kralı I. Giorgi üzerine yürümeye karar vermiş ve hazırlıklarını tamamladıktan sonra 1021 başlarında yola çıkmıştır. Erzurum'da ordugah kurup I. Giorgi'nin huzuruna çıkmasını bekleyen II. Basileios, Gürcü kralının kendisini oyalayarak huzuruna çıkmaması üzerine Basean'a girip bölgeyi talan ettiği gibi bölge halkını da Khaldia theması arazisine sürmüştür²²⁵. Sürekli olarak geri çekilen Gürcü kralını Çıldır Gölü civarında yakalayan ancak yapılan savaşta kesin bir sonuç alamayan II. Basileios, Tiflis'e kadar ilerlemiş ancak kış mevsiminin başlaması üzerine Cavakheti ve Ardahan güzergahını takip ederek Trabzon'a çekilmiştir.

I. Giorgi'ye nihai bir darbe indirerek Gürcistan seferini sonlandırmak isteyen II. Basileios, 1022 baharında tekrar harekete geçmiştir. Bu harekatinde deniz yolunu kullanarak Abhazy'a saldırmayı planlayan ve bu amaçla Trabzon limanında bir filo oluşturan imparator, Bizanslı iki komutan Nikephoros Phokas ve Ksiphias'ın kendisine isyan etmesi üzerine harekatinı durdurmuştur. Ancak asi komutanlar arasında anlaşmazlık çıkması ve isyanın son bulması üzerine harekatinde kaldığı yerden devam etme imkanı bulan II. Basileios komutasındaki Bizans ordusu Şeğpa civarında Gürcüleri mağlup etmiştir²²⁶. Bu mağlubiyetten sonra barış yapmaktan başka şansı kalmayan I. Giorgi, II. Basileios'un bütün taleplerini kabul etmiş ve taraflar arasında antlaşma yapılmıştır. I. Giorgi bu antlaşma neticesinde Dayklı

²²⁴Grousset, s.527, Catherine Holmes, **Basil II and the Governance of Empire (976-1025)**, Oxford University Press, Oxford 2005, s.482.

²²⁵**Aristakes Lastivertc'i's History**, (Trans. Robert Bedrosian) New York 1985, II, X-XII, Grousset, s.544, Mehmet Tezcan, "Selçuklu Fethi Öncesi II. Basileios'un İberia Seferleri (1021-1022) Sırasında Trabzon'daki İkameti Ve Bu Seferlerin Türk Fetihlerine Tesirleri", **Trabzon Tarih ve Kültür Yazıları**, C.I., (Haz. Mithat Kerim Aslan vd.), Türk Ocakları Trabzon Şubesi Yay., Trabzon 2011, s.94.

²²⁶Forsyth, s.570, Gürcistan Tarihi, s.269-270, Jean-Claude Cheynet, "Basil II and Asia Minor", Paul Magdalino (Ed.), **Byzantium In The Year 1000**, Brill, Leiden-Boston 2003, s.100, Grousset, s.545-547.

Tavit'in mirasından vazgeçtiği gibi kendisine ait toprakların bir kısmını da Bizans'a bırakmıştır²²⁷.

II. Basileios, Gürcistan üzerine yaptığı seferlerde askeri açıdan mühim başarılar elde etmiş olmakla birlikte bu seferlerdeki esas kazanımlarına diplomatik yollarla ulaşmıştır. Gürcüler üzerine düzenlediği ilk seferden sonra kışlamak ve ikinci seferin hazırlıklarını yapmak için Trabzon'a çekildiği sırada önce Vaspuragan ve sonra da Ani'de hakim olan Ermeni kralları Trabzon'a elçiler göndererek II. Basileios ile antlaşma yapmış ve topraklarını Bizans İmparatorluğu'na devretmişlerdir. Ermeni krallarının bu yönde kararlar almasında farklı şartlar etkili olmuştur. Öncelikle, II. Basileios ilk seferden sonra geri dönmeyerek kesin bir sonuç almak niyetinde olduğunu göstermiş ve sefer esnasında bölge halklarına karşı oldukça sert bir tutum sergilemişti. Bölgede adeta terör estiren ve pek yerleşim bölgesini yaşanmaz hale getiren II. Basileios, Basean bölgesinde olduğu gibi Ermenileri sürgün etme yoluna da başvurmuştu²²⁸. Ayrıca 1018-1019 yılında Selçuklu Türkleri ilk defa Anadolu'nun doğusunda gözükmüş ve Vaspuragan bölgesine girerek burayı yağmalamış ayrıca Azerbaycan'da hüküm süren Musafiriler de 1021'de Ermeniler üzerine bir sefer düzenlemişlerdi²²⁹. II. Basileios ile anlaşarak topraklarını devreden ilk Ermeni kralı, Musafirilerin ve özellikle ilk defa karşılaştıkları Selçuklu Türklerinin akınlarına karşı çaresiz kalan Vaspuragan kralı Senekerim olmuştur²³⁰.

Kral Senekerim, 1021'in son günlerinde II. Basileios'a topraklarını devretmek istediğini bildiren bir mektup yazmış ayrıca oğlu David ve Rıştunik

²²⁷Gürcistan Tarihi, s.270, Ernst Honigmann, **Bizans Devletinin Doğu Sınırı**, (Ter. Fikret Işıltan), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1970, s.164.

²²⁸II. Basileios'un ilk Gürcü seferi esnasında bölgede gerçekleştirdiği katliam ve tahribat Ermeni ve Gürcü kaynaklarında önemli izler bırakmıştır. Aristakes yaşanan katliamı "*İmparatorun askerlerini ülkenin dört bir yanına yolladı ve onlara yaşlı ya da genç, çocuk ya da yetişkin, kadın ya da erkek kimseyi bağışlamamaları konusunda öfkeli bir emir verdi. Ve o (imparator) on iki bölgeyi yıktı ve kirletti. Bu faaliyetlerinde sonunda bayındır bir ülkeyi insandan yoksun harap ve boş bir araziye çevirdi*" sözleriyle anlatmaktadır. Aristakes Lastivert'i's History, II, X-XIV. Öte yandan Gürcistan Tarihi'nde de II. Basileios'un ilk seferin sonunda Trialet'ten Cavahet ve Ardahan'a geldiğini ve intikam hissi ile orada öncekilerden daha büyük yıkımlar gerçekleştirdikten sonra kışı geçirmek üzere Trabzon'a hareket ettiğini anlatmaktadır. Gürcistan Tarihi, s.268.

²²⁹**Urfalı Mateos Vekayi-Namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)**, 3.Baskı, (Çev. Hrand R. Andreasyan), TTK, Ankara 2000, s.48, Grousset, s.538.

²³⁰Robert H. Hewsen, **Armenia A Historical Atlas**, The University of Chicago Press, Chicago-London 2001, s.126, Tezcan, "Selçuklu Fethi Öncesi II. Basileios'un İberia Seferleri (1021-1022) Sırasında Trabzon'daki İkameti", s.91.

piskoposu Yegişe'yi pek çok değerli hediyeyle birlikte Trabzon'a göndermiştir²³¹. Senekerim'in kararından oldukça memnun olan ve Vaspuragan krallığını topraklarına katan II. Basileios, Senekerim'e Sebasteia (Sivas) yöresini ve *magistros* rütbesini vermiştir²³².

II. Basileios'un uyguladığı ilhak politikası ve Gürcü seferleri esnasında bölgede sergilediği sert tavır Ani kralı Hovhannes-Smbat'ın da Bizans'a yaklaşmasına zemin hazırlamıştır. II. Basileios ile I. Giorgi arasındaki savaşta Giorgi'yi destekleyen Hovhannes-Smbat, Gürcülerin mağlup olmasından sonra sıranın kendisine gelebileceğinden endişe duyarak 1022 senesinin ilk günlerinde patrik Bedros Getadardz'ı elçilik göreviyle Trabzon'da bulunan II. Basileios'a göndermiştir. Patrik Bedros, Epiphaneia²³³ yortusu sırasında Trabzon'a ulaşmış ve Kral Hovhannes-Smbat'ın mektubunu imparatora takdim etmiştir. Hovhannes-Smbat mektupta topraklarını II. Basileios'a miras bıraktığını beyan etmiştir. Bir çocuğu küçük yaşta vefat eden ve varisi bulunmayan Hovhannes-Smbat krallığını hayatının sonuna kadar imparator adına koruyacağını da mektubunda bildirmiştir. II. Basileios topraklarını Bizans'a bırakan Ermeni kralına bunun karşılığında pek de önemli olmayan *magistros* ile "*Ani'nin ve Büyük Armenia'nın arkhonu*" unvanlarını vermiş ve böylece Ani krallığı Bizans imparatorluğu tarafından ilhak edilmiştir²³⁴.

Gürcistan'a düzenlediği iki seferden büyük kazanımlar elde eden II. Basileios döneminde Taok bölgesi ile Ani ve Vaspuragan krallıkları Bizans topraklarına katılmıştır. Ayrıca Gürcü kralı I. Giorgi'ye ait toprakların bir kısmı da ilhak edilmiş

²³¹Ioannes Skylitzes, s.361-362, Robert H. Hewsen, "Van In Thhis World; Paradise In The Next" The Historical Geography of Van/Vaspurakan", Richard G. Hovannisian (Ed.) **Armenian Van/Vaspurakan**, Mazda Publishers, California 2000, s.28-29. Dönem kaynaklarında Senekerim'in gönderdiği elçilik heyetinin II. Basileios ile nerede görüştüğü konuştığı konusunda farklı bilgiler mevcuttur. Urfalı Mateos ve onu takip eden bazı kaynaklarda bahsedilen görüşmenin İstanbul'da gerçekleştiği yönünde bilgiler bulunmaktadır. Bknz. Ara Edmond Dostourian, **The Chronicle of Matthew of Edeessa Armenia and the Crusades Tenth to Twelfth Centuries**, Universtiy Press of America, Lanham-New York-London 1993, s.46-47. Ancak Ioannes Skylitzes gibi olayların çağdaşı olan kaynaklarda görüşmenin Trabzon'da gerçekleştiği bilgisi verilmektedir. Dolayısıyla Kral Senekerim'in, II. Basileios tarafından kendisine karşı düzenlenecek olası bir seferden çekindiği ve bunu engellemek adına imparatora ikinci sefer için hazırlıklar yaptığı Trabzon'da iken elçi göndermiş olduğu anlaşılmaktadır.

²³²Ioannes Skylitzes, s.361-362, Sirarpie Der Nersessian, **Armenia and the Byzantine Empire A Brief Study of Armenian Art and Civilization**, Harvard University Press, Cambridge-Massachusetts 1945, s.10-11, Honigmann, s.162-165, Grousset, s.540,

²³³6 Ocak'ta, Hz. İsa'nın görünmesinin ve vaftiz edilmesinin kutlandığı Hristiyan yortusudur.

²³⁴Aristakes Lastivertc'i's History, II, XV-XVI, Forsyth, s.579-580.

ve Bizans sınırlarına dahil olan Şavşat ile Ardahan yöreleri imparatorluğun Gürcü ve Ermeni topraklarındaki sınır karakolları halini almıştır²³⁵.

II. Basileios döneminde Anadolu'nun doğusundaki Ermeni krallarına karşı uygulanan baskıcı politika bahsi geçen krallıkların Bizans'a ilhakıyla sonuçlanmış ayrıca bölgede yaşayan Ermeniler imparatorluk tarafından farklı bölgelere iskan edilmiştir²³⁶. Ancak Ermenilerin yurtlarından koparılması ilerde başlayacak olan Selçuklu akınlarına karşı Bizans savunma hattını zayıflatmış ve imparatorluğun Trabzon çevresini de kapsayan doğu thema'ları Türk akınlarına açık hale gelmiştir.

1.4.Trabzon ve Çevresinde Selçuklu Akınları

1.4.1.Malazgirt Savaşı Öncesinde Trabzon ve Çevresi

Bizans imparatorluğu, II. Basileios'un iktidarında gücünün zirvesine ulaşmış ancak II. Basileios'un 1025 yılında ölmesi ile Bizans İmparatorluğu'nda hızlı bir çözüme baş göstermiştir²³⁷. II. Basileios (976-1025) döneminde sağlam temellerle oluşturulan askeri ve siyasi yapı, halefleri VII. Konstantinos (1025-1028), III. Romanos Argyros (1028-1034) ve IV. Mikhail (1034-1041) dönemlerinde bozulmuştur²³⁸. II. Basileios döneminde yönetimi ele geçirme teşebbüsleri engellenen aristokrat sınıf II. Basileios sonrası dönemde giderek güçlenmiş ve feodal yapı devlet içinde etkin hale gelmiştir. Böylece, büyük toprak sahipleri bir yandan topraklarını küçük toprak sahipleri aleyhine genişletirken diğer yandan da sivil yönetim, merkezi hükümet içinde askeri asalet sınıfının aleyhine genişlemeye başlamış, askeri asalet sınıfının gücünü kırmak amacıyla ordu ikinci plana atılarak asker sayısı azaltılmıştır²³⁹. IV. Mikhail'den sonra Bizans tahtına oturan IX. Konstantin Monomakhos (1041-1055) döneminde sivil yönetim iktidarı ele geçirmiş, devlet gereksiz harcamalardan doğan ekonomik sıkıntıları gidermek amacıyla askerlere

²³⁵Honigmann, s.164, Grousset, s.548.

²³⁶Ermenilerin yaşadıkları yerlerden alınarak Balkanlarda ya da Anadolu'da farklı bölgelere iskan edilmesi Bizanslıların eski devirlerden beri uyguladığı bir politika olup Ermeni nüfusundan asker gücü sağlama amacı taşımaktadır. Bknz. Grousset, s.499.

²³⁷J.M. Hussey, "The Byzantine Empire In The Eleventh Century: Some Different Interpretations", **Transactions of the Royal Historical Society**, Vol. 32 (1950), s.71-72.

²³⁸Ostrogorsky, s.296-318. Ayrıca II. Basileios sonrası dönem için bknz. John B. Bury, "The Roman Emperors From Basil II To Isaac Komnenos", **The English Historical Review**, Vol.4, No:13, s.41-64.

²³⁹Timothy Gregory, **A History Of Byzantium 306-1453**, Wiley-Blackwell, United Kingdom, 2010, s.254, Işın Demirkent, "1071 Malazgirt Savaşına Kadar Bizans'ın Askeri Ve Siyasi Durumu", **İÜFTED**, S.33, s.144-145, J.M. Hussey, s.72, Ostrogorsky, s.307.

ayrılan toprakları vergilendirmeye başlamıştır. Ayrıca, Anadolu'da zaten mevcudu azalmış olan Stratiotesler de belli bir ücret karşılığında askerlikten muaf edilmiş ve böylece Anadolu themaları askeri gücünü kaybetmiştir²⁴⁰. Öte yandan görevlerinden uzaklaştırılan askerlerin yerine orduya ücretli askerler alınmaya başlanmış²⁴¹ fakat ücretli askerler imparatorluk için selefleri kadar sadakatle savaşmamış ve sayılarının az olması nedeniyle imparatorluğun askeri ihtiyacını da karşılayamamışlardır²⁴².

II. Basileios'un ölümünden Selçuklu akınlarının başladığı döneme kadar geçen sürede gerçekleşen önemli olaylardan biri de Ermeni Ani Krallığı'nın Bizans topraklarına ilhak edilmesidir. II. Basileios döneminde Ermeni Krallıkları üzerinde uygulanan devlet politikası bu dönemde de devam ettirilmiş ve IX. Konstantinos döneminde Ermeni Ani Krallığı daha önce yapılan anlaşma gereği Bizans topraklarına katılarak, bölge halkı Anadolu'nun iç bölgelerine iskan edilmiştir²⁴³. Ancak bu politika sonraki dönemde imparatorluğun aleyhine sonuçlar doğurmuş, Ermeni krallıklarına son verilmesi ve bölge halkının göçüyle imparatorluk, doğu sınırlarını olası saldırılardan koruyacak tampon bir devletten ve askeri güçten yoksun kalmıştır. Ayrıca Ermenilere uygulanan bu politika onların devlete olan bağlılıklarını zayıflatmış ve Türklerin Anadolu'ya girişini kolaylaştırmıştır²⁴⁴.

Bizans İmparatorluğu'nda bu gelişmelerin yaşandığı dönemde, 1040 yılında Dandanakan'da Gaznelileri mağlup eden Selçuklular Horasan'da yeni bir güç olarak tarih sahnesine çıkmıştır²⁴⁵. Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey (1040-1063), 1043'te beraberindeki şehzade, emir ve Türkmen beylerini batı yönünde sefer yapmakla görevlendirmiş ve kısa süre sonra Azerbaycan üzerinden Bizans topraklarına giren

²⁴⁰Romily J.H. Jenkins, **Byzantium: The Imperial Centuries, A.D. 610-1071**, University of Toronto Press, Toronto, 1987, s.365, Demirkent, "1071 Malazgirt Savaşına Kadar Bizans", s.145.

²⁴¹Yusuf Ayönü, "Bizans Ordusunda Ücretli Türk Askerler (XI-XII. Yüzyıllar)", **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S. 25, s.55.

²⁴²Yusuf Ayönü, **Selçuklular Ve Bizans**, TTK, Ankara, 2014, s.4-5, Ostrogorsky, s.307-308, Ayönü, "Bizans Ordusunda Ücretli Türk Askerler", s.58.

²⁴³Mehmet Ergan, **Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler**, TTK, Ankara, 2007, s.17-19, Ayönü, **Selçuklular ve Bizans**, s.5, Grousset, s.564-568.

²⁴⁴A. C. S. Peacock, **Early Seljuq History A New Interpretation**, Routledge, London and New York, 2010, s.131, Demirkent, "1071 Malazgirt Savaşına Kadar Bizans", s.145. Ayrıca bkz. Richard Hovannisian (Ed.), **The Armenian People From Ancient To Modern Times**, Vol. I., The Dynastic Periods: From Antiquity to the Fourteenth Century, St. Martin's Press, New York, 1997, s.188-193.

²⁴⁵Ali Sevim vd., **Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat Ve Kültür**, 2.Baskı, TTK, Ankara, 2004, s. 31-36.

Selçuklu kuvvetleri durdurulamaz bir şekilde Anadolu içlerine ilerlemeye başlamıştır²⁴⁶.

Tuğrul Bey döneminde, Trabzon ve çevresine uzanan ilk Selçuklu seferi İbrahim Yınal komutasında gerçekleştirilmiştir. Tuğrul Bey'in Azerbaycan yöresini fethetmekle görevlendirdiği Selçuklu şehzadesi Hasan Büyük Zap Suyu civarında Bizans kuvvetleri tarafından pusuya düşürülüp şehit edilince, İbrahim Yınal ve Kutalmış, Tuğrul Bey tarafından Anadolu'ya gönderilmiştir²⁴⁷. 1048'de iki komutan önderliğinde harekete geçen Selçuklu kuvvetleri büyük bir hızla ilerleyerek Bizans topraklarına girmiştir. Selçuklu kuvvetlerinin kendilerinden üstün olduğunu düşünen Bizans'ın Vaspurakan ve Gürcistan valileri Aaron ve Kekavmenos, imparator IX. Konstantinos'tan yardım istemiştir. İmparator, Gürcistan hakimi Liparit'i kuvvetleriyle bölgeye gitmesi için görevlendirmiş ve komutanlara da Liparit'i beklemelerini bildirmiştir²⁴⁸. Aaron ve Kekavmenos kuvvetlerini toplayarak, Pasin (Basean) deki Ordu (Ordoru)'ya karargah kurmuş ve Liparit'i beklemeye başlamıştır²⁴⁹. Bizans kuvvetlerinin yollarından çekilmesiyle hiçbir engelle karşılaşmadan Vaspurakan ve Pasin'den geçen Selçuklu kuvvetleri güneyde Taron (Muş civarı) ile Hostenk ve Horsen'e (Horzen), kuzeyde ise Sper (İspir) Bayburt ve Trabzon civarına uzanan akınlarda bulunmuştur. Selçukluların Anadolu'da gerçekleştirdiği ilk Türkmen akınları bölgede ilerleyen dönemde gerçekleşecek olan fetihlerin ön hazırlığı olmuştur²⁵⁰. Harekatına devam ederek Pasin Ovası'ndaki Kapetru Kalesi önlerinde Bizans kuvvetleri ile karşılaşan Selçuklu kuvvetleri, Bizans ordusunu mağlup ve Liparit'i de esir etmiştir²⁵¹.

Selçukluların Trabzon ve civarında etkili olan ikinci akını, 1054 yılında Tuğrul Bey tarafından Anadolu'ya düzenlenen sefer sırasında gerçekleşmiştir. Tuğrul Bey'in idaresindeki Selçuklu ordusu, Azerbaycan üzerinden Anadolu'ya girerek,

²⁴⁶Ali Sevim, **Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi**, 4.Baskı, TTK, Ankara, 2014, s.2.

²⁴⁷Osman Turan, **Selçuklular Tarihi Ve Türk-İslam Medeniyeti**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2003, 8.Baskı, s.121.

²⁴⁸Sevim, Anadolu'nun Fethi, s.47.

²⁴⁹Ayönü, Selçuklular Ve Bizans, s.18

²⁵⁰İbnü'l Esir, **El-Kimil fi't-Tarih**, X, (Çev., Abdülkerim Özaydın), İstanbul, 1991. s.414-415, Aristakes Lastivertcis, **History**, s.68, Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, **Camiu'd-Duvel**, (Çev. Ali Öngül), Akademi Kitabevi, İzmir, 2000, s.16, Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, s.122, Ömer Subaşı, "Arap Fethinden Selçuklu Hakimiyetine Artvin", **Turkish Studies**, Vol. 7/3, Summer 2012, s.2347.

²⁵¹Alexander Daniel Beihammer, **Byzantium and the Emergence of Muslim-Turkish Anatolia, ca.1040-1130**, Routledge, London and New York, 2017, s.77, M. Felicite Brosset, Gürcistan Tarihi, s.283, A. Sevim vd., Selçuklu Devletleri Tarihi, s.45.

Muradiye ve Erciş'i fethetmiş, ardından Malazgirt Kalesi'ni kuşatmaya almıştır²⁵². Bu esnada, Tuğrul Bey ordusunu kollara ayırarak farklı yönlere yollamıştır. Üç kola ayrılarak hareketına devam eden Selçuklu ordusunun kuzey yönünde ilerleyen kolu Parhal Dağı'nı aşarak Kafkas eteklerine kadar ulaşmış ve Sim (Sasun) Dağı ile Oltu ve Canik ormanları arasında kadar bölgeye akınlar düzenlemiştir. İkinci kol Taik'i geçerek Çoruh Irmağı'na ulaşmış ve Khaldia eyaletine akınlar düzenledikten sonra geri dönmüştür. Dönüş yolunda Bayburt şehrinde ücretli Frank askerleri ile karşılaşan Selçuklu kuvvetleri, Franklara mağlup olmaktan kurtulamayarak geri çekilmiş ve akınları esnasında elde ettikleri ganimeti de arkalarında bırakmak mecburiyetinde kalmışlardır²⁵³. Bu olayda bahsi geçen Frank kuvvetleri, imparatorluk tarafından Khaldia ve Koloneia civarını Türk akınlarına karşı korumak amacıyla görevlendirilen ve içinde Varang askerlerinin de bulunduğu birliklerin bir parçasıdır. Ancak bu birliklerin Bayburt civarındaki çarpışma haricinde Türklerle aktif bir şekilde mücadele ettiklerine dair bir bilgi yoktur. Görünüşe göre bu birlikler, bölgedeki Bizans komutanlarının ne yapacaklarını bekleyip görerek ona göre hareket etmeyi tercih etmiştir.²⁵⁴

Tuğrul Bey'in Anadolu'dan ayrılmasından sonra, Selçuklu emirleri faaliyetlerine devam etmiş, 1057 senesinde Doğu Anadolu'dan Karadeniz bölgesine giden yolda önemli bir nokta olan Hanzit'i yağmalayan Selçuklu kuvvetleri Kemah ve Şebinkarahisar'a ulaşan akınlarda bulunmuştur²⁵⁵. Aynı dönemde Bizans İmparatorluğu'nda taht kavgaları yaşanmaya başlamış ve İsaak Komnenos, imparator Mikhael'i devirerek tahta çıkmıştır²⁵⁶. Taht kavgaları esnasında imparatorluğun doğu sınırlarını üzerindeki hakimiyeti azalmış ve durumu fırsat bilen Gürcü Prensi Liparit oğlu Livane Bizans topraklarına saldırmıştır. Livane'nin Erzurum'a saldırması üzerine şehrin hakimi, Ani valisi Katakalon'dan yardım istemiştir. Güç dengesinin aleyhine döndüğünü düşünen İvane ise rakiplerine karşı Türklerle temasa geçerek onlardan yardım istemiştir. İvane'nin de eşlik ettiği Türk akıncıları, Khaldia'ya ve Çoruh Nehri üzerindeki Hart'a kadar olan bölgeyi yağmalayıp yüklü miktarda

²⁵²Urfalı Mateos Vekayi-Namesi (952-1136) Ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), (Çev., H. Andreasyan), TTK, Ankara, 2000, 3.Baskı, s.100.

²⁵³David Winfield, "A Note on the South-Eastern Borders of the Empire of Trebizond in the Thirteenth Century", *AS*, XII (1962), s.165, Kenneth Setton, *A History Of The Crusades*, Vol. I. The First Hundred Years, The University of Wisconsin Press, Madison-Milwaukee and London, 1969, s.190.

²⁵⁴Beihammer, s.83.

²⁵⁵Tellioğlu, Doğu Karadeniz'de Türkler, s.67.

²⁵⁶Ostrogorsky, s.313.

ganimetle geri dönmüştür²⁵⁷. Selçuklu akıncıları, 1058 yılı boyunca Bizans topraklarına akınlar düzenlemeye devam etmiş, Yakuti'nin emriyle Azerbaycan üzerinden Anadolu'ya giren Selçuklu kuvvetleri Kemah'a ulaşıp burada ikiye ayrılmış ve Dinar Bey'in önderliğinde Çoruh Vadisi güzergahını takip ederek Şebinkarahisar'a kadar ilerlemiştir²⁵⁸.

Tuğrul Bey döneminde, Anadolu'ya düzenlenen ve bir kısmı da Trabzon ve çevresine ulaşan Türk akınları ilk bakışta kalıcı yerleşme amacı taşımayan, yağma ve ganimete yönelik faaliyetler olarak görülmektedir. Özellikle Karadeniz bölgesinde Şebinkarahisar dışında fethedilmiş bir bölge olmayışı akınlardaki gerçek amacın ne olduğunu gösterir niteliktedir. Ancak Şebinkarahisar'ın 1057-1058 yıllarında Bizans İmparatorluğu'nda yaşanan taht kavgaları esnasında isyancıların sahip olduğu müstahkem mevkiilerden biri olması²⁵⁹ ve bu kalenin isyanın başarılı olmasından hemen sonra Selçuklular tarafından fethedilmesi bölgede Selçukluların yarattığı etkiyi göstermesi açısından önemlidir.

Tuğrul Bey'den sonra Selçuklu tahtına Çağrı Bey'in oğlu Alparslan (1063-1072) çıkmıştır. Amcası zamanında batı yönünde düzenlenen akınlara devam eden Alparslan, 1064 yılında Gürcistan üzerine sefere çıkmış ve Selçuklu kuvvetleri Bizans İmparatorluğu'nun en sağlam sınır kalelerinden biri olan Ani'yi fethetmiştir²⁶⁰. Selçuklu ordusunun birliklere ayrılarak farklı yönlerde ilerlediği bu sefer esnasında Sultan Alparslan önderliğindeki kuvvetler Gürcistan'ın kuzey bölgelerinde fetihler yaptıktan sonra yönünü güneye çevirerek Şavşat, Artvin (Klarceti) ve Tao (Oltu)'yu ele geçirmiştir²⁶¹. Ancak Sultan Alparslan'ın önemli başarılar elde ettiği bu seferden sonra geri dönmesinin ardından harekete geçen Gürcü kralı IV. Bagrat, kaybedilen yerleri geri almak amacıyla komşuları Alanlar ile ittifak kurmuş ve Alan kuvvetleri Şeddadoğulları hakimiyetindeki Erran, Gence ve Berdaa'yı istila etmiştir²⁶². İstilalara son vermek amacıyla 1067-1068'de tekrar bölgeye hareket eden Sultan Alparslan, Gürcü isyancıları etkisiz hale getirdiği gibi Tiflis ve Rostov civarına akınlar düzenlemiş ve bu akınlar esnasında Selçuklu

²⁵⁷Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, s.151,

²⁵⁸Tellioğlu, Doğu Karadeniz'de Türkler, s.67,

²⁵⁹Mikhail Psellos'un *Khronographia'sı*, (Çev., Işın Demirkent), TTK, Ankara, 1992, s.172vd.

²⁶⁰Grousset, s.598-600.

²⁶¹Sadruddin Ebu'l-Hasan Ali İbn Nasır İbn Ali El Hüseyini, *Ahbar ud-Devlet is-Selçukiyye* (Çev., Necati Lugal), TTK, Ankara, 1943, s.24-26, A. Sevim, Anadolu'nun Fethi, s.51.

²⁶²İbrahim Tellioğlu, *XI-XII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, Serander Yay., Trabzon, 2009, s.55.

kuvvetleri Trabzon'a kadar ulaşmıştır²⁶³. Mikhael Attaleiates, Selçuklu akınlarının Anadolu'da sebep olduğu tahribatı açıklarken, “hiçbir zaman güzel gün görmeyen İberia (Gürcistan) ülkesi artık işgal edilmiş ve onunla sınırdış olan diğer yöreler yani Mesopotamia, Khaldia (Trabzon yöresi), Melitene (Malatya yöresi), Koloneia (Şebinkarahisar) ve Fırat'a yakın yöreler aynı çileyi çektiler” ifadesiyle Türklerin Anadolu'nun diğer bölgeleriyle birlikte Trabzon yöresinde sebep olduğu tahribatı gözler önüne sermektedir²⁶⁴.

Selçuklular, kuruldukları tarihten Malazgirt Savaşı'na kadar geçen dönemde Anadolu'ya düzenledikleri akınlarda Karadeniz sahil şeridine inememiş olsalar da bölgenin dağlık kesimine ulaşmayı başarmışlardır. Bu süreçte Şebinkarahisar, Artvin ve Şavşat gibi bölgenin dağlık kesimlerindeki yerleşim yerleri Türklerin istilasına uğramıştır. Selçuklular, Malazgirt Savaşı öncesi dönemde düzenledikleri akınlarla Bizans İmparatorluğu'nun bölgedeki savunma gücüne ağır darbeler indirmiş ve sonraki dönemde Anadolu'da başlayacak olan Türk yerleşimleri için sağlam bir zemin oluşturmuştur.

1.4.2. Malazgirt Savaşı Sonrasında Trabzon ve Çevresi

Bizans İmparatorluğu, XI. yüzyılın ikinci yarısında Balkanlarda Peçenek ve Oğuzlarla savaşırken, İtalya'nın güneyinde de Norman istilalarına karşı mücadele etmekteydi. Diğer taraftan Anadolu arazisi de Selçukluların bitmek tükenmek bilmeyen akınları ile tahrip olmakta, imparatorluk ise bu akınlara karşı çaresiz kalmaktaydı²⁶⁵.

X. Konstantinos Doukas (1059-1067) döneminde Selçuklu akıncılarını durdurmak ve için Malatya ve Sivas gibi bazı önemli kalelerin surları güçlendirilmişse de alınan tedbirler Selçuklu akıncılarını durdurmaya yetmemiştir²⁶⁶. X. Konstantinos'un ölümünden sonra tahta çıkan Romanos Diogenes (1068-1071) döneminde Bizans imparatorluğu Türk akınlarına karşı bazı savunma stratejileri geliştirmiş ancak bu stratejiler Anadolu savunma sisteminin daha da zayıflamasına yol açmıştır. Bu dönemde imparatorluk Kızılırmak ile Fırat arasındaki bölgenin

²⁶³El Hüseyini, Ahbar ud-Devlet is-Selçukiyye, s.30-32, Andrew S. Peacock, “Black Sea Trade and the Islamic World Down to the Mongol Period”, **The Black Sea: Past, Present and Future**, Ed.Gülden Erkut-Stephen Mitchell, London 2007, s.67, Telliöğlü, Doğu Karadeniz'de Türkler, s.70.

²⁶⁴Mikhael Attaleiates, **Tarih**, (Çev., Bilge Umar), Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul, 2000, s.87.

²⁶⁵Ostrogorsky, s.317.

²⁶⁶**Süryani Patrik Mikhail'in Vekayinamesi**, (Çev. Hrant D. Andreasyan), TTK Basılmamış Nüsha, Ankara, 1944, s.23-24.

savunmasını güçlendirerek ve Kuzey Suriye’de Menbiç ve Artah’ın fethedilmesiyle önlemler almaya çalışmıştır. Böylece imparatorluk özellikle kuzeyde Kafkaslardan ve güney yönünde de Urfa-Halep-Diyarbakır hattından gelen akınları önlemeye çalışmıştır²⁶⁷. İmparator Diogenes; Divriği, Maraş ve Göksun havalisinde faaliyetlerde bulunup Kuzey Suriye’de stratejik bir kale olan Menbiç’i Selçuklulardan geri almıştır. Ancak onun İstanbul’a geri dönüşüyle Selçuklular akınlarına kaldıkları yerden devam ettikleri gibi kendilerine yeni hedefler belirleyerek harekete geçmiş ve Niksar’a beklenmedik bir akında bulunmuşlardır²⁶⁸. Hedeflerine ulaşamayan ve Selçuklu akınlarını engeleyemeyen Romanos Diogenes, 1070’te Manuel Komnenos²⁶⁹,a Kourapalates unvanını vermiş ve onu Başkomutan olarak atayıp Anadolu’ya yollamıştır²⁷⁰. Nikephoros Bryennios, Manuel Komnenos’un Anadolu’da bulunduğu dönemde Khaldia yöresinde kalarak Türk akınlarını denetim altında tuttuğunu söylemektedir. Manuel Komnenos’un Trabzon civarında bulunması Türk akınlarının bu bölgeyi tehdit etmeye devam ettiğini göstermektedir²⁷¹.

Romanos Diogenes döneminde 1069-1070 yılları arasında imparator ve kumandanlar tarafından gerçekleştirilen akınlara rağmen Anadolu’da güvenlik sağlanamamıştır. Bizans ordusunun Antakya ve Kilikya civarına gelebilecek akınları önlemek için Lykandos vadisinde konaklaması Sebasteia ve Koloneia gibi imparatorluğun kuzey sınırındaki bölgeleri savunmasız bırakmıştır. Ayrıca Romanos Diogenes tarafından Sebasteia, Amaseia ve Koloneia bölgelerinin güvenliğini sağlamak amacıyla görevlendirilen Robert Crispinos’un isyan edip bölgede yağma hareketlerine girişmesi de bahsi geçen bölgelerin savunmasının çöküşünü hızlandırmıştır²⁷². Norman kökenli soylu bir aileden gelen Robert Crispinos, beraberindeki maceraperest savaşçılarla birlikte imparatorluğun doğu sınırında görevlendirilmiş ancak kendisine ve adamlarına paraları ödenmediği için isyan

²⁶⁷Beihammer, s.138.

²⁶⁸Beihammer, s.138-39, Ioannes Zonaras, **Tarihlerin Özeti (Kitap XVII-XVIII)**, (Çev., Bilge Umar), Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul, 2008, s.130.

²⁶⁹İmparator İsaakios Komnenos (1057-1059)’un yeğeni ve gelecekteki imparator I. Alexios’un ağabeyi.

²⁷⁰Ioannes Zonaras, **Tarihlerin Özeti**, s.130.

²⁷¹Nikephoros Bryennios, **Tarihin Özü**, (Çev., Bilge Umar), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2008, s. 44-45. Bryennios açıkça belirtmese de Manuel Komnenos’un bu esnada karargah olarak Trabzon’u kullandığı ve emrindeki birlikleri oradan yönettiği anlaşılmaktadır.

²⁷²Beihammer, s.145.

ederek bölgeyi yağmalamaya başlamıştır²⁷³. Yağma hareketlerini kendisine üs edindiği Koloneia kalesinden yürüten Crispinos, imparator tarafından üzerine gönderilen birlikleri her seferinde mağlup etmiş, nihayetinde Romanos Diogenes'ten özür dileyerek affedilmiştir. Fakat kısa bir süre sonra saraydaki rakiplerinin faaliyetleri sonucu imparatorun gözündeki itibarı düşürülerek Abydos'a sürgüne yollanmıştır. Robert Crispinos'un durumunu öğrenen ve çok öfkelenen Koloneia'daki birlikler de komutanlarının intikamını almak için Mesopotamia (Urfa-Diyarbakır) yöresine akınlar düzenlemişlerdir²⁷⁴. Bölgeyi Türklere karşı savunmak amacıyla gönderilen birlikler amaçlarının tam tersine bölgeyi yağmalamaları Bizans imparatorluğunun bölgedeki savunma sistemini daha da güçsüzleştirmiş ve Türk saldırılarına karşı açık hale getirmiştir.

Romanos Diogenes daha önce düzenlediği seferlerden istediği sonucu alamayınca, Selçuklu akınlarını kalıcı bir şekilde durdurmak amacıyla büyük bir ordu hazırlayarak Anadolu'ya geçmiştir. Farklı milletlerden ve themalardan gelen askerlerin oluşturduğu bu orduda Khaldia themasından gelen birlikler de yer almıştır²⁷⁵. İki ordu 26 Ağustos 1071'de Malazagirt'te karşılaşmış ve Alparslan yönetimindeki Türk ordusu Bizans ordusunu ağır bir mağlubiyete uğratmış ve imparator da esir düşmüştür²⁷⁶. Büyük bir bölümü imha edilen Bizans ordusundan geriye kalan az sayıdaki komutan ve asker de Trabzon'a ulaşarak oradan İstanbul'a dönmüştür²⁷⁷.

Savaşın sonra Selçuklular ve Bizans İmparatorluğu arasında anlaşma imzalanıp imparator serbest bırakılarak İstanbul'a doğru yola çıkmış ancak İstanbul'da kendisine karşı oluşan muhalif grupla giriştiği mücadeleyi kaybetmiş ve

²⁷³Elisabeth M.C. Van Houts, "Normandy and Byzantium In Eleventh Century", **Byzantion**, Vol.55, No.2, 1985, s.55-56, Mikhail Psellos'un Khronographia'sı, s.235.

²⁷⁴Mikhael Attaleiates, Tarih, s.131-132.

²⁷⁵John Haldon, "Marching Across Anatolia: Medieval Logistics and Modeling the Mantzikert Campaign", **DOP**, Vol.65/66, (2011-2012), s.212.

²⁷⁶Mikhael Attaleiates, Tarih, s.165-167, Nikephoros Bryennios, Tarihin Özü, s.54-55, Ioannes Zonaras, Tarihlerin Özeti, s.131-137.

²⁷⁷Mikhael Attaleiates, Tarih, s.170-171. Mikhael Attaleiates, askeri yargıç olarak görev yaptığı sırada Malazrt Savaşı'na katılmış ve savaşın sağ çıkarak Trabzon'a ulaşabilmeyi başarmıştır. Attaleiates, Trabzon'da kendisiyle birlikte Ayan Meclisi üyelerinden seçkin bir grubun da bulunduğunu ayrıca Dilekçe Sunucubası Leon ve Magistros rütbeli Başyazman Eustratios Khoirosphaktes ile birlikte İmparatorun yakın çalışma arkadaşlarından olan Logothetes (Hesaplayıcı) makamındaki Basileios Maleses'in de kurtuluş Trabzon'a ulaşabilenler arasında olduğunu anlatmaktadır.

kısa bir süre sonra da ölmüştür²⁷⁸. Romanos Diogenes'in ölümü ile taraflar arasında yapılan anlaşma da geçerliliğini yitirmiştir. Bunun üzerine Selçuklu komutanları Sultan Alparslan'dan aldıkları emirle Anadolu'ya akınlar düzenlemeye başlamış, Malazgirt Savaşı'ndan önce yağma ve tahrip amacıyla gerçekleştirilen Selçuklu akınları artık yerini geniş çaplı bir fetih hareketine bırakmıştır²⁷⁹.

Selçukluların 1071 sonrasında Anadolu'da ele geçirdiği bölgelerden biri de Trabzon ve civarı olmuştur. Malazgirt Savaşı'nda Bizans ordusunun imha edilmesi ile Anadolu toprakları neredeyse savunmasız kalmış ve Selçuklular daha önce ele geçiremedikleri Trabzon'u 1072'de ele geçirmiştir²⁸⁰. Ancak Trabzon'un Türkler tarafından fethi meselesi araştırmacılar arasında tartışma konusu olmuştur. J. P. Fallmerayer ve M. Koromila gibi yazarlar, Malazgirt'in hemen sonrasında Selçuklu kuvvetlerinin Trabzon civarına ulaşip şehir etrafındaki dağlık bölgeyi ve varoşlarını ele geçirdiklerini ancak şehri zapt edemediklerini iddaa etmiştir²⁸¹. Ancak Anna Komnena'nın Alexiad adlı eserindeki ifadeler oldukça açık olup Trabzon'un 1072'de Türklerce ele geçirildiği anlaşılmaktadır. 1048 yılından itibaren Trabzon ve civarına akınlar düzenleyen ancak bu akınlarda nihai bir neticeye ulaşamayan Selçuklular, Malazgirt Savaşı'ndan sonra Trabzon'u ele geçirmeyi başarmışlardır. Bu başarıda Malazgirt mağlubiyetinden sonra Bizans ordusunun dağılmasının bu nedenle Anadolu'nun Türk istilalarına karşı savunmasız kalmasının etkisi vardır. Ayrıca Romanos Diogenes'in esir düşmesi ve sonrasında İstanbul'da başlayan iktidar mücadeleleri de devletin dikkatini sınır bölgelerini ihmal etmesinde etkili olmuştur. Tüm şartların lehlerine olduğu görülen Selçuklu emir ve komutanları da Anadolu'da hızlı bir fetih hareketine başlamış ve Trabzon bu esnada fethedilmiştir. Trabzon şehrinin Selçuklular tarafından fethedilmesinin sebeplerinden biri de şehirde savunma yapabilecek askeri kuvvetin kalmamış olmasıdır. Zira, Malazgirt Savaşı'nda Trabzon ve yöresinden de Bizans ordusuna katılan birlikler olmuş ancak bu savaşta Bizans ordusu neredeyse tamamen imha edilmiştir. Dolayısıyla Selçuklular, Trabzon'a saldırdıklarında sayıca az bir Bizans kuvvetiyle karşılaşmış ve şehri ele geçirmişlerdir.

²⁷⁸Aristakes, History, s.173, Gregory Abu'l-Farac (Bar Hebraeus), **Abu'l-Farac Tarihi**, C.I., (Çev., Ö. Rıza Doğrul), TTK, Ankara, 1999, s.323-324.

²⁷⁹Urfalı Mateos Vekayi-Namesi, s.144.

²⁸⁰Anna Komnena, **Alexiad**, (Çev., Bilge Umar), İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1996, s.261.

²⁸¹Jakob Philip Fallmerayer, **Trabzon İmparatorluğu'nun Tarihi**, (Çev., A.C. Eren), TTK, Ankara, 2011, s.14, Marianna Koromila, **The Greeks In The Black Sea**, Athens 1991, s.179.

Selçukluların bölgedeki fetihleri Trabzon ile de sınırlı kalmamış, Trabzon'u Doğu Anadolu'ya bağlayan yol üzerinde olup stratejik açıdan önem taşıyan Bayburt şehri²⁸² ve Trabzon'un doğusundaki Ardanuç da Selçuklu kuvvetleri tarafından tahrip edilmiştir²⁸³. Romanos Diogenes'ten sonra Bizans imparatoru olan Mihael Dukas, Türk akınlarını durdurmak üzere 1072 yılında İsak Komnenos'u kardeşi Alexis ve Norman reisi Roussel de Bailleul ile birlikte Anadolu'ya göndermiştir. Ancak Roussel de Bailleul yolda kendisine bağlı kuvvetleri alarak Bizans ordusundan ayrılmış ve bağımsız hareket etmeye başlamıştır. Mihael Dukas, kendisine isyan eden Norman reisine karşı aynı dönemde Anadolu'da fetihlerde bulunan Selçuklu komutanı Artuk Bey'den yarım istemek zorunda kalmıştır. Artuk Bey, Roussel'i Sakarya Nehri civarında mağlup ve esir etmiştir. Roussel'i eşi tarafından fidye ödenmesi sonrasında serbest bırakan Artuk Bey, 1073'te Kavurt Bey'in isyan etmesi nedeniyle Sultan Melikşah tarafından merkeze çağrılmış, serbest kalan Roussel de Bailleul da Amasya ve Niksar civarında tekrar faaliyete başlamıştır²⁸⁴. Bizans imparatoru Mihael Dukas, Roussel'in isyanına son vermek adına Aleksios Komnenos komutasında bir orduyu Anadolu'ya göndermiş, Roussel de bu orduya karşı bölgedeki Selçuklu komutanlarından biri olan Emir Tutak ile ittifak kurmak istemiştir. Ancak bu ittifak karşısında mağlup olacağını bilen Aleksios Komnenos, Roussel'in ittifak girşimini engellediği gibi Emir Tutak'ı da yanına çekmiştir. Aleksios ile anlaşma sağlayan Emir Tutak, Roussel'i yemeğe davet ederek tutuklatmış ve Roussel, Aleksios Komnenos tarafından İstanbul'a götürülmüştür²⁸⁵. Artuk Bey'in merkeze çağrıldığı ve Roussel'in de İstanbul'da tutulduğu bu dönemde farklı Türk beyleri Anadolu'da fetihlerde bulunmaya başlamış, Türk orduları Yeşilirmak havzası ile Karadeniz ve Marmara kıyılarına ulaşmışlardır²⁸⁶. Anadolu'nun iç kesimlerinden kıyı bölgelerine kadar hızla yayılan Türklere karşı Bizans imparatorluğunun merkezi kuvvetleri çaresiz kalmış ancak Trabzon'da şehrin ileri gelen ailelerinden birine mensup olan Theodore Gabras Türklere karşı

²⁸²Winfield, A Note on the South-Eastern Borders of the Empire of Trebizond in the Thirteenth Century", s.165.

²⁸³Michael Pereira, **East of Trebizond**, London, 1972, s.71

²⁸⁴Bilge Umar tarafından çevrilen Ioannes Zonaras ve Mikhael Attaleiates'e ait Bizans kaynaklarında Roussel de Bailleul'un serbest kaldıktan sonra Şebinkarahisar'a yerleştiği ve faaliyetlerine buradan devam ettiği belirtilmektedir. Bahsi geçen kaynakların orijinal metinlerinde bu bilgiye rastlanmadığı gibi Bilge Umar'ın da bu sonuca nasıl ulaştığı belirsizdir. Bknz. Ioannes Zonaras, Tarihlerin Özeti, s.146, Mikhael Attaleiates, Tarih, s.201.

²⁸⁵Ioannes Zonaras, Tarihlerin Özeti, s.143-146, Nikephoros Bryennios, Tarih'in Özü, s.86-107, O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.82

²⁸⁶Ayönü, Selçuklular ve Bizans, s.61.

mücadeleye başlamış ve şehri Türklerden geri almıştır. Böylece Trabzon'da yaklaşık bir asır sürecek Gabraslar dönemi başlamış, Gabraslar özellikle Karadeniz sahil şeridinde Türklere karşı mücadele etmiştir²⁸⁷.

1.5.Trabzon'da Gabraslar Hakimiyeti

Trabzon ve çevresinde hakimiyet kuran Gabrasların etnik kökeni ve “Gabras” isminin anlamı konusunda araştırmacılar arasında fikir birliği bulunmamaktadır. Anna Komnena, Theodore Gabras'ın askerlikte başarılar kazanmış, yiğitliği ve zekası ile ön plana çıkmış biri olduğunu söylemekte ancak onun kökeni ve ataları hakkında bilgi vermemektedir²⁸⁸. Fallmerayer, Gabras isminin Latince, Yunanca ya da Pontik Rumca ile açıklanamayacağını ve bu kelimenin Khaldia diline ait eski bir kelime olup “kuvvetli güçlü galip” anlamına gelen “gabar” kökünden türediğini ve “kahraman bir adam” manasına geldiğini iddaa etmektedir²⁸⁹. A. Vasiliev, Gabras ailesi ile Ermeni kökenli asil bir aile olan Taronites ailesi arasındaki bağlantıya dikkat çekerek “gabras” isminin Ermeni kökenli olabileceğini işaret etmiştir²⁹⁰. Bizanslı tarihçi Georges Pachymeres Gabras isminin Laz kökenli olduğunu söylemektedir ancak bu zayıf bir iddaadır. A. Bryer ise bölgenin önemli akarsularından biri olan Harşit'in kollarından birinin adının “Kavras” olmasından hareketle Gabras ailesinin kökeninin bu bölgede aranabileceğini işaret etmektedir. Ayrıca Bryer, aynı isme Sivas ilinin 15 km. doğusunda da “Gabras” veya “Gavras” isimlerine tesadüf ettiğini bildirmektedir²⁹¹. Buradan hareketle Gabras ailesinin Khaldia bölgesinin köklü ailelerinden biri olduğu ve Malazgirt mağlubiyetinden sonra bölgede Türklere karşı mücadeleyi örgütleyerek bölgenin hakimi olduğu anlaşılmaktadır.

Gabras ailesinin Trabzon ve çevresinde merkezden bağımsız olarak hareket etmesi özellikle Malazgirt Savaşı sonrasında Bizans İmparatorluğu'nda ortaya çıkan feodalleşme ile ilgilidir. Genel olarak Bizans tarihine bakıldığında XI. yüzyıla kadar olan dönemde pek çok isyanın çıktığı görülmektedir. Sarayın ve başkentini ilgi

²⁸⁷ Anna Komnena , Alexiad, s.261.

²⁸⁸ Anna Komnena, Alexiad, s.261.

²⁸⁹ Fallmerayer, s.19, Ergin Ayan, “Trabzon Dukalığı: Gabras Ailesi”, **Karadeniz Tarihi Sempozyumu (25-26 Mayıs 2005)**, C.I., Karadeniz Teknik Üniversitesi Yay., Trabzon, 2005, s. 55.

²⁹⁰ A.A. Vasiliev, **The Goths In The Crimea**, The Medieval Academy Of America, Cambridge-Massachusetts 1936, s.153.

²⁹¹ A. Bryer, “A Byzantine Family: The Gabrades c.979- c.1653”, **The Empire of Trebizond and the Pontos**, (Ed. Anthony Bryer), Variorum Reprints, London, 1980, s.187.

çekiciliğinden dolayı isyanların nihai hedefi çoğunlukla İstanbul olmuştur. Ancak Malazgirt savaşından sonra bu durum değişmiş, isyancıların temel hedefi başkente hakim olmaktan ziyade buldukları bölgede bağımsız hareket etmek olmuştur²⁹². Buradan hareketle İstanbul'un merkezden uzaktaki yerel yöneticiler açısından eski ilgi çekiciliğini kaybettiği görülmektedir. Gabras ailesinin Trabzon'daki faaliyetleri de başkentten bağımsız hareket etmeyi amaçlamaktadır. İstanbul'dan uzak olmalarının verdiği avantajı da kullanan Gabraslar, imparatorluktan bağımsız hareket etmek için Türk beylikleri ile ittifaklara girmekte bir sakınca görmemişlerdir.

Theodore Gabras, Trabzon'u Türklerden geri aldıktan sonra bölgenin savunma sisteminin kuvvetlendirmek istemiş ve Karadeniz sahili ile iç kesimler arasındaki ulaşımı sağlayan dar vadilerde müstahkem mevkiiler oluşturarak Türk akınlara karşı önlemler almıştır²⁹³. Anna Komnena'nın verdiği bilgilere göre Theodore Gabras daha sonra İstanbul'a gitmiş ve burada imparator I. Alexius (1081-1116) tarafından Trabzon Dukası (askeri vali) olarak tayin edilmiştir. Ayrıca I. Alexius, kardeşi Sebastokrator²⁹⁴ İsaakios'un kızını Theodore Gabras'ın oğlu Gregorius ile nişanlamıştır. Ancak çocuklar henüz ergenlik çağına gelmediği için, Theodore oğlunu İsaakios bırakarak Trabzon'a dönmüş ve ileri bir tarihte düğünün gerçekleştirilmesi kararlaştırılmıştır²⁹⁵. İmparator I. Alexius'un, kişisel özellikleri ile ön plana çıkan Theodore Gabras'ı kendisine rakip olarak görüp İstanbul'dan uzaklaştırmak istediği anlaşılmaktadır. Ayrıca Theodore Gabras'ın İstanbul ile olan bağlarını kopararak bağımsız hareket etmek gibi bir hedefe yönelmesini engellemek için de oğlu Gregorius'u da İstanbul'da rehin tuttuğu anlaşılmaktadır. Ancak Theodore Gabras'ın İstanbul'dan ayrılmasından bir süre sonra gelişen olayların I. Alexius ile Theodore Gabras arasındaki sözleşmenin geçerliliğini yitirmesine sebep olduğu ileride görülecektir.

²⁹²Alexios I. Komnenos, Kıbrıs ve Girit'te isyan çıkaran yöneticilerle mücadele etmek zorunda kalmıştır. Ioannis Stauraitis, "Narratives of John Komnenos' wars: comparing Byzantine and modern approaches", **John II Komnenos Emperor of Byzantium: in the Shadow of Father and Son**, Ed. Alessandra Bucossi), Ashgate, London, 2016, s.31.

²⁹³Ergin Ayan, "Trabzon Dukalığı: Gabras Ailesi, s.56.

²⁹⁴Sebastokrator, Komnenos hanedanı zamanında imparatorun kardeşlerine ve çocuklarına verilen unvan olup imparatorun sonraki en yüksek makamıdır.

²⁹⁵Anna Komnena, Alexiad, s.262, Michael Angold, **The Byzantine Empire 1025-1204 A Political History**, Second Edition, Longman, London and New York, 1997, s.152-153, Bryer, "A Byzantine Family: The Gabrades", s.176.

Theodore Gabras'ın Trabzon'a hâkim olduğu dönemde Bizans İmparatorluğu'nun doğu sınırları bir yandan Türk akınlarına sahne olurken diğer yandan da Gürcüler Artvin ve çevresinde yayılmaya çalışmaktaydı. Selçuklu Sultanı Melikşah (1072-1092) Gürcüler üzerine 1073-1074'te akınlar düzenlemiş ancak Gürcüler Partkhisi bölgesinde yapılan savaşta Selçukluları yenerek aralarında Şavşat gibi kalelerin de bazı kaleleri tekrar ele geçirmiştir. Sultan Melikşah, Gürcü yayılmasını engellemek amacıyla 1076'da Gürcüler üzerine bir kez daha yürüyerek Şirvan, Derbent ve Tiflis'i ele geçirmiş ve Gürcülerin Şavşat ile Klarjeti bölgesinden çekilmesini sağlamıştır. Selçuklu vassali olmayı kabul eden Gürcü kralı II. Giorgi, Melikşah geri dönünce bölgedeki Selçuklu komutanı Savtegin'e saldırmıştır. Bunun üzerine Melikşah, Emir Ahmed komutasındaki güçlü bir orduyu bölgeye göndermiş ve bu Selçuklu ordusu Trabzon ve çevresinde geniş çaplı faaliyetlerde bulunmuştur²⁹⁶.

Emir Ahmed 1080 yılında harekete geçerek, Gürcü kralını ağır bir yenilgiye uğratmış ve Kars'ı Türk hakimiyetine alarak bölgede düzeni sağlamıştır²⁹⁷. Geri dönüş yolunda, Ebu Yakup ile İsa Böri adında, beraberlerinde birçok boy ve oymak olan iki Türk emirine rastlayan Emir Ahmed, onlara Gürcüler üzerine yaptığı seferden ve kazandığı ganimetten bahsetmiş, bu ülkelere akınlar düzenleyerek yerleşmeleri konusunda bu iki emiri teşvik etmiştir. İsa Böri ve Ebu Yakup, aynı yılın sonlarına doğru harekete geçerek Gürcü topraklarına saldırmış ve Karadeniz sahili boyunca ilerleyerek Şavşat'a kadar olan bölgeyi ele geçirmiş Ardanuç'u da yağmalamıştır²⁹⁸. Ertesi yıl akınlarına devam eden Türkler, Çoruh Nehri'nin kaynağına kadar olan bölgeyi ele geçirerek Trabzon'un yakınlarına kadar sokulmuşlardır. Türk akınları bölgede büyük bir dehşete yol açmış; Ardanuç, Kutayis ve Klarjeti'nin önemli bir bölümü Türkler tarafından yakılıp yıkılmıştır²⁹⁹.

1080'de gerçekleşen Türk akınları sonrasında bölgenin siyasi tablosu değişmiş Türkler üstün konuma geçmiş, Gürcü kralı II. Giorgi de Selçuklulara olan bağlılığını devam ettirmek mecburiyetinde kalmıştır. Türk akınları sadece siyasi

²⁹⁶M. Lordkipanidze, **Georgia in the XI-XII Centuries**, Tbilisi, 1987, s.75, Allen, A History of the Georgian People, s.93.

²⁹⁷ İ. Kafesoğlu, **Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu**, İstanbul, 1953, s.114.

²⁹⁸Brosset, Gürcistan Tarihi, s.307, Aziz Başan, **The Great Seljuks A History**, Routledge, London and New York, 2010, s.83, Telliöğlü, Doğu Karadenizde Türkler, s.76.

²⁹⁹Roin Kavrelişvili, "Gürcistan Kralı IV. Davit Agmasenebeli'nin Tarihçisi (XII. Yy.) Tarafından Selçuklular Hakkında Verilen Bilgiler", **I. Uluslararası Selçuklu Sempozyumu, 27-30 Eylül 2010**, Kayseri, s.21-22, Ali Sevim, Anadolu'nun Fethi, s.92, Telliöğlü, Doğu Karadeniz'de Türkler, s.76.

tabloyu değiştirmekle kalmamış b6lgenin n6fus yapısı da bu akınlardan etkilenmiştir. 6zellikle Bayburt, G6m6şhane ve Artvin y6releri T6rk iskanına sahne olmuş, bu b6lgelerden 6ekilen yerli halk ise ya dağlık b6lgelere ya da T6rklerin ele ge6iremediği şehirlere g66 etmiştir. T6rkerin bu d6nemdeki istila ve yerleşimleri d6nem kaynaklarında da kendisine yer bulmuştur. Urfalı Mateos, bu d6nemdeki T6rk akınlarını tasvir ederken, “1080 yılı Mart’ına doğru Okyanus denizi berisinde (Anadolu’da) bulunan b6t6n Hristiyan beldeleri T6rklerin istilasına uğradı; hi6bir vilayet onların işgalinden kurtulamadı... Bir6ok b6lgeler boşaldı. Artık şark milleti mevcut değildi...”³⁰⁰ ifadelerini kullanırken G6rc6 tarihinde de T6rklerin “6ekirge s6r6s6 gibi” Batı G6rcistan’ın tamamına yayıldıkları ifade edilmektedir³⁰¹.

Trabzon ve 6evresi 1080 yılı akınlarında T6rklerin ele ge6iremediği şehirlerden biri olup Theodore Gabras’ın şehirdeki hakimiyeti devam etmekte idi. Sel6uklu akınlarından sonra b6lgede yayılmacı bir politika g6den G6rc6ler ile Bizans İmparatorluğu’nun b6lgedeki etkinliği etkinliği azalmış ve Theodore Gabras, Anadolu’da yeni kurulan T6rk beylikleri ile 6zellikle de Danişmendlilerle m6cadele etmeye başlamıştır.

Malazgirt Savaşı’nın ardından Anadolu’da kurulan T6rk beyliklerinden biri olan Danişmendli Beyliği, Danişmend Gazi tarafından Sivas merkezli olarak kurulmuş ve zamanla beyliğin sınırları Amasya, Tokat, Niksar, Kayseri, Zamantı, Elbistan, Develi ve 6orum’u kapsayacak şekilde genişlemiştir. D6nem kaynaklarının net bir bilgi vermemesine rağmen Danişmendlilerin Karadeniz sahil şerisinde de fetih faaliyetlerine giriştikleri ve Theodore Gabras’ın Danişmendlilerle m6cadele ettiği anlaşılmaktadır. Danişmend G6m6ştekin Ahmed Gazi, I. Ha6lı seferinden 6nce fethettiği Niksar’ı sahil Rumlarına karşı yapacağı askeri hareketlerde 6s olarak kullanmıştır. Destansı bir karakter taşımakla birlikte tarihi bir menkıbe 6zelliği de taşıyan Danişmendname 6zellikle Niksar’ın fethini anlatırken Danişmendliler ve sahil Rumları arasında meydana gelen m6cadeleleri yansıtan olaylar i6ermektedir³⁰².

Birinci Ha6lı seferi, Anadolu’da T6rkleri lehine olan siyasi dengeyi değiştirmiş ve T6rkler Ha6lılar ile m6cadeleye odaklanmışken fırsattan faydalanmak

³⁰⁰Urfalı Mateos Vekayinamesi, s.181-182.

³⁰¹Brosset, G6rcistan Tarihi, s.307.

³⁰²Ergin Ayan, “Danişmendname’de Trabzon”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C.6, S.28, s.18-19, Ayan, “Trabzon D6kalığı: Gabras Ailesi”, s.56.

isteyen Bizans imparatoru I. Alexios Marmara sahillerini ve İznik'i, Theodore Gabras da Bayburt'u ele geçirmiştir³⁰³. Gümüştekin Ahmed Gazi de Haçlı tehlikesi geçtikten sonra harekete geçmiş ve oğlu İsmail komutasındaki bir orduyu Theodore Gabras tarafından işgal edilmiş olan Bayburt'a yollamıştır³⁰⁴. 1098'de Çoruh Nehri kıyısında gerçekleşen savaşta İsmail, Theodore Gabras komutasındaki orduyu yenmiş ve Gabras da bu savaş sırasında öldürülmüştür³⁰⁵.

Danışmendname, Theodore Gabras'ın ölümüne yer vermekle birlikte eserde olaylar daha farklı bir hal almaktadır. Esere göre Dânişmend Gâzî Tokat'ı kuşatınca Gavarıs, Melik'in elinden kaçıp, Canik Beyi Matrobid'e sığınmıştır. Matrobid'e Melik'in yaptığı kötülükleri anlatarak onu kışkırtan Gavarıs, Matrobid'in Danışmend Gazi üzerine yürümesini sağlamıştır. Matrobid Canik askerlerinden, Trabzon ordusundan ve Ermeni ile Gürcü sipahilerinden oluşan ordusu ile Harsonisiyye (Niksar) Irmağı'nın kenarına gelmiş, Melik Dânişmend de otuz bin asker ile Cincife Yazısı³⁰⁶nda konaklamıştır. Bu haberi duyan Matrobid, Danışmend Gazi'ye bir gece baskını planlamış ancak Rumların planlarını öğrenen Melik Gâzî, askerlerini pusuya yatırmış ve yapılan savaşta Matrobid öldürülmüştür³⁰⁷. Destanda adı Matrobid olarak geçen şahsiyetin Theodore Gabras olduğu anlaşılmaktadır. Zira, o tarihlerde Trabzon'un yöneticisi Theodore Gabras'tır. Ayrıca Danışmendname'de Matrobid'in Küste ve Yorgi adlı iki oğlundan bahsedilmektedir ki, bunların tarihi kaynaklarda da ismi bilinen Konstantine Gabras ve Gregorius Gabras olduğu anlaşılmaktadır. Yine Theodore Gabras'ın Çoruh Irmağı kenarında öldürüldüğü savaş ile Danışmendname'nin bahsettiği Cincife Yazısı civarında geçen savaşın seyri de benzerlik göstermektedir³⁰⁸. Theodore Gabras'ın öldürülmesi Bizans kaynaklarına da bazı farklılıklarla yansımıştır. Türklerle mücadele ederken esir düşen Theodore Gabras, İslam dinine geçmeye zorlanmış ve bunu kabul etmediği için öldürülmüş ve Hristiyanlar tarafından aziz ilan edilmiştir³⁰⁹.

³⁰³ Ali Sevim, Anadolu'nun Fethi, s.114-115, E. Ayan, "Trabzon Dükaliği: Gabras Ailesi", s.59.

³⁰⁴ Anna Komnena, Alexiad, s.341.

³⁰⁵ Warren Treadgold, **A History of the Byzantine State and Society**, Stanford University Press, Stanford, 1997, s.624, Ayan, "Trabzon Dükaliği: Gabras Ailesi", s.59-60.

³⁰⁶ Niksar'a 35 km. uzaklıktaki Çamağzı mevki.

³⁰⁷ **Danışmendname**, (Haz. Necati Demir), Niksar, 1999, s.226, Ayan, "Danışmendname'de Trabzon", s.20-21. Theodore Gabras'ın ölüm yeri konusunda farklı fikirler bulunmaktadır. Danışmendname'de Niksar'da öldürüldüğü söylenmekle birlikte Claude Cahen, Theodore Gabras'ın Erzurum'da yakalanarak öldürüldüğünü Osman Turan ise onun Çoruh kıyısında başı kesilerek öldürüldüğünü iddaa etmiştir. Bkz. O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.136,

³⁰⁸ Ayan, "Trabzon Dükaliği: Gabras Ailesi", s.60.

³⁰⁹ Ioannes Zonaras, Tarihlerin Özeti, s.167.

Theodore Gabras Trabzon'a döndükten bir süre sonra eşi vefat etmiş ve o da Alan ülkesinden soylu ve genç bir kız ile evlenmiştir. Ancak Theodore Gabras'ın ikinci eşi ile Sebastokrator İsaakios'un eşi olan Gürcü Prensesi Eirene kardeş çocukları idi. Durum böyle iken çocuklar arasındaki nişan devlet yasalarına ve Ortodoks kilisesinin geleneklerine aykırı olduğu gerekçesi ile bozulmuştur. Nişanın bozulması üzerine İstanbul'a gelen Theodore Gabras oğlunu Trabzon'a getirmeye karar vermiş ancak Theodore Gabras'ın olası bağımsızlık fikrini engellemek isteyen I. Alexius, Theodore Gabras'ın talebini geri çevirmiştir. I. Alexius'un bu kararı üzerine oğlunu kaçırmaya karar veren Theodore Gabras, İstanbul'daki son gününü birlikte geçirmek bahanesiyle oğlunu da yanına alıp geziye çıkmış ve baba-oğul bir yolcu gemisine binip Karadeniz'e açılarak İstanbul'dan kaçmışlardır. Durumu haber alan I. Alexius, hemen bir savaş gemisini yola çıkarmış ve Theodore Gabras'a oğlunu kendi kızlarından biriyle evlendirmek niyetinde olduğunu bildiren bir mektup yazarak gemi ile yollamıştır. Bizanslılar, Kerempe Burnu civarında Theodore Gabras'a yetişmiş ve yapılan müzakereler sonucunda Gabras, imparatorun isteğini kabul etmiştir³¹⁰.

Theodore Gabras'ın ölümünden sonra Trabzon'un yönetimi oğlu Gregorius Gabras'a geçmiştir. Ancak Gregorius'un Trabzon'a ne zaman döndüğü kaynaklarda açıkça belirtilmemiştir. Babası ile Trabzon'dan kaçma girişimi I. Alexius tarafından engellenen Gregorius, İstanbul'a dönünce henüz altı yaşındayken imparatorun kızı Maria Komnena ile nişanlanmıştır. İstanbul'da Bizans İmparatoriçesi Eirene'nin gözetiminde eğitim almaya başlayan Gregorius, Trabzon'a kaçış planları yapmaktan bu dönemde de vazgeçmemiştir. Kaçış planlarını güvendiği arkadaşları anlatmış ancak bunlardan biri olan başsaki Mikhail, durumu imparatora haber vermiştir. Bunun üzerine Gregorius'a bir tuzak kurulmuş ve arkadaşları kendisinden Hz. İsa'nın gerildiği çarımıhta kullanılan çivi üzerine yemin etmesini istemişlerdir. Gregorius, bu çivinin bulunduğu odaya girip çivi almış ancak bu sırada olayı haber alan nöbetçiler odaya girerek onu yakalamış ve Gregorius Filibe (Philippolis)'de hapsedilmiştir³¹¹.

Gregorius'un hapsedilmesinden sonra Theodore Gabras ile imparatorluk arasındaki ilişkilerin nasıl devam ettiği ya da Theodore Gabras'ın nasıl bir tepki

³¹⁰Anna Komnena, Alexiad, s.262-265, Ayan, "Trabzon Dükalığı: Gabras Ailesi", s.59-60.

³¹¹Anna Komnena, Alexiad, s.262-265, Ayan, "Trabzon Dükalığı: Gabras Ailesi", s.59-60. A. Bryer bu gelişmelerin 1091 yılında cereyan ettiğini iddia etmektedir. Bknz. A. Bryer, "A Byzantine Family: The Gabrades", s.176, Paul Magdalino, **The Empire of Manuel I Komnenos 1143-1180**, Cambridge University Press, Cambridge, 1993, s.203.

gösterdiği konusunda kaynaklar bilgi vermemektedir. Gregorius'un hapsedilmesindeki temel amacın Theodore Gabras'ı başkente bağımlı kılmak olduğu anlaşılmaktadır ancak Theodore Gabras'ın bölgede bağımsız gibi hareket etmesi, Gregorius'un hapsedilmesinin kendisini çok etkilemediğini göstermektedir. Ioannes Zonaras, Gregorius ile Maria arasındaki nişanın daha sonra I. Alexius tarafından bozulduğunu aktarmakta ve "*imparator o adamı (Gregorius) def etmenin yerine olacağını düşünüp o kızını bir başkasıyla Phornbenos Katakalon'un oğlu Nikephoros ile evlendirdi*" ifadelerini kullanmaktadır³¹². Nişanın ne zaman bozulduğu tam olarak bilinmemektedir ancak Theodore Gabras'ın ölümünden sonra Gregorius ile Maria'nın nişanlı kalmalarını gerektirecek bir durum olmadığını düşünen imparatorun nişanı bozduğu ve Gregorius Gabras'ı da başkentten uzaklaştırdığı anlaşılmaktadır.

Theodore Gabras'ın ölümünden sonra Trabzon'da Dabatenos adlı bir komutan görev yapmaya başlamıştır. I. Alexius'un Kumanlara karşı düzenlediği seferde yer almış komutanlardan biri olan Dabatenos daha önce Paflagonya ve Pontos Heraklia'sı (Karadeniz Ereğlisi) gibi bölgelerde askeri görevlerde bulunmuştur. I. Alexius'un, Theodore Gabras'ın ölümünden sonra şehrin stratejik önemine bağlı olarak Dabatenos gibi seçkin bir komutanı Trabzon'da görevlendirdiği anlaşılmaktadır³¹³.

Theodore Gabras'tan sonra Trabzon'a atanan Gregorius Gabras'ın bu atamadan önce bazı diplomatik görevlerde bulunduğu anlaşılmaktadır. Antakya Prinkepsi Bohemund, 1101 yılında Malatya civarında Danişmendlilerle savaşa girişmiş ancak yenilip esir alınarak Niksar'da hapsedilmiştir. İmparator I. Alexius, Bohemund'u Türklerin elinden kurtarmak için derhal harekete geçerek Gregorius Gabras'ı Danişmend Gümüştekin Ahmed Gazi ile yapılacak görüşmelerde elçi olarak görevlendirmiş ve Bohemund'un kendisine teslim edilmesi karşılığında Gümüştekin Ahmed Gazi'ye iki yüz altmış bin dinar teklif etmiştir. I. Alexius'un eline geçmek istemeyen Bohemund ise, Ahmed Gazi'ye, I. Alexius'un teklif ettiği miktarın yarısını ödemeyi vaad etmiş ve ayrıca Haçlıların da kendisi ile dost olacağı teminatını

³¹²Ioannes Zonaras, Tarihlerin Özeti, s.167.

³¹³Anna Komnena, Alexiad, s.1119-291.

vermiştir. Bohemund'un teklifini çıkarlarına daha uygun bulan Ahmed Gazi, Bohemund'u 1103'te Haçlılara teslim etmiştir³¹⁴.

Gregorius Gabras'ın, Trabzon'a hangi tarihte atandığı kaynaklarda açıkça bildirilmemekle birlikte, Anna Komnena bu atamanın "*on ikinci taşınmaz mallara vergilendirme değeri biçme döneminde*" gerçekleştiğini bildirmektedir. Buradan hareketle Gregorius Gabras'ın 1103-1104 tarihleri arasında, Bohemund ile ilgili elçilik görevi bittikten sonra Trabzon'a atandığı anlaşılmaktadır³¹⁵.

Gregorius Gabras, Trabzon'a doğru giderken yolda selefi Dabatenos ve Trabzon'un önde gelenlerinden oluşan bir grup ile karşılaşmış ve onları tutuklamıştır³¹⁶. Esasında Gregorius Gabras bu faaliyetleri ile Trabzon'da bağımsız hareket edeceğinin işaretini vermiştir. Gregorius'un Trabzon'da kendisinden önce görev yapan resmi görevliyi tutuklaması merkezi otoriteyi yok saydığı anlamına gelmekte ve Trabzon'un önde gelenlerini tutuklaması da şehirde kendisine rakip istemediğini göstermektedir. İmparator I. Alexius, gelişmeleri haber alınca, Gregorius'a bu teşebbüslerinden vazgeçmesini bildirmiş ve onu derhal İstanbul'a çağırarak ayrıca faaliyetlerinden vazgeçmesi halinde Trabzon'daki görevine devam edebileceğini de kendisine bildirmiştir. Ancak Gregorius, imparatorun sunduğu çözüm önerisine yanaşmamış ve I. Alexius'a isyan etmiştir. Bunun üzerine I. Alexius, İoannes Taronites'i meseleyi çözmesi için Trabzon'a göndermiştir³¹⁷.

İoannes Taronites'in yola çıktığını öğrenen ve ona tek başına direnemeyeceğini düşünen Gregorius, Danişmendlilerden yardım almak istemiş ve bu amaçla müstahkem bir kale olan Şebinkarahisar'a hareket etmiştir³¹⁸. Ancak Gregorius'un faaliyetlerini öğrenen İoannes, ordusundaki en mahir askerlerden ve paralı Kelt askerlerinden oluşan bir birliği Gregorius'un ardından yollamıştır. Bizans birlikleri hızlı davranarak Gregorius ile Danişmend Gümüştekin Ahmed Gazi'nin

³¹⁴O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.135-136, Ali Sevim, **Azimi Tarihi Selçuklularla İlgili Bölümler (H. 430-538/39-1143/1144)**, TTK, Ankara, 1988, s.32.

³¹⁵Anna Komnena, Alexiad, s.379.

³¹⁶Anna Komnena, Alexiad, s.1119-291.

³¹⁷Anna Komnena, Alexiad, s.379vd., Margaret Mullett, "The Madness of Genre", **DOP**, Vol. 46, Homo Byzantinus: Papers in Honor of Alexander Kazhdan, 1992, s.240.

³¹⁸Anna Komnena, Alexiad, s.380-381. Bazı araştırmacılar bu bilgidan hareketle Gregorius Taronites'in Danişmendlilerle müttefil olduğunu ve Şebinkarahisar'ın da Danişmendlilerin hakimiyetinde olduğunu iddaa etmektedirler. Bryer and Winfield, Byzantine Monuments, I, s.148.

birlikleri birleşmeden önce Gregorius'a yetişerek onu Şebinkarahisar dolaylarında yakalamıştır³¹⁹.

Gregorius Gabras yakalandıktan sonra İoannes Taronites tarafından İstanbul'a götürülmüştür. I. Alexius önce Gregorius'un kör edilmesine karar vermiş ancak daha sonra İoannes Taronites³²⁰ ve Nikephoros Bryennios³²¹'un araya girerek affedilmesini istemesi sonucunda bu kararından vazgeçmiştir. Affedilen Gregorius önce Anemas Zindanı'nda hapsedilmiş ancak daha sonra serbest bırakılarak eski görev yeri olan Trabzon'a gönderilmiştir³²².

1105-1106 yılları arasında gerçekleşen olaylardan sonra kaynaklarda Gregorius Gabras ile ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Gregorius Trabzon'daki görevine I. Alexius devrinin sonuna kadar devam etmiş ancak 1118'de İoannes Komnenos tahta çıkınca Gregorius yeni imparator tarafından danışman olarak atanmış ve İstanbul'a gelmiştir. Gregorius'un İstanbul'a gelişiyle Trabzon'daki görevinin bittiği anlaşılmakta ancak danışmanlık görevinin ne kadar sürdüğü ve hangi tarihte öldüğü bilinmemektedir³²³.

Gregorius Gabras, Bizans İmparatorluğu'na karşı bağımsız hareket etmeyi düşünmüş ama bunda pek başarılı olamamıştır. 1106'da affedilip Trabzon'a dönmesinden 1118 yılında danışman olarak atanmasına kadar geçen süreçte kaynakların kendisinden bahsetmemesi Gregorius'un çevresindeki Türk beyliklerine ve Bizans İmparatorluğu'na karşı pasif bir siyaset takip etmiş olduğunu göstermektedir.

Gregorius'tan sonra Trabzon dükalığına Konstantin Gabras atanmıştır. Konstantin Gabras'ın Trabzon'a atanmadan önce Bizans İmparatorluğu'nda çeşitli görevlerde bulunduğu anlaşılmaktadır. 1107'de Antakya Prinkepsi Bohemund, Bizans imparatorluğuna ait Avlonya ve Draç şehirlerine saldırmış ve I. Alexius

³¹⁹Anna Komnena, Alexiad, s.380, W. Treadgold, A History of Byzantine State and Society, s.625, Ayan, "Trabzon Dükalığı: Gabras Ailesi", s.61-62.

³²⁰Gregorius Gabras'ın anne tarafından akrabası ve I. Alexios'un yeğenidir. Hem Gabras ailesi ile ve hem de Komnenos hanedanı ile olan akrabalık ilişkilerinin Gregorius'un affedilmesinde etkili olduğu anlaşılmaktadır.

³²¹Köklü bir Bizans ailesine mensup komutan ve mülki yönetici olup Anna Komnena'nın eşi.

³²²Anna Komnena, Alexiad, s.380vd.

³²³İoannes Kinnamos, danışmanlık görevine getirilen Gregorius'un çizmeden yukarıya çıkma yolunda kaldığını yani yetki sınırlarını hiç aşmadan görevini devam ettirdiğini anlatmakta bu sayede sürekli bir güce sahip olduğunu kaydetmektedir. Bknz. Niketas Khoniates, **Historia (İoannes ve Manuel Komnenos Devirleri)**, (Çev., Fikret Işıltan), TTK, Ankara, 1995, s.5.

tarafından üzerine gönderilen Kabasilos ve Kamytzes komutasındaki Bizans ordusunu yenmiştir. Bu mağlubiyet üzerine imparator Konstantin Gabras'ı keşif yapmak ve önlem almak amacıyla savaş bölgesine yollamıştır. Ancak bu görevi kendisi gibi büyük bir komutan için çok basit iş olarak gören Konstantin görev yerine gitmekte isteksiz davranınca I. Alexios onun yerine Marianos Mavrakatakalon'u göndermiştir³²⁴.

Konstantin Gabras'ın bu olaydan bir süre sonra kaynaklarda Alaşehir valisi olarak görülmektedir. Anadolu Selçuklu sultanı Şahinşah (1110-1116) 1112 yılından itibaren Bizans topraklarına hücum etmeye başlamıştır³²⁵. Durumu öğrenen Alaşehir valisi Konstantin Gabras Selçuklu ordusunu Kelbianos civarında karşılayarak mağlup etmiş ve taraflar arasında bir anlaşma imzalanmıştır³²⁶. Fakat bu antlaşma çok uzun ömürlü olmamış ve Türk taarruzları devam etmiştir. I. Alexios, Türk akınlarını durdurmak amacıyla Konya üzerine yürümeye karar vermiş ve nihayet iki ordu 1116'da Akşehir civarında karşılaşmıştır. Konstantin Gabras'ın Bizans ordusunun sol kanadını yönettiği bu savaşta Bizans ordusu galip gelmiş ve komutanlarının tavsiyesine uyan Şahinşah barış istemek zorunda kalmıştır³²⁷.

Konstantin Gabras'ın 1118'de Ioannes Komnenos'un Bizans imparatoru olmasından sonra Trabzon dükü olarak atandığı anlaşılmaktadır. Bu atamada Bizans sarayında danışman olarak görev yapan babasının etkili olup olmadığı hakkında kaynaklarda bir bilgi ya da ima bulunmamaktadır. Ancak Bizans imparatorlarının tüm bağımsızlık girişimlerine rağmen Gabras ailesinden henüz vazgeçmediği anlaşılmaktadır.

Konstantin Gabras'ın Trabzon'da yönetimi ele aldığı dönemde Anadolu Müslüman ve Hristiyan güçlerin mücadelelerine sahne oluyordu. Haçlı Seferlerinin başlamasıyla oluşan din farkı etkisinin giderek önemini kaybettiği bu dönemde Türk ve Haçlı hükümdarları birbirleriyle ittifaka giriyor ve savaşıyorlardı³²⁸. Konstantin Gabras'ın da bu tarz ittifaklardan birine dahil olarak etrafındaki Türk beyleriyle savaşa girdiği görülmektedir. Erzincan, Kemah ve Divriği yörelerinde hüküm süren

³²⁴Anna Komnena, Alexiad, s.409, E. Ayan, "Trabzon Dükaliği: Gabras Ailesi", s.63-64.

³²⁵A. Sevim-Erdoğan Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, s.538, O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.180-181.

³²⁶Anna Komnena, Alexiad, s.451, O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.181, Ayönü, Selçuklular Ve Bizans, s.102.

³²⁷Anna Komnena, Alexiad, s.491vd., Ayönü, Selçuklular Ve Bizans, s.103-106.

³²⁸O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.188.

Mengücekoğlu İshak Bey, Malatya sultanı Tuğrul Arslan³²⁹, a ait Harput ve Dersim bölgesine 1118'de bir akın düzenlemiş, bu bölgeyi Tuğrul Arslan'ın atabegi olarak elinde tutan Artuklu Belek de 1119'da Tuğrul Arslan ile birlikte Mengüceklilere ait Kemah bölgesini istila etmiştir. İstila hareketine karşısında tutunamayan İshak Bey Trabzon'a kaçarak Konstantin Gabras ile ittifak kurmuş, Tuğrul Arslan ve Belek de bu ittifaka karşı Danişmendli Emir Gazi ile müttefik olmuştur. Taraflar 1120'de Gümüşhane'ye bağlı Şiran bölgesinde karşılaşmış, Rumların beş bin civarında kayıp verdiği bu savaşta Konstantin Gabras ve İshak Bey yenilmiş ve esir düşmüşlerdir. İshak Bey, Emir Gazi'nin damadı olması vesilesiyle bedelsiz serbest kalırken Gabras, otuz bin dinar karşılığında serbest kalabilmiştir³³⁰. Emir Gazi'nin esirleri serbest bırakırken müttefiklerine danışmaması Artuklu Belek ve Tuğrul Arslan ile aralarının açılmasına sebep olmuştur. İttifakın bu şekilde bozulması Trabzon üzerine düzenlenmesi muhtemel bir seferin de hayata geçmesini engellemiştir³³¹.

Rakipleri karşısında zor durumda kalan Mengücekoğlu İshak Bey'in Trabzon'a sığınması, Konstantin Gabras'ın bölgenin güçlü yöneticilerinden biri olduğunu göstermektedir. Ayrıca Konstantin Gabras'ın bölgedeki Türk beyleriyle ittifaka girmesi onun İstanbul'dan bağımsız hareket etme eğiliminde olduğuna bir işaretidir. Nitekim daha sonraki gelişmeler Gabras'ın bu eğilimini açıkça ortaya koyacaktır.

Konstantin Gabras'ın Trabzon'u yönettiği dönemde Karadeniz'in batı kıyılarında Danişmendliler etkinken Trabzon'un doğu ve güneydoğusunda da Gürcülerin yayılma siyaseti götüldükleri görülmektedir. Kral IV. Davit önderliğinde Kıpçak destekli güçlü bir ordu kuran Gürcüler 1124'te Oltu, Göle ve İspir'i ele geçirmişlerdir³³². Gürcüler bölgedeki faaliyetlerine daha sonra da devam etmiş ancak 1130'da Konstantin Gabras tarafından yenilgiye uğratılmışlardır³³³.

³²⁹I. Kılıç Arslan'ın oğlu olup babasının 1107'de ölümünden sonra Malatya'da sultan ilan edilmiştir. Bknz. Göknur Gögebakan, "Malatya", **DiA**, C.27, TDV Yay., İstanbul, 2003, s.469-470.

³³⁰Faruk Sümer, **Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri**, TTK, Ankara, 2015, s.4. Süryani Mihael bu dönemde Rumların sahil Türklerine karşı sefere çıktığını ancak iki aylık bir süreden sonra herhangi bir faaliyette bulunmadan geri döndüklerini yazmaktadır. Rumların bu girişimiyle özellikle Danişmendli hakimiyetindeki Karadeniz sahillerinin hedef alındığı ve Konstantin Gabras'ın esaretten kurtarılmasının amaçlandığı düşünülebilir. Muhtemelen Gabras'ın serbest bırakılması ile Rumlar amaçlarına ulaştıklarını düşünerek geri dönmüşlerdir.

³³¹Abdullah Kaya, "Danişmendli-Mengücekliler İlişkileri", **CÜ Sosyal Bilimler Dergisi**, C. X, S. I, s.111, A. Sevim, Anadolu'nun Fethi, s.186, Tellioglu, Doğu Karadeniz'de Türkler, s.92.

³³²Brosset, Gürcistan Tarihi, s.325-326, Tellioglu, Doğu Karadeniz'de Türkler, s.325-326.

³³³Azimi Tarihi, s.57, E. Ayan, "Trabzon Dükalığı: Gabras Ailesi", s.64.

Anadolu Selçuklu hükümdarı I. Kılıç Arslan'ın ölümünden sonra oğulları arasında başlayan taht kavgaları ve iç karışıklıklar sebebiyle Anadolu'da hakim konuma geçen Danişmendliler özellikle Emir Gazi (1105-1134) döneminde Malatya civarından Sakarya boylarına kadar olan bölgeyi hakimiyeti altına almış ve Karadeniz sahillerinde de fetihlere girişmiştir³³⁴. Karadeniz sahilinde birkaç kaleye sahip olan Kasianus adlı bir yerel hakim 1129'da elindeki kaleleri Emir Gazi'ye teslim etmiş ayrıca Kastamonu ve Çankırı Emir Gazi tarafından fethedilmiştir³³⁵. Konstantin Gabras'ın Gürcülere karşı kazandığı zafer ve ayrıca Danişmendlilerin Karadeniz sahillerini fethetmesi dolayısıyla İstanbul ile Trabzon arasındaki coğrafi bağlantının kopması Konstantin Gabras'ın İstanbul'dan bağımsız hareket etmesine olanak sağlamıştır.

Bizans imparatoru İoannes Komnenos, Danişmendlilere kaybettiği toprakları geri almak için sefere çıkmış ve Kastamonu'yu geri almış ancak onun İstanbul'a dönmesinin ardından Emir Gazi harekete geçerek Kastamonu'da tekrar hakim olmuştur³³⁶. İoannes Komnenos'un İstanbul'dan ayrılarak Türklerle mücadele ettiği bu dönemde kardeşi İsak, tahtı ele geçirme girişiminde bulunmuş ancak başarısız olunca önce Sultan Mesud'a oradan da Emir Gazi'ye sığınmıştır. Emir Gazi de onu Trabzon'a Konstantin Gabras'ın yanına yollamıştır. İsak daha sonra buradan Malatya'ya geçerek orada Emir Gazi ile buluşmuştur³³⁷. Konstantin Gabras'ın imparatora asi olan bir hanedan üyesini kabul etmesi ve yine o dönemde Bizans İmparatorluğu'nun Anadolu'daki en büyük rakibi olan Danişmendliler ile iş birliği yapması onun İstanbul'dan bağımsız hareket ettiğini göstermektedir. Esasında Bizanslıların bu dönemde daha çok Türklerin Anadolu'daki faaliyetlerine yoğunlaşmış olmaları da merkezden uzak olan Trabzon'da hakim olan Konstantin Gabras'ın rahat hareket etmesini sağlamıştır.

Konstantin Gabras'ın Trabzon'daki bağımsızlığı ve Danişmendliler ile Selçukluların Anadolu'da gerçekleştirdiği fetihler İoannes Komnenos'un 1139'da büyük bir ordu toplayarak harekete geçmesine sebep olmuştur³³⁸. Türk ilerleyişini

³³⁴O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.194-196.

³³⁵Gregory Abu'l-Farac, **Abu'l-Farac Tarihi**, C.II, (Çev., Ö. Rıza Doğrul), TTK. Ankara, 1999, s.363, Tellioğlu, Doğu Karadeniz'de Türkler, s.81.

³³⁶O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.197.

³³⁷İoannes Kinnamos, s.30.

³³⁸Niketas Khoniates, s.22, İoannis Stauraitis, a.g.e., s.32, O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.202, Ayönü, Selçuklular Ve Bizans, s. 124.

durdurmak ve Gabras'a haddini bildirmek amacıyla olan İoannes Komnenos, Karadeniz kıyısı boyunca ilerleyerek Trabzon'da kontrolü sağlamıştır³³⁹. Ancak daha sonra seferin en büyük hedeflerinden biri olarak gördüğü Niksar'ı kuşatan imparator başarısız olarak 1141'de İstanbul'a dönmüştür.³⁴⁰

Kaynaklarda İoannes Komnenos tarafından düzenlenen bu seferden sonra Konstantin Gabras ile ilgili herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Buradan hareketle Konstantin Gabras'ın 1139 seferinden sonra herhangi bir bağımsızlık hareketine girişmediği anlaşılmaktadır. Konstantin Gabras'ın Trabzon'u kaç yıl daha yönettiği ya da ne zaman öldüğü ile ilgili bir bilgi de mevcut değildir. Ancak kaynaklarda Manuel Komnenos döneminde II. Kılıç Arslan'a gönderilen Konstantin Gabras adlı bir elçiden bahsedilmektedir. Anadolu Selçuklu sultanı II. Kılıç Arslan, Türk beylerinin kendisine karşı kurduğu ve Manuel Komnenos'un da dahil olduğu ittifakı parçalamak için 1162 yılında İstanbul'a gitmiş ve orada imparator ile dostluk ve saldırmazlık maddeleri içeren bir anlaşma imzalayarak geri dönmüştür³⁴¹. Ancak Kılıç Arslan geri döndükten sonra Eskişehir-Kütahya yöresindeki Türkmen akınları devam etmiş ve Manuel Komnenos bu akınları kontrol altına alması için Konstantin Gabras elçi olarak II. Kılıç Arslan'a yollamıştır. Gabras sultana içinde yeni savaş araçlarının da olduğu pek çok değerli hediyeler sunmuş ancak Bizanslılar bu görüşmeden bir sonuç alamamıştır³⁴².

Kaynaklarda adı geçen bir diğer Gabras da Manuel Komnenos dönemi Macar seferlerinde ve 1175 yılında gerçekleşen Amasya kuşatmasında Bizans ordusunda görev alan Mikhail Gabras'tır³⁴³. Kinnamos tarafından askeri harekatta tecrübeli ve "sebastos" rütbeli biri olarak tanıtılan Mikhail Gabras, imparator tarafından Amasya'yı ele geçirmek üzere görevlendirilmiştir. Ordunun bir bölümünü yanına

³³⁹Yannis Stauraitis, "Civil War in the Christian Empire", Yannis Stauraitis (Ed.) **A Companion To The Byzantine Culture Of War, Ca. 300-1204**, Brill, Leiden-Boston 2018, s.118, W. Treadgold, A History of Byzantine State and Society, s.634, Ayan, "Trabzon Dükalığı: Gabras Ailesi", s.64, Steven Runciman, **Haçlı Seferleri Tarihi**, C. II., (Çev., Fikret Işıltan), Ankara, 1992, s.180.

³⁴⁰İoannes Kinnamos, s.18-19, Denis Sullivan, "Byzantine Fronts and Strategies 300-1204", Yannis Stauraitis (Ed.) **A Companion To The Byzantine Culture Of War, Ca. 300-1204**, Brill, Leiden-Boston 2018, s.293.

³⁴¹İoannes Kinnamos, s.149-1"51, Muharrem Kesik, "Türkiye Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan'ın İstanbul'u Ziyareti ve Türklerin Tarihteki İlk Uçuş Denemesi", **Bellekten**, LXVI/247 (2002), s.839-848, Ayönü, Selçuklular Ve Bizans, s.155-160.

³⁴² Niketas Khoniates, s.83, Kesik, "Türkiye Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan'ın İstanbul'u Ziyareti" s.844.

³⁴³İoannes Kinnamos, s.165-186, Bryer, "A Byzantine Family: The Gabrades", s.180, P. Magdalino, s.80.

alan Mikhail Gabras'ın, askerlerin gerisini Trabzon ve Oinaion (Ünye) taraflarından toplaması kararlaştırılmıştır. Ordusunu hazır hale getiren Gabras, Amasya üzerine yürümüş ancak Amasyalıların kendisini kaleye davet etmelerine rağmen şehirdekilere güvenmediği için kaleye girmeyerek geri çekilmiş ve İstanbul'a dönmüştür³⁴⁴. Burada bahsi geçen Mikhail Gabras'ın Trabzon'u yaklaşık bir asır yöneten Gabras ailesinin bir üyesi olup olmadığı belli değildir. Ancak Mikhail Gabras'ın askerlerinin bir kısmını Trabzon ve çevresinden toplayacak olması onun Gabras ailesinin bir üyesi olduğunu ve ailesinin Trabzon ve civarında hala bilinen, sözü geçen ailelerinden olduğuna işaret etmektedir.

Gabras ailesine mensup olan yöneticilerin Bizans İmparatorluğu yanında Anadolu Selçuklularına da hizmet ettiği anlaşılmaktadır. Bunlardan ilki 1146 tarihinde Bizanslılar ile Selçuklular arasında Konya civarında gerçekleşen savaşta Bizanslılar tarafından öldürülen Gabras adlı bir emirdir. Kinnamos, doğuştan Romalı (Bizanslı) olan bu emirin Türkler arasında kalıp yetiştiğini ve savaşta öldürüldükten sonra kafasının ibret olsun diye ordugahta dolaştırıldığını aktarmaktadır³⁴⁵. Bir diğeri ise II. Kılıç Arslan'ın sarayında güçlü bir konuma sahip olduğu kaynaklarda zikredilen Vezir İhtiyareddin Hasan bin Gabras olup Miryokefalon Savaşı öncesinde Manuel Komnenos'a elçi olarak gönderilmiştir³⁴⁶.

Gabras ailesinin Trabzon ve çevresindeki hakimiyetinin tam olarak ne zaman son bulduğu belli değildir ancak kaynaklardan Gabrasların Trabzon'daki hakimiyetinin XII. yüzyılın ikinci yarısında son bulduğu anlaşılmaktadır. Gabraslar, Trabzon'daki hakimiyetleri bitince Selçukluların ve Bizanslıların hizmetine girmişler ya da üçüncü bir yol olarak Kırım'a gitmeyi tercih etmişler ve böylece Trabzon'da yaklaşık bir asır süren Gabraslar dönemi sona ermiştir³⁴⁷.

Gabrasların Trabzon'daki hakimiyetinin son bulduğu yıllarda Anadolu Selçukluları da Danişmendli beyliğine son vermiştir. Anadolu Selçuklu sultanı II. Kılıçarslan (1155-1192), 1175'te Danişmendlilerin, Sivas koluna, 1178'de ise

³⁴⁴Ioannes Kinnamos, s.211-214, John Birkenmeier, **The Development of the Komnenian Army**, Brill, Leiden-Boston-Köln, 2002, s.179-180, Ayönü, Selçuklular Ve Bizans, s.165-166.

³⁴⁵Ioannes Kinnamos, s.165-186.

³⁴⁶Ioannes Kinnamos, s.214.

³⁴⁷Bryer, "A Byzantine Family: The Gabrades", s.176.

Malatya koluna son vermiştir³⁴⁸. Danişmendlilerin dağılma sürecine girmesinden sonra harekete geçen Bizans imparatorluğu 1175'te Karadeniz sahilindeki Ünye'yi ele geçirmiştir. Erzurum yöresinde kurulmuş bir Türk beyliği olan Saltuklular da Danişmendlilerin elindeki Şebinkarahisar³⁴⁹ hakim olmuş ayrıca İspir, Oltu, Avnik ve Bayburt gibi şehir ve kaleleri de ele geçirmişlerdir³⁵⁰.

XII. yüzyılın son çeyreğinde Trabzon çevresindeki siyasi manzara yeniden şekillenirken Trabzon'da Gabras ailesinden sonra neler olduğuna dair bilgiyi Bizans imparatoru Andronikos Komnenos (1183-1185) ile ilgili olaylardan öğrenebilmekteyiz. İmparator II. İoannes Komnenos'un (1118-1143)'un kardeşi İsaakios Komnenos'un oğlu olan Andronikos Komnenos hayatının büyük bir kısmında imparatorluk makamındaki kuzeni I. Manuel Komnenos (1143-1180) ile mücadele etmiştir³⁵¹.

Kuzenini tahttan indirmek amacıyla başarısız girişimlerde bulunan Andronikos Komnenos ile I. Manuel arasındaki ipleri tamamen koparan olay ise imparatorun kardeşi İsaakios'un kızı ve Kudüs'ün eski kralı III. Baoudin'in dul karısı olan Theodora Komnena ile yaşadığı uygunsuz gönül ilişkisi olmuştur³⁵². I. Manuel Komnenos, kuzenini sert bir şekilde cezalandırmak istemiş ve Kudüs kralı I. Amaury'den Andronikos Komnenos'u tutuklayıp gözlerine mil çektirmesini istemiştir. I. Manuel'in girişiminden haberdar olan Andronikos Komnenos ile

³⁴⁸Gregory Abu'l-Farac, Abu'l-Farac Tarihi, II, s.418-424, Süryani Patrik Mikhail'in Vekayinamesi, s.246-248, Ali Sevim vd., Selçuklu Devletleri Tarihi, s.548.

³⁴⁹Malazgirt Savaşı'ndan sonra Türklerin eline geçen Şebinkarahisar'da hangi Türk beyliğinin hakim olduğu konusunda tartışmalar mevcuttur. Eserini XIV. Yüzyılda yazmış olan Reşidüddin ve ondan çok daha sonra bir eser kaleme almış olan Münecimbaşı (XVII. yy), Mengüçük Gazi'nin Malazgirt savaşından sonra Erzincan, Kemah ve Şebinkarahisar yörelerini fethettiğini kaydetmektedirler. Fakat müverrihlerin bu bilgileri kaydederken daha sonraki olayları referans almış oldukları anlaşılmaktadır. Reşidüddin, **Camiüt-Tevarih**, (Çev. A.Ateş), TTK, Ankara,1960, ss.33-39, Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, Camiu'd-Düvel, II, s.212, F.Sümer, **Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri**, s.3. Şebinkarahisar'ın yıkılışlarına kadar Danişmendlilerin elinde kaldığı onlardan sonra da Saltukluların hakimiyetine geçtiği anlaşılmaktadır.

³⁵⁰Bir dönem Theodore Gabras tarafından işgal edilen ancak 1098'de Danişmendliler tarafından geri alındığı bilinen Bayburt'un tam olarak hangi tarihte Saltukluların eline geçtiği bilinmemektedir. Ancak bu olayın Danişmendli beyi Zünnun'un 1174'te Niksar'da ölmesinden sonra, Saltuklu beyi Nasireddin Muhammed döneminde gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Bazı eserlerde Rize ile çevresindeki kale ve şehirlerin Saltuklulara haraç vermiş olabileceği söylenmekte ancak kaynaklarda Malazgirt savaşından sonra kurulan Türk beyliklerinin hakimiyet alanlarını Rize sahil bölgesine kadar yaydıklarına dair bilgi bulunmamaktadır. Bknz. M. H. Yınanç, **Türkiye Tarihi**, s.133.

³⁵¹Yusuf Ayönü, "Bizans İmparatoru I. Andronikos Komnenos'un Hayatı Ve Devlet Teşkilatını Yeniden Düzenlemeye Yönelik Reformları", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, XXIX/1, s.108-109.

³⁵²William of Tyre, **A History Of Deeds Done Beyond The Sea**, II, (Trans. Emily Atwater Babcock-A.C. Krey), Columbia University Press, New York, 1943, s.345, Ayönü, "Bizans İmparatoru I. Andronikos Komnenos'un Hayatı Ve Devlet Teşkilatını Yeniden Düzenlemeye Yönelik Reformları", s.110.

Theodora Kudüs'ten ayrılarak bir ülkeden diğerine yıllarca devam edip Saltuklu sarayında son bulacak olan uzun bir seyahate başlamışlardır³⁵³. Niketas Khoniates, Khaldia ve civarındaki bölgelerin hakimi olarak tanıttığı Saltuklu beyi tarafından kendisine verilen Şebinkarahisar'da eşi ve iki çocuğu ile yaşamaya başlayan Andronikos Komnenos'un yöredeki bazı kaleleri ele geçirdiğini ifade etmekte³⁵⁴, ayrıca Süryani Mihail de Andronikos Komnenos'un pek çok şehri gezdikten sonra Erzurum'a ulaştığını ve buradan emrindeki Türk askerleri ile birlikte Bizans arazilerine akınlar düzenleyip ele geçirdiği Hristiyan ahaliyi Müslümanlara sattığını bildirmektedir³⁵⁵. Ancak Andronikos'un Komnenos'un Şebinkarahisar'daki yaşamı bir süre sonra değişmiş, Trabzon'da görev yapan Bizans valisi Nikephoros Palaiologos, ani bir baskınla Andronikos'un eşi Theodora'yı ve çocuklarını kaçırarak İstanbul'a göndermiştir. Eşi ve çocuklarını kurtarmak için her türlü tehlikeyi göze alarak İstanbul'a giden Andronikos Komnenos, imparatorun af dilemiştir. İmparator tarafından affedilen ancak İstanbul'da bulunması da istenmeyen Andronikos Komnenos herhangi bir yönetici sıfatı ya da askeri gücü olmaksızın 1180'de Ünye (Oinaion)'ye gönderilmiştir³⁵⁶.

Niketas Khoniates'in Trabzon valisi olarak bahsettiği Nikephoros Palaiologos, Gabraslardan sonra Trabzon'da adı bilinen ilk yönetici olmakla birlikte Trabzon'da ne kadar süre görev yaptığı bilinmemektedir. Ancak görev yaptığı dönemde Türk beyliklerinin Trabzon civarına akınlar düzenledikleri ve Andronikos Komnenos'un da bu faaliyetlere katıldığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Nikephoros Palaiologos, Andronikos Komnenos'un ailesini kaçırarak onu İstanbul'a gitmeye mecbur etmiş ve askeri bir tehdit olmaktan çıkmasını da sağlamıştır. Nihayetinde onun bu faaliyetlerinde imparatorun takdirini kazanma amacı da vardır.

³⁵³Niketas Choniates, **O City of Byzantium, Annals of Niketas Choniates**, (Trans. Harry J. Magoulias), Wayne State University Press, Detroit, 1984, s.81. V. Minorsky, Andronikos Komnenos'u misafir eden Türk beyinin Mengücekliler hanedanına mensup olduğunu iddaa etmekte F. Sümer de bu Mengücekliler beyinin Muzaferiddin Muhammed ya da Fahreddin Behramşah olabileceğini ileri sürmektedir. V. Minorsky, "Khaqani and Andronicus Comnenus", **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, Vol.11, No.3, s.555-556, F.Sümer, Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri, s.10.

³⁵⁴ Niketas Choniates, *O City of Byzantium*, s.80, Ioannes Kinnamos'un *Historia'sı* (1118-1176), s.181, V. Minorsky, "Khaqani and Andronicus Comnenus", s.555.

³⁵⁵Süryani Patrik Mikhail'in *Vekayinamesi*, s.205.

³⁵⁶Niketas Khoniates, *O City of Byzantium*, s.128-129, V. Minorsky, "Khaqani and Andronicus Comnenus", s.556.

Andronikos Komnenos Ünye'ye yerleştikten kısa bir süre sonra I. Manuel Komnenos ölmüş ve Andronikos Komnenos Bizans tahtına çıkmıştır. Onun bölgeden ayrılmasından sonra Nikephoros Palaiologos'un Trabzon'daki görevinin kaç yıl daha sürdüğü bilinmemekle birlikte kaynaklarda adına rastlanmamaktadır. Saltukluların beyliğinin Şebinkarahisar ve civarındaki hakimiyeti Anadolu Selçuklu sultanı II. Rükneddin Süleymanşah (1196-1204) tarafından 1202'de beyliğe son verilinceye kadar devam etmiştir. XII. yüzyılın sonlarından itibaren Azerbaycan ve Doğu Anadolu'ya akınlar yapmaya başlayan Gürcüleri durdurmak ve Anadolu'da siyasi birliği sağlamak adına hareket eden Rükneddin Süleymanşah, 1202'de sefere çıkmış ve Erzurum'a geldiğinde Saltuk oğlu Melikşah kendisini karşılamış ancak o Saltuklu beyini hapsedirerek Gürcülere ve Trabzon civarındaki Rumlara karşı mücadele eden bu Türk hanedanına son vermiştir³⁵⁷. Beyliğin hakimiyetindeki Erzurum ve Bayburt³⁵⁸ bölgeleri Elbistan meliki Muğisüddin Tuğrulşah'a verilirken Şebinkarahisar da Mengüceklilerin hakimiyetine verilmiş ve Selçukluların Anadolu'daki hakimiyet sahası daha da genişlemiştir³⁵⁹. Ancak bu olaylardan kısa bir süre sonra başlayan IV. Haçlı seferi ile Anadolu'da Bizans İmparatorluğu'nu temsil eden yeni imparatorluklar ortaya çıkmış ve bu imparatorluklardan birisi de Trabzon'da kurulmuştur.

1.6. Trabzon İmparatorluğu'nun Kuruluşu

Bizans İmparatorluğu'nun son yüzyılları genel olarak incelendiğinde, II. Basileios'un ölümünden sonra imparatorluğun zayıflamaya başladığı görülmektedir. İmparatorluğun eski parlak günlerinden uzaklaştığı bu dönemde bazı tarihi olayların imparatorluğun kaderini etkilemesi açısından ön plana çıktığı görülmektedir. Bu

³⁵⁷Kerimüddin Mahmud-i Aksarayı, **Müsameretü'l-Ahbar**, (Çev. Mürsel Öztürk), TTK, Ankara, 2000, s.24, Gregory Abu'l-Farac, Abu'l-Farac Tarihi, II, s.474, O.Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.275-278, Tellioglu, Doğu Karadeniz'de Türkler, s.88.

³⁵⁸Bayburt yöresi 1202-1230 tarihleri arasında Muğisüddin Tuğrulşah ve oğlu Cihan Şah'ın yönetiminde kalmıştır. Bahsi geçen dönemde Bayburt kalesi Trabzon Rum İmparatorluğu'ndan gelebilecek tehlikelere karşı tahkim ve inşa edilmiştir. Nitekim Bayburt kalesindeki kitabelerde Muğisüddin Tuğrulşah'ın ismine tesadüf edilmektedir. Bknz. F. Sümer, Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri, s.8, İsmet Miroğlu, "Bayburt", **İA**, C.V, TDV, 1992, s.225.

³⁵⁹Mengüceklilerin Şebinkarahisar'daki hakimiyeti 1228 yılına kadar devam etmiştir. Anadolu Selçuklu sultanı I. Alaeddin Keykubad komutanlarından Ertokuş'u Şebinkarahisar'ı fethetmek üzere görevlendirmiş, şehrin hakimi olan Muzafferiddin Muhammed Selçuklu kuvvetlerine direnemeyeceğini düşünerek ailesi ve akrabalarının geçimi için bir iktâ verilmesi şartıyla kaleyi Ertokuş'a teslim etmiştir. Kendisine iktâ olarak verilen Kırşehir'e yerleşen Muzafferiddin Muhammed'in burada saygın bir hayat yaşadığı kaynaklarda nakledilmektedir. İbn Bibi, **El Evamirü'l-Ala'iyye Fi'l-Umuri'l-Ala'iyye**, (Çev. Mürsel Öztürk), TTK, Ankara, 1983, s.369-371, O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.377.

olaylardan ilki olan Malazgirt yenilgisi ile başlayan karanlık dönem 1176'da Miryokefalon mevkiinde Türklerden alınan ağır yenilgi ile devam etmiş ancak Bizans İmparatorluğu bir sonraki ağır darbeyi Türklerden ziyade 1204'te İstanbul'u işgal eden Haçlılardan almıştır.

IV. Haçlı seferi, 1202'de Papa III. İnnocentius'un çağrısı üzerine Mısır üzerinden Kudüs'e ulaşmak amacıyla başlamış ancak Venedik Doçu Enrico Dandolo'nun siyasi manevraları sonucu Haçlı orduları İstanbul'a yönelmiştir³⁶⁰. 13 Nisan 1204'te Haçlıların eline geçen İstanbul tarihin gördüğü en büyük yağma ve katliamlardan birine şahit olmuş ve ardından Haçlılar tarafından İstanbul merkezli bir Latin imparatorluğu kurulmuştur³⁶¹.

Haçlı işgalinden sonra başkentten kaçan şehirden kaçan bazı Bizans soyluları imparatorluğun Latin kontrolünde olmayan bölgelerinde yeni devletler kurmuştur. Bu devletlerden biri III. Aleksios Angelos (1195-1203)'un damadı I. Theodoris Laskaris tarafından İznik'te kurulurken bir diğeri de Mikhail Doukas tarafından Epir'de kurulmuştur³⁶². Bu dönemde kurulan devletlerden biri de Aleksios ve David Komnenos tarafından 1204'te kurulan Trabzon İmparatorluğu'dur³⁶³. Ancak Trabzon İmparatorluğu'nun kuruluşu, Epir ve İznik'te kurulan devletlerde olduğu gibi IV. Haçlı seferlerinin sonuçları ile doğrudan alakalı değildir. Zira David ve Aleksios kardeşler, Trabzon İmparatorluğu'nu İstanbul Haçlıların eline geçmeden kısa bir süre önce Gürcü kraliçesi Tamara'nın yardımları sayesinde kurmuşlardır³⁶⁴.

David ve Aleksios Komnenos kardeşler, son Komnenos hükümdarı I. Andronikos Komnenos'un torunları olup dedeleri 1185'te tahttan indirilip katledilince Bizans tahtına II. İsaak Angelos hakim olmuştur. Bizans

³⁶⁰Steven Runciman, Haçlı seferleri Tarihi, C.III, s.95vd., Işın Demirkent, **Haçlı Seferleri**, Dünya Basınevi, İstanbul, 1997, s.170-172.

³⁶¹Frank Marzials, **Memoirs of the Crusades By Villehardouin & De Joinville**, E.P. Dutton, New York, 1915, s.64-65, Niketas Choniates, s.322, Donald E. Queller and Thomas F. Madden, **The Fourth Crusade The Conquest of Constantinople**, Second Edition, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1997, ss.193-203, T.F. Madden, "The Fires of the Fourth Crusade in Constantinople. 1203-1204: A Damage Assessment", **Byzantinische Zeitschrift**, 84/85, ss. 72-93, Jonathan Phillips, **The Fourth Crusade and the Sack of Constantinople**, Viking, New York, 2004, ss.158-183.

³⁶²Yusuf Ayönü, "Dördüncü Haçlı Seferi'nin Batı Anadolu'nun Türkleşme Sürecine Etkisi", Tarih İncelemeleri Dergisi, C.XXIV, S.I, s.6-7, Ayönü, Selçuklular ve Bizans, s.208, Ostrogorsky, s.393.

³⁶³Jonathan Harris, **The Lost World Of Byzantium**, Yale University Press, New Haven-London 2015, s.208-209.

³⁶⁴Murat Keçiş, "Trabzon Rum İmparatorluğunun Kuruluşunda Çevreyle Olan İlişkileri", **AÜDTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**, C.28, S.46, s.152-153.

imparatorluğundaki hanedan değişikliğinden sonra hedef haline gelen David ve Aleksios Komnenos kardeşler bir şekilde hayatta kalmayı başararak İstanbul'dan ayrılmış ve Gürcü Kraliçesi Tamara'nın sarayına gitmişlerdir³⁶⁵. Komnenos kardeşlerin İstanbul'dan tam olarak ne zaman ve hangi şartlarda ayrıldığı tam olarak bilinmemektedir. Bazı tarihçiler kardeşlerin 1185'ten 1204'e kadar geçen sürede İstanbul'da saklandığını ve Haçlı işgalinden kısa bir süre önce İstanbul'dan ayrıldıklarını ifade ederken bir kısım tarihçiler de iki kardeşin 1185'ten kısa bir süre sonra şehri terk ettiğini iddaa etmektedir. Dedeleri I. Andronikos 1185'te öldürüldüğünde yaşları çok küçük olan iki kardeşin 1204'e kadar imparatorluk kuvvetlerinin eline geçmeden yaşayabilme ihtimalleri çok düşük olduğundan kardeşlerin 1185'teki kargaşa esnasında İstanbul'dan kaçırıldığı anlaşılmaktadır³⁶⁶.

Trabzon İmparatorluğu'nun kuruluşu ile ilgili meselelerden bir diğeri de Tamara'nın Komnenos kardeşlere neden yardım ettiği'dir. Kraliçe Tamara'nın Komnenos kardeşlere yardım etmesinin önemli sebeplerinden biri Komnenos hanedanı ile Gürcü kraliyet ailesi arasındaki akrabalık ilişkisidir. Esasında Gürcü Bagrat ailesi ile Bizans imparatorluğu arasındaki akrabalık ilişkisi III. Romanos Argyros (1028-1034) döneminde, Gürcü kraliçesi Mariam'ın oğlu Bagrat ile imparatorun yeğeni Helen'in 1032'de evlenmesi neticesinde başlamış ve Komnenos hanedanı döneminde de devam etmiştir. I. Aleksios Komnenos'un torunu Aleksios'un Gürcü kralı II. David (1089-1125)'in kızı Kata ile evlenmesi sonucunda başlayan Komnenos ve Bagratlı aileleri arasındaki akrabalık ilişkileri Manuel Komnenos (1143-1180)'un imparatorluğu döneminde de devam etmiştir³⁶⁷. 1183'te Bizans tahtına çıkacak olan Andronikos Komnenos 1170'te Gürcü kralı III. Georges (1155-1180)'in kızı ile evlendiği gibi Andronikos'un oğlu ve Trabzon İmparatorluğu'nun kurucusu olan Komnenos kardeşlerin babası Manuel de bir Gürcü prensesi ile evlenmiştir. Dolayısıyla 1185'te Bizans tahtına hakim olan Isaakios Angelos, Komnenos hanedanını ortadan kaldırmaya karar verince Gürcü kraliçesi

³⁶⁵ Sergej Karpov, "The Black Sea Region Before and After The Fourth Crusade", (Ed.) Angeliki Laïau, **Urbs Capta The Fourth Crusade and its Consequences**, Lethielleux, 2005, Paris, s.286.

³⁶⁶ A. A. Vasiliev, "The Foundation of the Empire of Trebizond (1204-1222)", **Speculum**, IX, (1936), s.9vd.

³⁶⁷ Vasiliev, "The Foundation of the Empire of Trebizond", s.4.

Thamara'nın da akrabalarına yardım ettiği ve Komnenos kardeşleri himayesine aldığı anlaşılmaktadır³⁶⁸.

Gürcü kraliyet ailesi ile Komnenoslar arasındaki akrabalık ilişkisi, Kraliçe Thamara'nın Komnenos kardeşleri koruması altına almasına bir sebep teşkil etse de Thamara'nın esas amacının sadece himaye olmadığı ve onun bazı siyasi hedeflere ulaşmak adına hareket ettiği anlaşılmaktadır. 1185'teki isyandan sonra Komnenos ailesine uygulanan baskı ve katliamdan dolayı Kraliçe Thamara ile Bizans imparatorluğu arasındaki ilişkilerin gerildiği anlaşılmaktadır. Sonrasında Bizans imparatoru III. İsaakios Angelos'un, 1203'te Gürcü kraliçesi Thamara'nın Akdeniz'deki Gürcü manastırlarına gönderdiği kervanlara el koyması Kraliçe Thamara'nın Bizans aleyhinde faaliyetlere geçmesine sebep olmuştur³⁶⁹. 1203'te Micingerd Kalesi civarında yapılan savaşta II. Rükneddin Süleyman Şah komutasındaki Selçuklu ordusunu bozguna uğratan³⁷⁰ ve bölgedeki gücü artan Kraliçe Thamara'nın IV. Haçlı seferi esnasında İstanbul'da yaşanan işgal ve kargaşadan da istifade ederek, himayesindeki David ve Aleksios kardeşlerin Trabzon'u ele geçirmesine yardım ettiği ve bölgede dolaylı bir hakimiyet kurma yoluna gittiği anlaşılmaktadır. Nitekim David ve Aleksios kardeşler emirlerine verilen Gürcü kuvvetlerinin de yardımıyla Trabzon'a hareket etmiş ve şehri Nisan 1204'te işgal etmişlerdir³⁷¹.

Komnenos kardeşlere karşı Trabzon'da hangi şartlarda ve ne kadar mücadele edildiği hakkında ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır. Ancak Angelos ailesinin Bizans tahtına hakim olduğu 1185 yılından 1204'e kadar geçen sürede imparatorluk otoritesinin zayıfladığı ve eski thema düzeninin sadece isminin kaldığı, buna karşılık feodal sınıfın giderek güçlendiği ve eyaletlerde yaşayan halkın imparatorluğa karşı güveninin kalmadığı bir dönemde Trabzon'da da Komnenos kardeşlere karşı güçlü bir savunmanın yapılmadığı anlaşılmaktadır³⁷². Esasında Trabzon'da imparatorluktan bağımsız yeni bir devletin ortaya çıkmasını anlamak için sadece

³⁶⁸Cyrrill Toumanoff, "On The Relationship Between the Founder of the Empire of Trebizond and the Georgian Queen Thamar", *Speculum*, 15/3, s.3.

³⁶⁹Brosset, Gürcistan Tarihi, s.412, Keçiş, "Trabzon Rum İmparatorluğunun Kuruluşunda Çevreyle Olan İlişkileri", s.153.

³⁷⁰İbn Bibi, El Evamirü'l-Ala'iyye Fi'l-Umuri'l-Ala'iyye, s.91-96, Donald Rayfield, **Edge Of Empires A History Of Georgia**, Reaktion Books, London, 2012, s.114, A.C.S. Peacock, "Georgia and the Anatolian Turks in the 12th and 13th Centuries", *Anatolian Studies*, Vol. 56, s.134.

³⁷¹Miller, s.11-12, Fallmerayer, s. 47-48, Ayönü, Selçuklular ve Bizans, s.213, Keçiş, "Trabzon Rum İmparatorluğunun Kuruluşunda Çevreyle Olan İlişkileri", s.154.

³⁷²Ostrogorsky, s.371-373, Keçiş, "Trabzon Rum İmparatorluğunun Kuruluşunda Çevreyle Olan İlişkileri", s.145-46.

imparatorluğun değil Trabzon'un yakın tarihini incelemek yerinde olacaktır. Zira Trabzon yaklaşık bir asır boyunca her fırsatta imparatorluk merkezinden bağımsız hareket etmeye çalışan Gabrasların kalesi konumundaki bir şehir olmuştur. Dolayısıyla merkezi otoritenin adeta çöktüğü bir dönemde bağımsız yeni bir siyasi oluşumun Trabzon'da kısa sürede ve kolayca kabul gördüğü anlaşılmaktadır. 1204'te Aleksios Komnenos'un imparator ilan edilmesi ile kurulan Trabzon İmparatorluğu Anadolu'daki Bizans kökenli son devlet olarak varlığını 1461'e kadar sürdürmüştür.

İKİNCİ BÖLÜM

İKTİSADİ VE İDARİ YAPI

2.1.İktisadi Yapı

Antik dönemden itibaren büyük bir ticari hacme sahip olan Pontos bölgesi coğrafi ve iklimsel özellikleri sayesinde ekonomik değeri yüksek belli ürünlerin üretildiği ya da yetiştirildiği bir bölge olmuştur. Özellikle kereste, tahıl ve şarap üretimi ile balıkçılık ve arıcılık gibi faaliyetler Pontos bölgesindeki yaygın ekonomik uğraşlar arasındaydı. Ayrıca bölge maden kaynakları açısından da zengindi. Ancak Pontos'taki ticari faaliyetler daha çok içe dönük bir yapı teşkil etmiş ve bölgenin uluslararası ticari faaliyetlere etkin katılımı söz konusu olmamıştır. Nihayet bölgenin içe dönük ticari yapısı Miletos ve İoania kökenli halkların Karadeniz kıyılarına yerleşmeye başlaması ile değişmiş ve Pontos bölgesi uluslararası ticaretteki yerini almıştır. Ancak bölgede yaşanan siyasi gelişmeler uluslararası ticaretin gerilemesine ve dolayısıyla Pontos bölgesinde de uluslararası ticaret gelirlerinin azalmasına sebep olmuştur. Özellikle Makedonyalı İskender ve sonrasındaki *Diadokhoslar* döneminde gerçekleşen savaşlardan sonra Pontos bölgesindeki ticari faaliyetlerde gerilemeler yaşanmış ancak M.Ö. IV. yüzyılda kurulan Mithradates Krallığı döneminde Pontos, Anadolu'nun en önemli bölgelerinden biri olmuştur³⁷³.

Mithradates Krallığı ile yaşanan savaşlar sırasında Pontos'un ticari önemini kavrayan Romalı idareciler Pontos'a hâkim olduktan sonra bölgede çeşitli düzenlemeler yaparak ticari faaliyetleri geliştirmeye çalışmıştır³⁷⁴. Özellikle cumhuriyet dönemi Roma İmparatorluğu'nda meydana gelen iç savaşlar Karadeniz ticaretini olumsuz etkilemişse de Romalıların İmparatorluk Dönemi (M.Ö.27-M.S. 284)'nden itibaren Çin ve Hindistan ile yapılan ticarete Pontos ve Kafkasya bölgelerinden geçen güzergahları kullanmaları Pontos'un ticari önemini arttırmıştır. Pontos'un ticari öneminin artması ile birlikte Karadeniz sahilindeki önemli liman kentlerinden biri olan Trabzon şehrinin ticari hacmi hızla büyümüştür. Bölgedeki ticari hareketlilik Roma'nın Asker İmparatorlar Dönemi (235-284)'nde sınırlarda başlayan güvenlik sorunları ve savaşlar nedeniyle azalmıştır. Pontos'un Roma

³⁷³Osman Emir, Hellenistik ve Roma Dönemleri'nde Pontos (MÖ IV yy.- MS III. yy.), **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon 2014, s.224.

³⁷⁴Strabon, XII, 3-4, M. Oktan, "Roma Cumhuriyet Döneminde Pontos'da Yapılan Düzenlemeler", **Anadolu**, S.34, s.51-52, F. E Adcock, "Lesser Armenia and Galatia after Pompeius Settlement of East", **JRS**, 27, s.11, Van Wijlick, s.47-48.

hakimiyetinden itibaren uluslararası ticarete önem kazanmasına bağlı olarak Trabzon çevresi de ticari faaliyetlerin arttığı bir bölge olmuş ve bu hareketlilik Bizans imparatorluğu hakimiyetinde de devam etmiştir. Hellenistik devirde ve Roma hakimiyetindeki yüzyıllarda bölgenin belli başlı gelir kaynakları arasında yer alan madencilik, balıkçılık, arıcılık ve köle ticareti gibi faaliyetlerin Bizans döneminde kısmen de olsa devam ettiğine dair izleri kaynaklardan takip etmek mümkünse de uluslararası ticaretten sağlanan kazancın Bizans döneminde Trabzon ve çevresinin esas gelir kaynağını oluşturduğu görülmektedir. Karadeniz kıyısındaki önemli bir liman kenti olan Trabzon, Bizans hakimiyeti boyunca hem bölgesel hem de uluslararası ticaret açısından büyük bir merkez olma özelliğini korumuştur. Trabzon şehri bölgedeki kentler adına önemli bir buluşma noktası olduğu gibi uluslararası ticaret yollarının kesiştiği önemli bir kavşak noktası olmuştur³⁷⁵.

2.1.1.Trabzon ve Çevresinin Uluslararası Ticaretteki Yeri

Trabzon ve çevresinin uluslararası ticarete önemli bir nokta olma süreci Romalıların Mithradates savaşlarından sonra Pontos bölgesine hâkim olmasıyla başlamıştır. Pontos bölgesini ele geçirdikten sonra bölgenin ekonomik potansiyelini kavrayan Romalı Pompeius, Pontos'ta çeşitli düzenlemeler yaparak Neapolis (Vezirköprü), Magnopolis(Kaleköy), Diospolis (Niksar) ve Nikopolis (Eskihisar) gibi bölge ticareti açısından önem taşıyan yerleşim bölgelerine kent statüsü vermiştir³⁷⁶. Pompeius'un bu düzenlemeleri hem Anadolu'da güvenli bir yol ağı oluşturmak hem de Pontos'tan Uzak Doğu'ya uzanan güvenli bir uluslararası yol ağı kurmak amacıyla gerçekleştirmişti. Strabon ve Plinius gibi antik dönem yazarları Kolkhis'ten başlayarak İberia'ya uzanan oradan da Hazar Denizi üzerinden Hindistan'a varan bir ticaret yolundan bahsetmektedir³⁷⁷. Pompeius'un yaptığı düzenlemelerle Pontos bölgesini ve Kafkasları antik kaynaklarda bahsedilen bu güzergahın başlangıç noktası olarak kullanmak istediği anlaşılmaktadır. Fakat Roma

³⁷⁵Emir, Hellenistik ve Roma Dönemleri'nde Pontos , s.224-225.

³⁷⁶Strabon, XII, 28-38, William G. Fletcher, "The Pontic Cities of pompey The Great", *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, 70, s.18-20

³⁷⁷Strabo, II, I, 11, Plinius, VI, 19, 52. Plinius, Pompeius'un faaliyetlerinden anlatırken onun bahsedilen yolu bulmaya çalıştığını aktarmaktadır. Ayrıca Pompeius'un Mithridates ile mücadele ettiği dönemde Roma donanması da keşif yapmak ve bilgi toplamak amacıyla Kolkhis kıyılarına çıkmıştır. Bknz. Plutharcus, Pom. XXXVI, 1-6, M.P. Charlesworth, **Trade-Routes And Commerce Of The Roman Empire**, Cambridge University Press, Cambridge 1924, s.104.

İmparatorluğu döneminde Trabzon ve çevresinin ticari olarak ön plana çıkışı Pompeius'un düzenlemelerinden daha sonra gerçekleşmiştir³⁷⁸.

Roma İmparatorluğu'nun Anadolu'da yayıldığı dönemde İran'da hakim olan Parthlar, İran içinden geçen ticaret yollarını kontrol altına almıştı ve Romalı tüccarların doğu ile yaptığı ticarete engeller çıkarıyordu. Parth engelini aşamayan Romalılar doğu ticaretini devam ettirmek için yeni güzergahlar aramaya başlamıştır. Bu amaçla önce Syria eyaleti üzerinden Mısır'a oradan da Basra Körfezi üzerinden doğuya ulaşan yeni bir güzergâh oluşturan Romalılar, M.S. 54 yılında Syria'da başlayan Yahudi isyanı sebebiyle bölgede güvenlik sorununun baş göstermesi üzerine yeni güzergahlar aramaya başlamıştır³⁷⁹. İmparator Nero (MS 54-68) daha önce Pompeius tarafından bir takım düzenlemeler yapılan Karadeniz ve Kafkasya bölgesine yönelmiştir³⁸⁰. İmparator Nero Romal hakimiyetini Kafkasya bölgesinde stratejik bir geçit olan Derbent'e kadar genişletmeyi hedeflemiş ancak bu amacına ulaşmadan ölmüştür³⁸¹. Nero'nun haleflerinden imparator Trajanus (MS 98-117) döneminde doğu ticaretini daha güvenilir hale getirmek adına seferler düzenleyerek Armenia topraklarını, Nebati krallığını ve Basra Körfezi'ne kadar olan bölgeyi kontrol altına almışlardır³⁸².

Trajanus'un fetih hareketlerinin esas gayesi Mısır'dan Arabistan yarımadasının kuzeyine oradan da Suriye ve Yukarı Fırat bölgesine uzanan bir ticaret güzergahı kurmak olmuştur. Suriye'den Yukarı Fırat bölgesine uzanan bu hat oradan da başlangıç noktası olarak Pontos bölgesine ve Pontos'un ticari açıdan en hareketli şehirleri arasında yer alan Trabzon'a ulaşıyordu³⁸³. Oluşturulmak istenen bu yeni güzergâh Romalıların Pontos bölgesine olan ilgisinin artmasına sebep olmuştur. Trajanus'un halefi Hadrianus (117-138) bu amaç doğrultusunda çıktığı teftiş gezilerinin ikincisinde Trabzon'u da ziyaret etmiş ve bir takım imar faaliyetlerinde bulunmuştur. Mevcut limanın ihtiyacı karşılayamaz hale gelmesi üzerine kentte kendi adının verildiği bir liman inşa eden Hadrianus ayrıca su kemerleri, saray ve

³⁷⁸Emir, Hellenistik ve Roma Dönemleri'nde Pontos, s.216.

³⁷⁹Mehmet Tezcan, **Klasik ve Ortaçağ Dönemlerinde Karadeniz ve Kafkasya**, Serander Yayınları, Trabzon 2012, s.143-144.

³⁸⁰İmparator Nero döneminde Karadeniz ve Kafkasya'da yapılan düzenlemeler için bkz. Plinius, VI. 3. 11, J.G. F. Hind, "The Middle Years of Nero's Reign", *Historia*, 20 (4), 493-495, Magie, s.561-562.

³⁸¹Plinius, VI, 13. 40, Tacitus, I. 6.

³⁸²E. H. Warmington **The Commerce Between the Roman Empire and India**, Second Edition, Vikas Publishing House, Delhi 1974, s.96-97.

³⁸³Tezcan, a.g.e., s.145, Warmington, s.91-92

tapınaklar inşa ettirmiştir. Hadrianus'un ziyareti ve özellikle liman inşa ettirmesi Trabzon'un ticari açıdan giderek büyüdüğünü göstermektedir³⁸⁴.

Hadrianus dönemi ile birlikte başlayan ticari hareketlilik III. yüzyılda Sasani İmparatorluğu'nun kuruluşuna kadar devam etmiştir. III. yüzyıl ortalarında İran'da Parthların yerini alan Sasaniler, ticaret yollarının kontrolünü ellerine almış ve Roma İmparatorluğu'nun doğu ile yaptığı ticaret eski hareketliliğini kaybetmeye başlamıştır. Alexander Severus döneminde Sasanilerle yapılan savaşlarda Roma orduları üstünlük kurup Çin ile yapılan ticareti canlandırmaya çalışmış ancak bu girişimler olumlu bir sonuç vermemiştir³⁸⁵. Sasanilerin Armenia, Suriye ve Anadolu gibi farklı cephelerde Roma İmparatorluğu'na savaş açması ve taraflar arasında sürüp giden mücadeleler uluslararası ticareti engellediği gibi bölgedeki şehirlerin iktisadi hayatını olumsuz etkilemiştir³⁸⁶. Ayrıca III. yüzyılda Karadeniz sahillerini harap eden Got saldırıları Trabzon gibi liman kentlerinin ticari hareketliliğini daha da azaltmıştır. Sonuçta Trabzon ve çevresindeki şehirler Bizans hakimiyetinin başladığı dönemde ticari açıdan eski hareketliliğini kaybetmiş ve iktisadi açıdan gerilemiş yerleşim bölgeleri olarak karşımıza çıkmaktadır³⁸⁷.

Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrılarak Anadolu'da Bizans hakimiyetinin başladığı IV. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul şehri ticari bir merkez olarak ön plana çıkmaya başlamıştır. Bizans'ın başkenti olarak siyasi ve dini bir merkez kimliği kazanan İstanbul aynı zamanda Uzak Doğu ile yapılan ticarete de büyük bir pazar konumuna yükselmiştir. Çin'den ve Asya'nın iç bölgelerinden gelen ipek ve ipekli kumaşlar İran sınırından geçerek İstanbul'a geliyor ve buradan batıya sevk

³⁸⁴ Mary Taliaferro Boatwright, **Hadrian and the Cities of the Roman Empire**, Princeton University Press, New Jersey, 2000, s.119, Süleyman Çiğdem, "Eskiçağ'da Trabzon Limanı: Askeri ve Ekonomik Yönden Gelişimi ve Doğu-Batı İlişkilerinde Rolü", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10 (2), s.145

³⁸⁵ Emir, Hellenistik ve Roma Dönemleri'nde Pontos, s.223, Thomas Banchich and Eugene Lane, **The History Of Zonaras: From Alexander Severus To The Death Of Theodosius The Great**, Routledge, London-New York 2009, s.41-42, Fergus Millar, **The Roman Near East 31 BC – AD 337**, Harvard University Press, Cambridge-Massachusetts-London 2001, s.149-150, Pat Southern, **The Roman Empire From Severus To Constantine**, Routledge, London&New York 2004, s.62, Adam M. Kemezis, **Greek Narratives of the Roman Empire Under The Severans Cassius Dio Philostratus and Herodian**, Cambridge university Press, Cambridge 2014, s.248-249, 291.

³⁸⁶ Peter M. Edwell, **Between Rome and Persia : The Middle Euphrates, Mesopotamia, And Palmyra Under Roman Control**, Routledge, New York 2008, s.152, Daryaee, s.8, Dignas ve Winter, s.22-23.

³⁸⁷ Zosimos, I. 33, M. Rostovtzeff, **The Social and Economic History of Roman Empire**, Oxford, The Clarendon Press 1957, s.443-444, Drinkwater, s.42, Emir, Hellenistik ve Roma Dönemleri'nde Pontos, s. 183-185.

ediliyordu³⁸⁸. İpek ticareti IV. yüzyıldan başlayarak Bizans ekonomisinde daha mühim bir yer tutmaya başlamıştı. İpeğin ekonomik açıdan önem kazanması Bizans dış siyasetinde de kendisini göstermiş ve imparatorluk ipek ticareti konusunda İran ile rekabete girmiştir. İpek ticaretinden büyük kar elde eden İranlılar, ülkelerinden geçen ham ipeğin ya hepsini satın alarak ya da üzerine yüksek bir fiyat koyarak maliyetini arttırıyordu. Böylece Bizanslılar imalathanelerinde ihtiyaç duydukları ipeği daha yüksek bir fiyattan satın alıyorlardı³⁸⁹.

İran'da hüküm süren Parth ve Sasani imparatorlarının ipek ticaretinde engeller çıkarması ve devletler arası rekabetten dolayı İpek Yolu'nun dönem dönem kesintiye uğraması, Bizanslıları Justin I. (518-527) döneminden itibaren İran engelini ortadan kaldıracak yeni güzergahlar aramaya itmiştir. Bu amaçla Justin I. ham ipeğin temini konusunda Sasanilere hegemonyasını kaldırmak için yeni yöntemler bulmaya çalışmış, halefi Justinianos I. (527-565) döneminin başlarında Bizans ile Sasaniler arasında savaşlar tekrar başlamış ve bu durum ipek ticaretini tamamen durmasına sebep olmuştur³⁹⁰. Justinianos I. döneminde başlayan savaşların ilk evresi 532 yılında imzalanan "Ebedi Barış" ile son bulmuş ancak Sasani kralı Husrev Anuşirvan'ın 540 yılında Bizans topraklarına saldırmasıyla tekrar başlayan savaşlar 562 yılında imzalanan barış antlaşması ile son bulmuştur³⁹¹. İpeğin Bizans ticaretindeki önemini idrak etmiş bir imparator olan Justinianos I. savaşlardan dolayı durma noktasına gelen ipek ticaretini farklı güzergahlardan ve İran engelini aşarak canlandırmaya çalışmıştır. Bu amaçla, Çin ile bağlantıyı Kafkaslar ve Karadeniz üzerinden giden alternatif bir güzergâh ile gerçekleştirmeye çalışmıştır. Güneyden kuzeye doğru bütün Orta Orta Asya'yı kat eden bu yol Hazar Denizi'nin kuzeyinden Kafkas dağlarının kuzey eteklerine uzanıyor oradan da Kafkasların batısındaki geçitleri aşarak, Karadeniz sahilindeki Apsilia'ya varıyordu. Apsilia'dan sonra deniz yoluyla Trabzon'a uzanan yolun devamında ya kara yoluyla İstanbul'a ya da ikinci bir seçenek olarak deniz yoluyla Akdeniz'e ulaşım sağlanıyordu. Zorluk derecesi belli yerlerde artan uzun bir güzergâh olmasına rağmen İran engelini aşan en güvenilir yol olması sayesinde sonraki dönemlerde de kullanılan bu yoldan gelen

³⁸⁸N. A. Manandian, **The Trade And Cities Of Armenia Relation To Ancient World Trade**, (Trans. Nina Garsoian), Livraria Bertrand, Lisbon 1965, s.75.

³⁸⁹Tezcan, "İpek Yolu ve XIV. Yüzyıla Kadar İpek Yolu Ticaretinde Trabzon'un Yeri", s.79.

³⁹⁰Tezcan, *Klasik ve Ortaçağ Dönemlerinde Karadeniz ve Kafkasya*, s.27.

³⁹¹Ostrogorsky, s.65-66, Grousset, s.230-232, Greatrex ve Lieu, *The Roman Eastern Frontier*, s.96-132.

ticaret kervanları doğu ile batıyı birbirine bağlayan bir güzergâh üzerinden geldikleri için gümrük vergisinden muaf tutuluyorlardı³⁹².

Bizans imparatoru Justinianos bu yeni güzergahı daha güvenli ve işler hale getirmek için dış politikasında Kafkaslara daha fazla ağırlık vermeye başlamıştır. Kafkas ticaret yolunun güvenliği açısından stratejik bir nokta olan Lazika bölgesine hakim olmaya çalışan Justinianos I. bu amaç uğrunda Sasanilerle çetin mücadelelere girişmiştir³⁹³. 532’de imzalanan barış antlaşması ile Sasaniler Lazika’daki Bizans hakimiyetini kabul etmiş ve Bizanslılar 536’da Lazika’nın Karadeniz sahilinde Petra adında bir şehir kurarak buraya Bizans askerlerini yerleştirmiştir³⁹⁴. Lazika üzerindeki hakimiyet mücadelesi savaşın sonraki evrelerinde de devam etmiş 541’de Sasaniler tarafından istila edilen Petra şehri 551 yılında tecrübeli komutan Bessas önderliğindeki Bizans ordusu tarafından geri alınmıştır³⁹⁵. Justinianos dönemindeki Sasanî savaşları 561’de taraflar arasında imzalanan barış antlaşması ile sona ermiş Sasaniler, Bizans’ın Lazika’daki hakimiyetini tanımıştır. Justinianos I’in Lazika’ya hâkim olmak için Perslilerle giriştiği uzun mücadeleler Lazika’nın yukarıda bahsedilen alternatif ticaret yolları açısından taşıdığı önem ile ilgilidir³⁹⁶. Ayrıca Justinianos I tarafından Trabzon ve Rize’de gerçekleştirilen imar faaliyetlerinin de Trabzon çevresinin uluslararası ticarete yolları üzerinde önem kazanması ile ilgili olduğu anlaşılmaktadır³⁹⁷.

Justinianos I’in halefi II. Justinos (565-578) döneminde Bizans ordusu ile Sasaniler arasındaki savaş Armenia bölgesinde tekrar başlamıştır. Ayrıca Sasaniler, 568-572 yılları arasında Bizans’ın Hindistan ile deniz ticareti açısından stratejik bir nokta olan Yemen’in iç işlerine müdahale ederek burada kendilerinin desteklediği Himyerileri yönetime getirtmiş kısa süre sonra da Himyerileri yönetimden uzaklaştırarak Yemen’i topraklarına katmıştır³⁹⁸. Sasanî şahı Hüsrev I. Arabistan’ın

³⁹²Tezcan, “İpek Yolu ve XIV. Yüzyıla Kadar İpek Yolu Ticaretinde Trabzon’un Yeri”, s.82.

³⁹³Martin J. Higgins, “International Relations At The Close Of The Sixth Century”, *The Catholic Historical Review*, 27/3, s.287-289.

³⁹⁴Procopius, *History of the Wars*, II, 15. 8-12, Greatrex ve Lieu, *The Roman Eastern Frontier*, s.100.

³⁹⁵Procopius, *History of the Wars*, VIII, 11. 1-64 Greatrex ve Lieu, *The Roman Eastern Frontier*, s.115-119, Grousset, s.232.

³⁹⁶R.C. Blockley, *The History Of Menander The Guardsman*, Francis Cairns Publications, Liverpool 1985, ss.55-71, Ostrogorsky, s.66-69, Greatrex ve Lieu, *The Roman Eastern Frontier*, s.132.

³⁹⁷Procopius, *On Buildings*, III, 6. 8-26.

³⁹⁸C.E. Bosworth, “Iran and the Arabs Before the Islam”, Ehsan Yarshater (Ed.), **CHI, Vol. 3 (I), The Seleucid, Parthian And Sasanian Periods**, The Cambridge University Press, Cambridge 2000, s.606.

güneyindeki stratejik bir noktaya hâkim olarak doğu-batı ticaretine müdahale gücünü arttırmış ve Bizanslı tacirlerin Hindistan ve Uzak Doğu ile denizden yaptığı ticareti tamamen engellemiştir³⁹⁹. Bunun üzerine I. Justinos ticarete İran engelini kaldırmak ve savaşlarda Sasanilere karşı destek bulmak amacıyla harekete geçmiştir⁴⁰⁰.

Bizans-Sasani savaşlarının devam ettiği dönemde Sasanilerin İpek yolu üzerindeki uygulamalarından zarar gören bir diğer devlet de Sasanilerin doğusunda kurulmuş olan Göktürk Hakanlığı idi. Sasanilerin çıkardığı engeller sebebiyle ipek ticaretinde zorluklar yaşayan Soğdlu tüccarlar Batı Göktürk kağanı İstemi'ye başvurmuş, İstemi Kağan da Soğdlu tüccarların talebi üzerine Maniakh önderliğindeki elçilik heyetini 568'de İstanbul'a göndermiştir⁴⁰¹. Böylece Sasanilerle çekişme halinde olan iki devlet birbirine yakınlaşmış, İstanbul'da yapılan görüşmeler neticesinde Sasanilere karşı siyasi ve ticari alanda iş birliği yapma kararı alınmıştır. Maniakh önderliğindeki heyetin dönüşü sırasında Kilikalı Zemarchos da Bizans temsilcisi olarak heyete katılmıştır. Gidiş ve dönüş esnasında Sasanilerin hedefi olmamak için farklı yollar takip eden elçilik heyeti Kafkasya'nın zorlu geçitlerinden ve Alan ülkesinden geçtikten sonra Karadeniz'in kuzeydoğu kıyılarını takip ederek Trabzon'a ulaşmış, Trabzon'dan da imparatorluk kuvvetleri refakati ile İstanbul'a varmışlardır⁴⁰². Elçilik heyetlerinin gidiş dönüş esnasında Sasanilere yakalanmamak için özel çaba sarf etmesi ve Kafkaslar ve Karadeniz kıyıları üzerinden seyahat etmeleri Sasanilerin yollar üzerindeki hakimiyetini gösterdiği gibi elçilerin kullandığı güzergahın ön plana çıktığının bir işaretidir⁴⁰³.

570 yılında İstanbul'da gerçekleşen görüşmelerden sonra Sasaniler hem doğu da Türklerle hem de batıda Bizans kuvvetleri ile savaşmaya başlamış ancak Bizans-

³⁹⁹R. N. Frye, "The Political History of Iran Under the Sasanians", Ehsan Yarshater (Ed.), **CHI, Vol. 3 (I), The Seleucid, Parthian And Sasanian Periods**, The Cambridge University Press, Cambridge 2000, s.158, Joseph Wiesehöfer, **Ancient Persia From 550 BC To 650 AD**, (Trans. Azizeh Azodi), I.B. Tauris Publishers, London-New York 2001, s.196-197.

⁴⁰⁰Mehmet Tezcan, "İpek Yolu ve XIV. Yüzyıla Kadar İpek Yolu Ticaretinde Trabzon'un Yeri", **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu, 3-5 Mayıs 2001**, C.I., (Yay. Haz. M.K.. Arslan-Hikmet Öksüz), Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yay., Trabzon 2002, s.78.

⁴⁰¹Denis Sinor-S. G. Klyashtorny, "The Türk Empire", B.A. Litvinsky (Ed.), **History Of Civilizations Of Central Asia, Vol.III., The Crossroads Of Civilizations: A.D. 250 to 750**, Unesco Publishing, Paris 1996, s.333, Dursun Ali Akbulut, Arap Fütuhatına Kadar Maveraünnehir ve Horasan'da Türkler (M.Ö. II.- M.S. VII. yy.), **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Atatürk Üniversitesi, Erzurum 1984, s.15.

⁴⁰²Blockley, s.115-127, Mihaly Dobrovits, "The Altaic World Through Byzantine Eyes: Some Remarks On The Historical Circumstances Of Zemarchus' Journey To The Turks (ad 569-570)", **Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae**, 64/4, s.395-396.

⁴⁰³Tezcan, Klasik ve Ortaçağ Dönemlerinde Karadeniz ve Kafkasya, s.245.

Türk ittifakı uzun ömürlü olmamıştır⁴⁰⁴. Bizans-Sasani çekişmesi bu tarihten sonra da devam etmekle birlikte taraflar arasındaki son büyük savaş Bizans tahtına Phokas (602-610)'ın çıkmasıyla başlamıştır⁴⁰⁵. Savaşın ilk yılları Sasani kuvvetlerinin üstünlüğü ile geçilirken, Bizans tahtına Herakleios (610-641)'un geçmesi ile Bizans orduları Sasanileri işgal ettikleri bölgelerden çıkarmaya başlamış ve 627'de Sasanilere karşı nihai bir zafer kazanarak savaşı bitirmiştir⁴⁰⁶. Herakleios, Sasanilerin işgal ettiği Antakya, Kudüs, İskenderiye ve Suriye gibi ticaret yolları üzerinde bulunan önemli merkezlere yeniden hakim olmuş ancak bu hakimiyet uzun soluklu olmamıştır. Zira, VII. yüzyılın ilk yarısında Arap yarımadasında yeni bir güç olarak ortaya çıkan Müslüman Araplar önce Sasanileri çökertmiş, Herakleios'un son yılları ve onu takip eden Konstans döneminde ise Armenia, Suriye ve Mısır gibi Bizansın doğudaki topraklarının büyük bir kısmını ele geçirmişlerdir⁴⁰⁷. Siyasi alandaki bu gelişmeler büyük güçlerin ticaret yolları üzerindeki konumunu da etkilemiş ve Araplar, Trabzon'un da önemli bir kavşak noktası olarak yer aldığı uluslararası ticaret yollarında yeni ve güçlü bir aktör olarak yerlerini almışlardır.

Kökene İslam öncesi döneme dayanan Bizans-Arap ticari ilişkileri İslamiyet'in doğuşundan sonra da devam etmiştir⁴⁰⁸. Hz. Peygamber'in vefatından sonra büyük bir hızla yarımadanın dışına yayılmaya başlayan Müslüman Araplar, Yakın Doğu'nun hem siyasi hem ticari yapısını değiştirmişlerdir. Özellikle Dört Halife devrinde gerçekleşen bu hızlı yayılma neticesinde Araplar; İran, Suriye ve Mısır'a hâkim olmuş ayrıca İskenderiye, Halep ve Antakya gibi uluslararası ticarete önem taşıyan şehirler Arapların eline geçmiştir. Arapların Kızıldeniz ve Basra Körfezi gibi Hindistan ve Uzak Doğu ile yapılan ticarete stratejik önem taşıyan

⁴⁰⁴Bizans imparatoru Tiberius II. (578-582) zamanında muhafız subayı Valentinus'un önderliğindeki bir elçilik heyetini Türk sarayına göndermiş ancak görüşmeler esnasında Türk yöneticisi Turksantus, Bizanslıların verdikleri sözlerde durmadıklarını ve bunun karşılıksız kalmayacağını sert bir dille ifade ederek Valentinus'a tepki göstermiştir. Blockley, s.171-179, İsmail Mangaltepe, **Bizans Kaynaklarında Türkler (Menandros Protektor ve Theoplaktos Simokattes)**, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2009, s.118-119, Abdülkadir Donuk, "On Dilli Bizans", *Türk Kültürü*, S.257, s.537-540.

⁴⁰⁵Michael and Mary Whitby, **The History of Theophylact Simocatta An English Translation with Introduction and Notes**, Oxford University Press, Oxford 1986, s.269-270, Greatrex and Lieu, *The Roman Eastern Frontier*, s.182.

⁴⁰⁶C. Warren Hollister, **Medieval Europe A Short History**, Seventh Edition, McGraw-Hill Inc., New York 1994, s.48.

⁴⁰⁷John Haldon, "The Reign of Heraclius: A Context For Change?", Gerrit J. Reinink&Bernard H. Stolte (Eds.), **The Reign Of Heraclius (610-641) Crisis and Confrontation**, Peeters, Leuven-Paris-Dudley 2002, s.3-4, Tezcan, *Klasik ve Ortaçağ Dönemlerinde Karadeniz ve Kafkasya*, s.250-253, Greatrex and Lieu, *The Roman Eastern Frontier*, s.198-227.

⁴⁰⁸Konu hakkında bkz. Patricia Crone, **Meccan Trade and The Rise Of Islam**, Princeton University Press, Princeton 1987.

bölgelere hâkim olması Doğu-Batı ticaretinde Arapların ön plana çıktığı yeni bir dönemi başlatmıştır.

Özellikle VIII. yüzyıl başlarından itibaren Hind deniz ticaretinde hâkim olmaya başlayan Araplar, Akdeniz havzasının mühim bir kısmını ele geçirmelerinin bir neticesi olarak Akdeniz ticaretinde de söz sahibi olmaya başlamıştır. Doğu-Batı ticaretinde önemli yer tutan İskenderiye ve Halep gibi şehirlerin yanında, Şam ve Bağdat gibi başkentler ile Basra gibi stratejik noktadaki şehirler de ön plana çıkmaya başlamıştır⁴⁰⁹. Arapların, Akdeniz dünyası ile birlikte yoğun ticaret ilişkileri içerisine girdiği bir diğer bölge de Hazar Denizi ve Karadeniz'in kuzeyi olmuştur. VII. yüzyıl ortalarından itibaren Kafkasya, Karadeniz ve Hazar Denizi civarında önemli bir güç olarak ortaya çıkan Hazarlar ticaretin gelişmesi için çeşitli uygulamalar gerçekleştirmiş ve bölge ticaretinde söz sahibi olmuştur. Arap tüccarların gerek İtil gibi Hazar kentleri ile ve gerekse de Hazar Deniz kıyısındaki Esterabad gibi önemli liman kentleri yoğun ticari ilişkileri olmuştur⁴¹⁰. Trabzon şehri, Arapların hem Bizans ile hem de Karadeniz'in kuzeyi ve Hazar bölgesi ile yaptığı ticarete önemli bir kavşak noktası olmuştur. Trabzon'un uluslararası ticarete giderek daha önemli bir hal alması Arap coğrafyacılarının eserlerine de yansımış ve bu eserlerde Trabzon ve çevresinin ticaretteki yerine dair ayrıntılı bilgiler verilmeye başlanmıştır.

IX. yüzyıl İslam dünyasının önde gelen tarihçilerinden biri olan Belazuri (öl. 892), İslam fetihlerini anlattığı ve coğrafi bilgiler vermesi açısından önem taşıyan Fütuhu'l-Büldan adlı eserinde Trabzon ile ilgili bilgi vermektedir⁴¹¹. Belazuri, Sasani hükümdarı Hüsrev I. Nuşirevan (531-579)'ın Cürzan bölgesinde Firuzkubaz, Lazika ve Barika adı verilen saraylar yaptırdığını ve Barika sarayının "Tarabezünde" (Trabzon) denizi kenarında olduğunu aktarmaktadır. Belazuri'nin Karadeniz'i "Tarabezünde Denizi" olarak adlandırması Trabzon şehrinin bölgedeki ağırlığını ve Arap literatüründeki yerini göstermesi açısından önemli bir örnektir⁴¹².

⁴⁰⁹K.N. Chaudhuri, **Trade and Civilisation in the Indian Ocean An Economic History From the Rise of Islam to 1750**, Cambridge University Press, Cambridge 2002, s.35-50.

⁴¹⁰ W. Heyd, **Yakın-Doğu Ticaret Tarihi**, (Çev. Enver Ziya Karal), 2.Baskı, TTK, Ankara 2000, s.53-54, Mustafa Hizmetli, "Abbasilerin Bizans ile Ticari İlişkileri", *Turkish Studies*, Vol.11/16, s.49.

⁴¹¹Belazuri ve eseri hakkında ayrıntılı bilgi için bkzn. Mustafa Fayda, "Belazuri", *İA*, C.5, TDV Yay., Ankara 1992, s.392-393, Mustafa Fayda, "Fütuhu'l-Büldan", *İA*, C.13, TDV Yay., Ankara 1996, ss.258-259.

⁴¹²Belazuri, Fütuhu'l-Büldan, s.225-226, Mahmut Ak, "İslam Coğrafyacılarına Göre Trabzon", **Cumhuriyet'in 75. Osmanlı Devleti'nin 700. Yılında Trabzon Tarihi İlmi Toplantısı (6-8 Kasım 1998) Bildiriler**, İkinci Baskı, Yay. Haz. Kemal Çiçek vd., Trabzon 2000, s.25.

X. yüzyılın ilk yarısında yaşayan ve farklı bölgelere yaptığı seyahatleri eserlerine aktaran Mesudi (öl. 957)⁴¹³, bu eserlerin en meşhurlarından biri olan Muruc ez-Zeheb'de Trabzon'dan bahsetmektedir. Kabh (Kafkas) dağları ve çevresindeki halklar hakkında bilgi veren Mesudi, Trabzon'un deniz sahilinde bir şehir olduğunu ve her yıl farklı milletlerden oluşan grupların ticaret için buraya geldiğini bildirmektedir⁴¹⁴.

Belh coğrafya ekolüne⁴¹⁵ mensup olup X. yüzyılın sonlarında yazdığı Suretü'l – Arz adlı coğrafya eseriyle tanınan İbn Havkal, Trabzon'dan Rum Denizi sahilinde tüccarların tarafından sıkça uğranan bir şehir olarak bahsetmektedir⁴¹⁶. İbn Havkal gibi Belh ekolünün önemli temsilcilerinden biri olan İstahri de Kitabu Mesaliki'l-Memalik adlı eserinde Trabzon şehrinde pek çok tüccarın toplandığını ve buradan diğer Bizans şehirlerine hareket ettiklerini aktarmaktadır⁴¹⁷.

X. yüzyılın Arap coğrafyacılarından Mukaddesi de Ahsenü't-Tekasim adlı eserinde Trabzon hakkında bazı bilgiler sunmaktadır. Mukaddesi, İstanbul (Konstantiniyye) ile ilgili bilgiler verirken bahsettiği Trabzon'u "Atrabezund" ismi ile anmakta burada Müslümanların yaşadığını aktarmaktadır. Mukaddesi'nin Trabzon'da Müslüman varlığından bahsetmesi şehirde yaşayan Müslüman bir nüfustan ziyade Arapların Trabzon'a olan ilgisini göstermektedir⁴¹⁸.

Trabzon ve çevresi ile ilgili bilgi veren Arap coğrafyacılarından bir diğeri de XII. yüzyılda yaşamış olan İdrisi'dir⁴¹⁹. İdrisi, Trabzon'un deniz kıyısında konumu iyi olan bir şehir olduğunu ve halifeler zamanından beri Grek ve Müslüman tacirler tarafından ticaret deposu olarak kullanıldığını aktarmakta halkının zenginliğinden bahsetmektedir⁴²⁰. Deniz kıyısında inşa edilmiş bu güzel şehrin diğer Bizans

⁴¹³Murat Ağarı, **İslam Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar**, Kitabevi Yay., İstanbul 2002, s.196.

⁴¹⁴Mesudi, **Muruc Ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)**, Genişletilmiş 2. Baskı, Selenge Yay., İstanbul 2011, s.132-133.

⁴¹⁵Belh ekolü hakkında bkz. Nafis Ahmad, **Muslim Contribution To Geography**, Islamia College, Calcutta 1947, s.69-71.

⁴¹⁶William Ouseley, **The Oriental Geography Of Ebn Haukal An Arabian Traveller Of The Tenth Century**, Oriental Press, London, 1800, s.161.

⁴¹⁷Ak, s.38.

⁴¹⁸Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesi, **İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Takasim)**, Çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul 2015, s.156.

⁴¹⁹İdrisi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Fuat Sezgin, **İslam'da Bilim ve Teknik**, C. III., İkinci Basım, Çev. Abdurrahman Aliy, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür Yay., İstanbul 2008, s.6-9.

⁴²⁰Pierre-Amedee Jaubert, **Geographie D'Edrisi**, Tome Second, A L'imprimerie Royale, Paris 1840, s.393.

(Romalı) şehirlerine gidecek olanlar için önemli bir nokta olduğunu belirten İdrisi, Trabzon ile bazı şehirler arasındaki mesafeler hakkında bilgi vermektedir⁴²¹. Buna göre, Erzurum (Kalikala)'dan Trabzon'a seyahat eden birinin yolculuğu on iki gün sürmekte, Trabzon ile Tiflis arasında da sekiz günlük bir mesafe bulunmaktadır. İdrisi ayrıca Trabzon ile İstanbul (Konstantiniyye) arasında yapılacak bir yolculuğun da yirmi sekiz gün sürdüğünü aktarmaktadır⁴²².

İdrisi'nin eserinde Trabzon ile belli başlı şehirler arasındaki mesafelerden bahsetmesi Trabzon'un ticari bağlantılarının olduğu şehirler ve ticaret güzergahları hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlamaktadır. Bizans hakimiyetinin devam ettiği IX-XII. yüzyıllar boyunca yoğun ticari faaliyetlerin yaşandığı Trabzon şehri farklı yönlerden gelen ticaret yollarının kesiştiği önemli bir kavşak noktası olmuştur.

Trabzon Ortaçağ'ın büyük bir bölümünde önemli bir ticaret merkezi olmasını doğudan ve batıdan gelen ticaret yollarının kesiştiği kavşak noktası olmasında borçluydu. Çin, Hindistan ve Uzak Doğu'dan ithal edilerek Trabzon'a ulaşan mallar buradan başta İstanbul olmak üzere Bizans ülkesine yayılıyordu⁴²³. Uzak Doğu'dan Trabzon'a ulaşan uluslararası ticaret yollarında özellikle Ermeni ve İranlı tüccarlar aktif rol alıyordu.

En eski devirlerden beri Doğu-Batı ticaretinin işleminde önemli bir rol üstlenmiş olan Ermeniler, Trabzon'un doğu ticareti ile bağlantı kurmasında da mühim bir yer tutuyordu. Trabzon şehri, Ortaçağ boyunca uluslararası ticarete önem taşıyan Ermeni kentleri ile ilişkiler içinde olmuştur. Bu kentlerden ilki Azatçayı'nın sol kenarında kurulmuş eski bir yerleşim merkezi olan Artaşat (Artaxata) idi. Uzak Doğu'dan ve Asya içlerinden gelen mallar Artaşat'ta kurulan uluslararası pazarlarda satılıyordu. Burada doğudan gelen değerli ticaret eşyasını satın alan tüccarlar Yukarı Fırat ve Karadeniz'in doğu ticaretinde stratejik önem taşıyan Kelkit Irmağı boyunca ilerleyerek bölgeye ulaşıyordu. Ancak Müslüman Arapların Kafkaslara ulaşip Ermeniler hâkim olmasıyla Artaşat uluslararası ticaretteki önemini kaybetmiş ve

⁴²¹ Geographie D'Edrisi, s.325.

⁴²² Geographie D'Edrisi, s. 325, 394.

⁴²³ Angeliki E. Laiou, "Exchange and Trade Seventh-Twelfth Centuries", **The Economic History Of Byzantium From The Seventh Through Fifteenth Century**, Ed. Angeliki E. Laiou, Dumbarton Oaks, Washington 2002, s.748, Manandian, s.74-79, Angeliki E. Laiou and Cecile Marrison, **The Byzantine Economy**, Cambridge University Press, Cambridge 2007, s.83.

yerini Dvin'e bırakmıştır⁴²⁴. Arap hakimiyeti döneminde bölgenin büyük ticaret merkezlerinden biri olarak ön plana çıkan Dvin, Trabzon'un, Ermeni ve İranlı tüccarlar üzerinden doğu ile yaptığı ticarete en yoğun bağlantı kurduğu şehirler arasına girmiştir⁴²⁵. Trabzon ile Dvin arasındaki ticari münasebetler X. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Dvin'in yerini Ani'ye bırakmasına kadar devam etmiştir. Ermeni kralı Apas'ın 953'te ölümü üzerine yerine geçen III. Aşot (953-977) Ani şehrini başkent yapmış ve bu yeni başkenti daha cazip hale getirmek adına tüccarları Dvin yerine Ani yolunu kullanmaları için teşvik etmiştir. Nitekim kralın teşvikleri sonuç vermiş ve ticaret kervanları muhtemelen Dvin yoluna göre daha güvenli ve emniyetli olan Ani yolunu kullanarak Trabzon'a doğru gitmeye başlamışlardır⁴²⁶.

Ermenilerin Artaşat, Dvin ve Ani'den farklı olarak Trabzon ile ticari münasebetlerini devam ettirdikleri ikinci bir güzergâh daha bulunmaktaydı. Bu güzergahta Kars üzerinden hareket ticaret kervanları Kars'ın kuzeyindeki Ardanuç'a uğradıktan sonra Trabzon'a ulaşıyordu. Kars'ı başkent yapan ve şehirde imar faaliyetlerinde bulunan Ermeni kralı Abas (926-953) Kars'ı güvenli bir şehir haline getirerek Kars-Ardanuç-Trabzon yolunda seyahat eden tüccarların güvenliğini sağlamayı ve böylece bölgedeki ticareti de korumayı amaçlamıştır⁴²⁷.

Kuropolates Aşot (809-833) zamanında Ermeni Bagratuni ailesinin yönetimine geçen Ardanuç Aşot'un faaliyetleri sonucunda mamur hale gelmiş ve uluslararası ticaretten sağladığı gümrük gelirleri sayesinde belli bir zenginliğe ulaşmıştı. Kars ile Trabzon arasındaki ticaret yolu üzerinde bulunan Ardanuç bu özelliği sayesinde farklı milletlerden tüccarların geldiği bir şehir halini almıştı. Bizans imparatoru Constantine Porphyrogenitus (945-959) De Administrando Imperio adlı eserinde Ardanuç'ta Suriye, Armenia, Abhazia ve İberia'dan gelen tüccarların mal alıp sattığını ve şehrin yapılan ticaretten yüklü bir gümrük vergisi

⁴²⁴Manandian, s.52,72, Heyd, s.9, Ali İpek, "Trabzon'un Ortaçağda Ticaretteki Yeri", **Trabzon Tarih Ve Kültür Yazıları**, C.I., (Haz. Mithat Kerim Aslan vd.), Türk Ocakları Trabzon Şubesi Yay., Trabzon 2011, s.32.

⁴²⁵Moses Khorenatsi, **History of Armenians**, Trans. Robert W. Thomson, London 1980, s.91, Manandian, s.87.

⁴²⁶Müverrh Vardan, "Türk Fütühatı Tarihi", (889-1169)", (nşr. Hrand D. Andreasyan), İÜEFY, **Tarih Semineri Dergisi** I/2, İstanbul 1937, s.159, Manandian, s.145, Grousset, s.471.

⁴²⁷Nina Garsoian, "The Independent Kingdoms Of Medieval Armenia", **The Armenian People From Ancient To Modern Times, Vol. I., The Dynastic Periods: From Antiquity To The Fourteenth Century**, Ed. Richard G. Hovannisian, St. Martin's Press, New York 1997, s.178, Mehmet Metin Hülügü, **Tarihte Türkler ve Ermeniler**, C.I. İlkçağ&Ortaçağ, TTK, Ankara 2014, s. 196, Grousset, s.463, H.F.B. Lynch, **Armenia: Travels And Studies**, Vol.I. The Russian Provinces, Longmans, London-New York-Bombay 1901, s.407.

elde ettiğini yazmaktadır. Ardanuç'un sağlam bir savunma hattına sahip olduğunu aktaran Porphyrogenitus, şehir halkının ekonomik açıdan iyi şartlar altında yaşadığını ve nüfusun kalabalık olduğunu sözlerine eklemektedir. De Administrando Imperio'daki bilgilerden hareketle Ardanuç'taki ticari hareketliliğin sadece Kars ile Trabzon arasındaki ticari bağlantıdan kaynaklanmadığı anlaşılmakta şehrin ayrıca Kafkasya'nın kuzeyindeki halklarla Suriyeli Arap tüccarlar ve Trabzon için de bir kesişme noktası olduğu anlaşılmaktadır⁴²⁸.

Trabzon'un Doğu-Batı ticaretinde etkin rol oynayan halklardan biri de İranlılardı. Başta Çin ipeği olmak üzere Uzak Doğu'nun değerli ticaret eşyalarını Buhara gibi büyük Türkistan şehirlerinden satın alan İranlı tüccarlar, bu malları karadan ya da denizden Trabzon'a ulaştırıyor sonrasında da bu mallar İstanbul'a götürülüyordu. İranlı tüccarlar Uzak Doğu'dan ithal ettikleri mallar dışında İran'da üretilen malları da Trabzon'da satıyordu. Trabzon ile İran arasındaki ticarete Tebriz ve Erzurum şehirleri ön plana çıkıyordu⁴²⁹. Zira İran'dan hareket eden ticaret kervanları önce Tebriz'e oradan da Erzurum'a hareket ediyor ve Erzurum'dan da Trabzon'a ulaşıyordu⁴³⁰.

Doğu-Batı ticaretinde Trabzon'un aktif olarak kullanıldığı bir diğer yol da Hazar Denizi'nden kuzeyinden gelen uluslararası ticaret yoluydu. Asya içlerinden başlayarak Kuzey Kafkasya'ya ulaşan bu yol, Kafkasların batısını geçtikten sonra Karadeniz'in doğu kıyılarını takip ederek önce Apsilia'ya oradan da Trabzon'a ulaşıyordu. Trabzon'a gelen ticaret kervanları buradan İstanbul'a veya Akdeniz'e ilerliyordu⁴³¹. Bu ticaret yolu özellikle VIII-X. yüzyıllarda bölgede hâkim olan Hazar Kağanlığı zamanında aktif olarak kullanılmış ve Hazarlar bölge ticaretinde etkin bir rol oynamıştı. Ayrıca Hazarlar bölgedeki ticaret ağını daha kuzey ve doğudaki bölgelere doğru genişletmiş ve kuzey bölgelerinden gelen değerli kürklerle gümüş Hazar ülkesinde takas edilmeye başlanmıştır. Yine doğudan gelen ipek de Hazar ülkesinde ticareti yapılan değerli ürünlerden biri olmuştur. Hazarlar, ipekten üretilen elbiseleri kendileri için satın aldıkları gibi ipeğin transit ticaretinden önemli miktarda

⁴²⁸Constantine Porphyrogenitus **De Administrando Imperio**, Trans. R.J.H. Jenkins, Washington 1967, s. 217, Abraham Terian, "The Armenian Ties To Medieval Trebizond", **The Armenian Pontus The Trebizond-Black Sea Communities**, Ed. Richard G. Hovannisian, Mazda Publishers, California 2009, s.100, Manandian, s.146.

⁴²⁹Vasiliev, Bizans İmparatorluğu Tarihi, s.206, Manandian, s.74-79, İpek, s.32.

⁴³⁰Heyd, s.51, Jean Paul Roux, **Orta Asya Tarih ve Uygarlık**, Çev. Lale Arslan, Kabalcı Yay., İstanbul 2001, s.35.

⁴³¹Tezcan, Klasik ve Ortaçağ Dönemlerinde Karadeniz ve Kafkasya, s.29.

gümrük geliri elde etmişlerdir. Hazar Denizi civarında toplanan bu ticaret malları, Karadeniz kıyılarına aktarılmış ve buradan da batı ülkelerine gitmiştir⁴³². Nitekim Mesudi de Trabzon pazarlarında Ermeni ve Rumların haricinde Keşek tüccarlarının da her yıl pazarlara geldiğini aktararak Hazar bölgesi ve Kafkas halkları ile Trabzon arasında ticari bağlantıyı ortaya koymaktadır⁴³³.

Trabzon'un uluslararası ticaretteki önemini arttıran unsurlardan biri de Bizans ile İslam ülkeleri arasındaki ticarete sahip olduğu stratejik değeri. Trabzon limanı, Abbasiler döneminden itibaren Bizans İmparatorluğu ile Araplar arasında yapılan ticarete önemli bir buluşma ve takas noktası haline gelmişti⁴³⁴. İstanbul'dan yola çıkan ticaret eşyası Trabzon'da Müslüman tüccarlar tarafından satın alınıyordu. Buradan Yukarı Fırat bölgesi boyunca seyahat eden tüccarlar Malatya şehrine uğradıktan sonra satın aldıkları malları İslam beldelerine ulaştırıyorlardı. Bizans imparatorluğundan İslam ülkelerine ihraç edilen ticari ürünler arasında ilk sırayı Bizans giysileri ve kumaşları alıyordu⁴³⁵.

İstanbul ile Trabzon arasındaki ticari ilişkilere bağlı olarak bu iki önemli merkez arasında sürekli işleyen bir güzergâh oluşmuş ve bu durum kaynaklara da yansımıştır. IX. yüzyıl başlarında Amasra'da ölen ve Ortodoks kilisesince aziz olarak kabul edilen Amasralı George'un yaşamını konu alan hagiografik eserde Trabzon ile Sinop arasındaki ticari bağlantıyı gösteren deliller bulunmaktadır. Bu esere göre Sinop'tan Trabzon'a giden tüccarlar burada tam olarak tespit edilemeyen bir durumdan dolayı yöneticiler tarafından tutuklanmış, bunun üzerine Trabzon'a giden Amasralı Aziz George Sinoplu tüccarların serbest kalmasını sağlamıştır⁴³⁶.

⁴³²M.İ. Artamonov, **Hazar Tarihi Türkler, Yahudiler, Ruslar**, Çev. Ahsen Batur, 3.Baskı, Selenge Yay., İstanbul 2008, s.160-161, Heyd, s.51-54, Tezcan, Klasik ve Ortaçağ Dönemlerinde Karadeniz ve Kafkasya, s.30.

⁴³³Mesudi, Muruc ez-Zeheb, s.133.

⁴³⁴Ouseley, s.161, Mesudi, Muruc ez-Zeheb, s.133, Ak, s.38.

⁴³⁵G. Le Strange, **The Lands Of The Eastern Caliphate Mesopotamia, Persia, and Central Asia From the Moslem Conquest To The Time Of Timur**, Cambridge University Press, Cambridge 1905, s.136.

⁴³⁶Μαρία Γερολυματου, “Εμπορική δραστηριότητα Κατά Τους Σκοτεινούς Αιώνες”, **The Dark Centuries Of Byzantium (7th-9th c.)**, Ed. Eleonora Kountoura-Galake, The National Hellenic Research Foundation, Athens 2001, s.361, John L. Teall, “The Grain Supply Of The Byzantine Empire, 330-1025”, **DOP**, Vol.30, s.125. Amasralı asil bir aileye mensup olan Aziz George, erken yaşlarda kilisede görev almaya başlamış ve 790 yılı civarında Amasra Piskoposu olarak atanmıştır. 802 ile 807 arasındaki bir tarihte öldüğü düşünülen Aziz George'un biyografisi birkaç mucizevi olaydan bahsetmekle birlikte dönemiyle ilgili ayrıntılı bilgilere yer vermemektedir. Bknz. A. Kazhdan, “George Of Amastris”, **The Oxford Dictionary Of Byzantium**, Vol.II, Ed. Alexander P. Kazhdan, Oxford University Press, New York-Oxford 1991, ss.837,

Amasralı George'un hagiografisinde geçen bu olay IX. yüzyıl başlarında Karadeniz kıyısındaki şehirler arasında artan ticari faaliyetleri göstermektedir. Ayrıca Sinop İstanbul ile Trabzon arasındaki güzergahın da önemli duraklarından biridir. Bu güzergahın ilerleyen yüzyıllarda da aktif bir şekilde kullanıldığı eserini XII. yüzyılın ikinci yarısında yazan Arap coğrafyacı İdrisi'nin kayıtlarından anlaşılmaktadır. İdrisi eserinde İstanbul ile Trabzon arasındaki güzergâh hakkında bilgi verirken buradaki önemli durak noktalarından da bahsetmektedir. İdrisi'nin verdiği bilgilere göre İstanbul'da Mesnah⁴³⁷ (Jupiter Urius Tapınağı)'dan başlayan yolculukta ilk durak yeri 100 mil ilerdeki Dabisia (Kefken) adasıdır⁴³⁸. Kefken adasından sonra Bilcan (Bthynia) bölgesinde bulunan ve büyük gemilerin giriş yapabildiği Zaghra (Sakarya) Nehri ağzına uğramaktadır. Zaghra'dan sonraki ilk durak ise 60 mil ötedeki Heraclee (Ereğli) olup yolculuğun buraya kadar olan kısmı sekiz gün sürmektedir. Heraclee ile Chamastro (Amasra) arasında 15 mil ve Chamastro ile dağın eteğinde ve denizin hemen kıyısında kurulmuş küçük bir yerleşim yeri olan Sikothri (Cide) arasında 150 mil mesafe bulunmaktadır. Sikothri'den sonra küçük fakat sık nüfuslu bir şehir olan Sinoboli (Sinop)'ye ulaşmakta buradan da 100 mil uzaklıkta olan ve büyük gemilerin giriş yapabildiği Aly (Kızılırmak) Nehri'nin denize döküldüğü yere ulaşmaktadır.⁴³⁹

Güzergahın devamındaki ilk durak yeri 150 mil ötedeki Lanio (Ünye)'dur ve burası gelişmekte olan büyük bir şehirdir. Lanio'dan sonra 40 mil mesafedeki Cania'ya ve oradan da küçük bir şehir olan Bona (Perşembe)'ya ulaşmaktadır. Bereketli ve gelişmekte olan bir yer olan Bona ile Cania arasındaki uzaklık ise 50 mil kadardır. Bona'dan sonra ticari açıdan dikkate değer ve güzel bir şehir olan Khazenti (Giresun) şehri yer almaktadır. Khazenti şehrinde Atrabezonda da denilen Atrabezouni (Trabzon) şehrine ise 130 millik mesafe bulunmaktadır. İstanbul ile Trabzon arasında toplam dokuz buçuk günlük bir mesafe bulunmakta ve eğer

⁴³⁷İdrisi'nin kayıtlarında "Mesnah" olarak bahsettiği Jupiter Urius Tapınağı, İstanbul Boğazı'nın girişinde ve en dar yerinde bulunmaktaydı. Uludağ silsilesinin kıyıya vardığı noktada kurulu olan bu tapınak, Roma ve Bizans dönemlerinde Khryopolis (Üsküdar)'te yapılmış birkaç mabetten biridir. Bknz. Charles De Peyssonel, **1745 Yılında İzmit ve İzniç'e Yapılmış Bir Gezinin Öyküsü**, Çev. F. Yavuz Ulugün, Kocaeli Yüksek Öğrenim Derneği Kültür Yay., Kocaeli 2012, s.6.

⁴³⁸Günümüzde Kocaeli sınırları içerisinde kalan tarihi Kefken adası, Cebeci sahilinin karşısında ve Sakarya Irmağı'nın ağzına yakın bir yerdedir. Antik dönemden itibaren denizcilerin kullandığı bir iskelesi olan Kefken adasından İdrisi'den sonraki dönemde bölgeye seyahat eden Rus seyyah Smolenski İgnatius da bahsetmektedir. Bknz. George P. Majeska, **Russian Travellers To Constantinople In The Fourteenth And Fifteenth Centuries**, Dumbarton Oaks, Washington 1984.

⁴³⁹Geographie D'Edrisi, s.392-393

Trabzon'dan İstanbul'a karayolu ile dönmek istenirse ilk önce Trabzon'a iki günlük mesafedeki Bersenda'ya ulaşılmaktadır⁴⁴⁰. İdrisi'nin verdiği bilgiler İstanbul ile Trabzon ticari bağlantının XII. yüzyılda da devam ettiğini göstermektedir. Ayrıca Giresun ile Perşembe ve Ünye gibi Karadeniz kıyısındaki diğer yerleşim bölgelerinin de ticari açıdan hareketli olduğunu göstermektedir.

İslam ülkeleri ile Bizans arasındaki ekonomik faaliyetlerin bir neticesi olarak Trabzon ile Abbasilerin başkenti Bağdat arasında da ticari bağlar kurulmuştu. Bağdat'ta yola çıkan ticaret kervanlarının bir kısmı kuzey yönünde hareket ederek önce Musul'a ulaşıyor, oradan Ermeni şehirlerine geliyor ve yolculuğun sonunda da Trabzon'a ulaşıyordu. Bağdat ile Trabzon arasındaki güzergahta bulunan Erzen ticari faaliyetlerin yoğunlaştığı stratejik bir merkez olarak ön plana çıkıyordu⁴⁴¹. Hindistan ve Çin'den deniz yoluyla Basra Körfezi'ne gelen doğunun değerli ticaret eşyası, Dicle ve Fırat nehirlerini takip ederek Erzen'e geliyordu⁴⁴². Ayrıca Erzen-Trabzon yolu Ermeni tacirleri tarafından da sıkça kullanılıyordu⁴⁴³. Dolayısıyla Erzen, batıdan ve doğudan gelen tacirlerin buluştuğu zengin bir şehirdi. Erzen'in uluslararası ticaretteki yeri 1048/1049'da İbrahim Yınal komutasındaki Selçuklu kuvvetleri tarafından kuşatılıp yıkılmasına kadar devam etmiştir. Erzen şehri sakinleri Selçuklu kuşatmasına karşı sokak ve caddeleri geçiye kapatıp evlerin damlarına çıkmış ve Selçuklulara direnmeye çalışmıştır. Ancak direnişin altıncı gününde İbrahim Yınal'ın emriyle şehrin ateşe verilmesi Erzen halkının mukavemetini kırmış, şehir Selçuklu kuvvetleri tarafından istila edilmiştir. Bu istiladan sonra Erzen şehri uluslararası ticaret yollarındaki eski önemini kaybetmiştir⁴⁴⁴.

Trabzon'un Karadeniz'in kuzey kıyılarındaki şehirlerle de canlı ticari ilişkileri olmuştur. Bizans İmparatorluğu'nun Karadeniz'in kuzeyindeki ileri karakol

⁴⁴⁰Geographie D'Edrisi, s.393-394.

⁴⁴¹Erzen, Erzurum'un 15 kilometre kadar kuzeybatısında kurulmuş bir yerleşim yeri olup günümüzde yerinde "Karaz" adlı bir köy bulunmaktadır. İslam coğrafyasında Erzen adıyla bilinen üç yerleşim bölgesi bulunmakla birlikte kaynaklarda genellikle Siirt ile Meyyafarikin (Silvan) arasındaki Erzen'den bahsedilmektedir. 1048'deki istiladan sonra Erzenden kaçanlar İslam kaynaklarında Kalikala, Bizans kaynaklarında ise Theodosiopolis olarak bilinen Erzurum'a yerleşmiş ve buraya eski memleketlerinin hatırasını yaşatmak amacıyla Erzen ismini vermişler ve bu isim yayılarak "Erzenu'r-rum" şeklinde kullanılmaya başlanmıştır. İbn Hurdazbih, **Yollar Ve Ülkeler Kitabı**, Çev. Murat Ağarı, Kitabevi, İstanbul 2008, s.84, Osman Gürbüz, "Kalikalâ-Erzen İsimlerinin Menşei ve Erzurum'un Fethine Dair Bazı Değerlendirmeler", **İlahiyat Tetkikleri Dergisi**, S.46, s. 135-137.

⁴⁴²Manandian, s.145-146, Heyd, s.51.

⁴⁴³Terian, s.100.

⁴⁴⁴Urfalı Mateos, Vekayiname, s.86-87, Mikhael Attaleiates, Tarih, s.153, Ayönü, Selçuklular ve Bizans, s.18-19, Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, s.122.

noktaları olan Bosporus (Kerç) ve Kherson aynı zamanda doğudan gelerek Hazar Denizi'ni kuzeyini takip eden ticaret kervanlarının Bizans ile temasa geçtiği Kırım şehirleri idi. Bu şehirlerden özellikle Kherson, doğunun değerli ticaret eşyasının geldiği işlek bir liman olarak ön plana çıkıyordu⁴⁴⁵ ve hem İstanbul hem de Trabzon ile sıkı ticari bağları bulunmaktaydı. Kherson şehri tahıl ürünleri ve şarap ithalatının önemli bir kısmını deniz yoluyla Trabzon limanından yapmaktaydı⁴⁴⁶. Bu güzergahta ön plana çıkan şehir bir diğer şehir ise Kırım'ın güneyinde işlek bir limana sahip olan Suğdak idi. Suriye ve Musul yolu ile Sivas'a gelen ticaret kervanları, baharat ile yünlü ve ipekli kumaşların ağırlıkta olduğu mallarını Trabzon istikametinden ya da Anadolu Selçuklularının topraklarından geçerek Kırım'a ulaştırıyorlardı. Öte yandan Kırım ve Güney Rusya'daki tüccarlar da İslam dünyasında oldukça değerli görülen kürklerini deniz yoluyla Anadolu'ya taşıyorlardı⁴⁴⁷.

Bizans ticaretinde önemli rol oynayan İstanbul gibi şehirlerde ticari faaliyetler pazaryerlerinde kurulan geçici tezgahlarda ya da sürekli olarak hizmet veren dükkanlarda gerçekleştiriliyordu. Antikçağ'daki politik fonksiyonu bitmekle birlikte halen daha agora olarak adlandırılan bu pazarlara şehir surları dışındaki açık ve serbest alanlarda rastlanıyordu. Bu pazar yerlerinde periyodik pazarlar ya da Selanik ve Efes'te olduğu gibi şehrin baş azizi adına düzenlenen yıllık panayırlar kuruluyordu. VIII. yüzyıl itibariyle Anadolu'da görülen şehirleşme faaliyetlerinin ardından bu panayırların bazıları son bulduysa da İzmit (Nikomedia) ve Trabzon gibi şehirlerde kurulmaya devam etmiştir⁴⁴⁸. Trabzon'da muhtemelen I. Basileios (867-886) döneminden itibaren kurulmaya başlandığı tahmin edilen bu panayırın ne sıklıkla kurulduğu ya da rolünün tam olarak ne olduğu bilinmemektedir. Ancak Trabzon'un uluslararası ticaretteki yerinin burada sürekli açık olan pazaryerlerinin bulunmasını ya da fuarların kurulmasını sağladığı aşikardır⁴⁴⁹.

⁴⁴⁵Charles Christopher Mierow, **The Gothic History of Jordanes**, Princeton University Press, Princeton 1915, s.61.

⁴⁴⁶Alan Harvey, **Economic Expansion In The Byzantine Empire 900-1200**, Cambridge University Press, Cambridge 1989, s.212-213.

⁴⁴⁷Heyd, s.328, Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 302, İpek, s.36.

⁴⁴⁸A. Asa Eger, **The Islamic-Byzantine Frontier Interaction and Exchange Among Muslim and Christian Communities**, I.B. Tauris, London-New York 2017, s.289, Speros Jr. Vryonis, **Byzantium and Europe**, Thames&Hudson, London 1967, s.98, Angeliki E. Laiou and Cecile Marrison, **The Byzantine Economy**, s.81

⁴⁴⁹Angeliki E. Laiou, "Exchange and Trade Seventh-Twelfth Centuries", s.729-730.

Trabzon'da geleneksel olarak kurulan panayır Roma imparatoru Diocletianus zamanında arkadaşlarıyla birlikte şehit edilen ve sonraki süreçte şehrin koruyucu azizi olarak ilan edilen Aziz Eugenios adına düzenlenmekteydi⁴⁵⁰. Bu panayır bölgesel ve bölgeler arası ticarete açık olmakla birlikte esasında uluslararası ticarete hizmet etmekteydi. Her yıl farklı yönlerden gelen farklı milletlere mensup tüccar grupları bu panayıra ziyaret etmekte ve doğu ile batının malları bu panayırda takas edilmekteydi. Aziz Eugenios adına kurulan yıllık panayırın ne zaman bittiği tam olarak bilinmemekle birlikte X. yüzyıl sonlarına kadar devam ettiği anlaşılmaktadır⁴⁵¹.

Trabzon, uluslararası ticaret yollarının kesiştiği önemli bir şehir olması sayesinde Antalya ve Ankara gibi yüklü miktarda gümrük vergisinin toplandığı Bizans şehirlerinden biri olmuştur⁴⁵². Arap coğrafyacı İbn Havkal, Trabzon ve Anadolu'nun güney kıyılarında önemli bir ticaret şehri olarak dikkat çeken Antalya (Attaleia) şehrinin gümrük gelirleri hakkında bilgi vermektedir. Buna göre Antalya'nın gümrük gelirleri 300 kommerkion⁴⁵³ iken Trabzon gümrük geliri de 1000 kommerkion tutarındadır. İbn Havkal'in verdiği istatistiki bilgileri doğrulamak mümkün görünmemekle birlikte Trabzon'da toplanan gümrük vergilerinin seviyesini ve Araplarla yapılan lüks tüketim malları ticaretini göstermesi açısından önemlidir⁴⁵⁴. Özellikle doğudan gelen pahalı baharatlar bu ürünlerin en önemlileri arasında yer almaktaydı. Zengin kesimin yemeklerinde ve diyetlerinde kullanılan pahalı baharatlar sefere çıkan imparatorlar tarafından da sefer esnasında kullanılmaktaydı.⁴⁵⁵ İbn Havkal ayrıca Trabzon'da toplanan liman gelirlerinin bir kısmının önceki dönemlerde yerel yöneticiler tarafından alıkonulduğunu ancak kendi

⁴⁵⁰Murat Keçiş, "Ortaçağ Trabzon'unda Aziz Eugenios Kültü", **I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon'da Dini Hayat Sempozyumu**, Trabzon 2016, ss.1243-1252, Jan Olof Rosenqvist, "Local Worshipers, Imperial Patrons: Pilgrimage to St. Eugenios of Trebizond," **DOP**, Vol.56 (2002), pp. 193–200.

⁴⁵¹Angeliki E. Laiou and Cecile Marrison, *The Byzantine Economy*, s.81.

⁴⁵²Steven Runciman, "Byzantine Trade and Industry", **The Cambridge Economic History Of Europe, Vol. II: Trade And Industry In The Middle Ages**, Ed. Edward Miller vd., Cambridge University Press, Cambridge 2008, s.139.

⁴⁵³Kommerkion, Bizans kaynaklarında ik defa IX. yüzyıl başlarında görülmeye başlanan bir vergi türüdür. Bir tür dolaşım ve satın alma vergisi olan kommerkion, imparatorluk tarafından ithal edilen mallardan ve deniz yoluyla imparatorluk sınırları içinden İstanbul'a ulaşan mallardan alınmaktaydı. XIV. yüzyıl ortalarına kadar %10 oranında alınan kommerkion, VI. İoannes tarafından % 2'ye indirilmiştir. Bknz. Nikolas Oikonomides, "Kommerkion", **The Oxford Dictionary Of Byzantium**, Vol.II, Ed. Alexander P. Kazhdan, Oxford University Press, New York-Oxford 1991, ss.1141-1142.

⁴⁵⁴Harvey, s.212-213, Jean-Claude Cheynet, "Basil II and Asia Minor", **Byzantium In The Year 1000**, Ed. Paul Magdalino, Brill, Leiden-Boston 2003, s.75.

⁴⁵⁵Harvey, s.174.

zamanında bu gelirlerinin hepsinin imparator adına toplandığını aktarmaktadır⁴⁵⁶. Aynı dönemde Bizans kaynaklarında da İstanbul'dan eyaletlere gönderilen yöneticilerin gittikleri yerlerde haraç toplamaya çalışarak çeşitli huzursuzluklara sebep olduklarını anlatmaktadır. Trabzon'da da benzer bir durumun yaşandığı ve merkeze giden gelirlerin şehrin yöneticileri yüzünden azaldığı anlaşılmaktadır. Ancak X. yüzyılın sonlarına doğru imparatorluk otoritesinin artması ile Trabzon'da toplanan gelirlerin tamamı tekrar başkente gitmeye başlamıştır⁴⁵⁷.

Farklı yönlerden gelen tüccarların buluştuğu önemli bir antrepo konumunda olan Trabzon bu özelliğini IX-XI. yüzyıllar boyunca kesintisiz bir şekilde devam ettirmiştir. Ancak X. yüzyıldan itibaren uluslararası ticaret yolları üzerindeki hakim güçlerin değişmesi ve XI. yüzyıl itibariyle Selçuklu Türklerinin Anadolu'ya düzenlediği akınlar Trabzon'daki ticari faaliyetleri olumsuz etkilemiştir. 909'da İfrikiye'de kurulan ve 969'da Mısır'a hâkim olan Fatımiler, X. yüzyılın sonlarından itibaren baharat ticaretini Mısır'a yönlendirmiş ve böylece Uzak Doğu'dan başlayarak İran körfezi yoluyla Anadolu'ya ulaşan baharat yolu eski önemini kaybetmiştir. Trabzon limanı, doğudan gelen baharatın Bizans ülkesine giriş yaptığı en önemli ticari merkezlerden biri olduğu için bu değişimden olumsuz etkilenmiştir. Trabzon'un bu alandaki yerini Rodos ve Girit adaları ile Anadolu'nun güney sahilindeki Antalya (Attaleia) limanları almıştır⁴⁵⁸.

Trabzon'un ticari hareketliliğini etkileyen bir diğer faktör de Selçuklu akınları olmuştur. Trabzon ile canlı ticari ilişkileri olan Erzen ve Ardanuç gibi şehirlerin Selçuklu akınlarına uğraması bölgedeki ticari hareketliliği etkilemiştir⁴⁵⁹. Ayrıca XII. yüzyılın sonlarından itibaren Anadolu Selçukluların Karadeniz sahillerine inerek

⁴⁵⁶Catherine Holmes, "Political Elites In The Reign Of Basil II", **Byzantium In The Year 1000**, Ed. Paul Magdalino, Brill, Leiden-Boston 2003, s.44, Yusuf Ziya Yörükkan, **Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler**, Gelenek Yay., İstanbul 2004, s.94.

⁴⁵⁷George Finlay, **A History Of Greece From Its Conquest By The Romans To The Present Time**, Vol IV., Medieval Greece and the Empire of Trebizond A. D. 1204-1461, Clarendon Press, Oxford 1877, s.311, Catherine Holmes, "Political Elites In The Reign Of Basil II", s.44, Holmes, Basil II and the Governence of the Empire, s.463.

⁴⁵⁸Angeliki E. Laiou and Cecile Marrison, **The Byzantine Economy**, s.137, Eliyahu Ashtor, **A Social And The Economic History Of The Near East In The Middle Ages**, University Of California Press, Berkeley-Los Angeles-London, 1976, s.195. Ayrıca Fatımiler hakkında bkzn. Jamel A. Velji, **An Apocalyptic History Of The Early Fatimid Empire**, Edinburgh University Press, Edinburgh 2016, Yaacov Lev, "The Fatimids and Egypt 301-358/914-969", **Arabica**, 35/2, pp. 186-196.

⁴⁵⁹Andrew D.S. Peacock, "Black Sea Trade and the Islamic World Down to the Mongol Period", **The Balck Sea: Past, Present and Future: Proceedings of the International, Interdisciplinary Conference, İstanbul, 14-16 October 2004**, Ed. Gülten Erkut vd., British İnstitute of Ankara, London 2007, s.66-67.

Samsun'a hakim olması Trabzon ile İstanbul arasındaki deniz yolu bağlantısını engellediği için iki şehir arasındaki ticari bağları da olumsuz etkilemiştir. Orta Karadeniz sahilindeki Samsun şehri, Anadolu Selçuklu sultanı II. Kılıç Arslan (1155-1192)'in son hakimiyet yıllarında ya da Tokat meliki olduğu dönemde oğlu Rükneddin tarafından fethedilmiştir⁴⁶⁰. Türklerin Karadeniz sahillerine inmesi üzerine harekete geçen Bizans imparatoru III. Aleksios Angelos (1195-1203), Konstantinos Phrangopulos komutasında altı gemiden oluşan bir donanmayı Karadeniz sahillerine göndermiştir. Giresun açıklarında batan bir gemiyi bulmak bahanesiyle yola çıkan Bizans kuvvetleri Samsun limanına giren gemileri yağmalayarak esas amaçlarına ulaşmış ve Karadeniz sahillerinde iki ay süreyle faaliyet gösterdikten sonra İstanbul'a dönmüşlerdir.⁴⁶¹

Konstantinos Phrangopulos tarafından malları gasp edilen tacirlerden bir kısmı gasp edilirken bir kısmı da İstanbul'da çıplak bir vaziyette serberst bırakılmıştır. Serbest kalanlar İstanbul'da imparatorun huzuruna çıkarak yardım istemiş ancak imparatorun bekledikleri desteği bulamamışlardır. Öte yandan Samsun'da malları gasp edilip Konya'ya dönen Türk tacirleri de Rükneddin Süleyman Şah'a başvurmuştur. Süleyman Şah, Bizans imparatorundan tacirlerin zararının karşılanmasını istemiştir. İmparator III. Aleksios, Konstantinos Phrangopulos'un emirleri dışında davrandığını söyleyerek tüm suçu komutanına yıkmaya çalışmış ancak tacirlerin zararlarını karşılamaktan kurtulamamıştır. Ayrıca 1201 yılında iki devlet arasında yapılan antlaşmada da tacirlerin zararlarına karşılık Selçuklulara elli dirhem gümüş para ödemek zorunda kalmıştır⁴⁶².

Niketas'taki kayıtlardan Bizans imparatorunun Türklerin Karadeniz'de güçlenmesinden dolayı rahatsızlık duyduğu ve Konya'da yaşanan taht değişikliğini

⁴⁶⁰Samsun'un tam olarak hangi tarihte fethedildiğine dair kaynaklarda açık bir bilgi bulunmamaktadır. İbn Bibi, II. Kılıç Arslan'ın oğulları arasında yaptığı paylaşımında Rükneddin'e yönetimine bırakılan yerler arasında Samsun'u zikretmemektedir. O. Turan, Samsun'un Rükneddin'in melikliği sırasında fethedildiğini iddaa etmekte ancak Bizanslı tarihçi Niketas Khoniates de açık bir şekilde Samsun ve diğer kıyı şehirlerinin Rükneddin'e verildiğini belirtmektedir. Öte yandan Samsun'un II. Kılıç Arslan tarafından fethedildiğine dair de kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bknz. İbn Bibi, *El Evamirü'l-Ala'iyeh Fi'l-Umuri'l-Ala'iyeh*, I, s.41, Osman Turan, **Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar Metin Tercüme ve Araştırmalar**, 3. Baskı, TTK, Ankara 2014, s.122, Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.144, Niketas, *Annals*, s.290, Işın Demirkent, **Niketas Khoniates'in Historia'sı (1195-1206) İstanbul'un Haçlılar Tarafından Zaptı Ve Yağmalanması**, 2.Baskı, Dünya Yayıncılık, İstanbul 2013, s.81. Ayrıca II. Kılıç Arslan hakkında bknz. Abdulhalük Çay, **II. Kılıç Arslan**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1987.

⁴⁶¹Niketas, *Annals*, s.290, Işın Demirkent, *Niketas Khoniates'in Historia'sı*, s.92, Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.271-272.

⁴⁶²Niketas, *Annals*, s.290, Işın Demirkent, *Niketas Khoniates'in Historia'sı*, s.92

de fırsat bilerek bölgede tekrar gücünü arttırmaya çalıştığı görülmektedir. Ayrıca Türk tacirlerin Samsun limanı üzerinden başlayarak bölge ticaretinde etkili olmaya başladığı anlaşılmaktadır. Türklerin Karadeniz ticaretine dahil olması Trabzon ile İstanbul arasındaki bağlantıyı zayıflattığı gibi Grek tacirlerin Karadeniz ticaretindeki rolünü azaltmıştır⁴⁶³.

Ancak tüm bu olumsuz gelişmelere rağmen Trabzon'daki ticari hareketliliğin devam ettiği ve bu durumun kaynaklara yansıdığı anlaşılmaktadır. Zira XII. yüzyılın sonunda Pisalı bir deniz rehberi tarafından hazırlanan eserde Ereğli (Herakleia Pontika) ve Amastris (Amasra) ile birlikte Trabzon da Karadeniz kıyılarının önemli ticaret merkezlerinden biri olarak kaydedilmektedir⁴⁶⁴. Sonuç olarak Trabzon'un bazı bölgesel ve uluslararası değişikliklerden etkilenecek kadar etkili olmadığı ancak bu durumun Trabzon'un uluslararası ticarete bir merkez olma özelliğini sonlandıracak kadar etkili olmadığı anlaşılmaktadır⁴⁶⁵.

⁴⁶³Samsun ve Karadeniz'in kıyısındaki liman kentleri ilerleyen yıllarda da bölgedeki güçlerin hakimiyet mücadelesine sahne olmuştur. IV. Haçlı seferinden sonra Karadeniz kıyılarında hakim olan Alexis ve Davis Komnenos kardeşler, Samsun'u da ele geçirmeye çalışmış ancak şehrin Bizans valisi Sabbas, Komnenoslara karşı Theodoros Laskaris'tan yardım isterken şehrin sakinleri Selçuklulardan yardım istemiştir. Samsun çevresinde nizamın bozulmasıyla Suriye ile Mısır'dan gelen tüccarlar Sivas'ta konaklamak zorunda kalmış ve yolların güvensizliği yüzünden ilerleyememiştir. Öte yandan Karadeniz'in kuzeyinden Samsun ve Sinop limanlarına gelen tüccarların yolu da kapanmıştır. Tüm bu gelişmeler üzerine hareket geçiren Anadolu Selçuklu sultanı II. Gıyaseddin Keyhüsrev, Komnenoslar üzerine sefere çıkarak Alexis Komnenos'u mağlup etmiş ve Samsun'daki ablukayı kaldırmıştır. Bknz. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.302-303, İbnü'l-Esir, **El-Kamil Fi't-Tarih Tercümesi**, C.XII, s.94, A. Sevim vd., Selçuklu Devletleri Tarihi, s.559.

⁴⁶⁴David Jacoby, "Byzantium, The Italian Maritime Powers, And The Black Sea Before 1204", **Byzantinische Zeitschrift**, Bd.100/2, s.681.

⁴⁶⁵Trabzon, uluslararası ticaretteki önemini bölgede Trabzon Rum İmparatorluğu'nun kurulmasından sonra da devam ettirmiştir. Doğu ile yapılan ticarete eski devirlerden itibaren önemli roller oynayan Venedik ve Cenevizliler Haçlı seferleri sırasında daha da ön plana çıkmışlardır. IV. Haçlı seferinin hedefini kendi menfaatlerine göre değiştiren Venedikliler, İstanbul'da Latin işgaline zemin hazırlamış ve bu işgalden sonra İstanbul'un ticari faaliyetlerinde hakim konuma yükselmiştir. 1261'de İstanbul'u tekrar ele geçiren Bizanslılar 1261'de imzalanan Nif anlaşması ile Cenevizlilere Karadeniz'e çıkma izni vermişler ve Cenevizliler farklı yollardan gelen değerli ürünlerin toplandığı önemli bir antrepo olan Trabzon'un ticaretinde hakim noktaya gelmişlerdir. Öte yandan 1265'ten itibaren Bizans İmparatorluğu'ndan kopardıkları imtiyazlarla Karadeniz'e giren Venedikliler de XIII. yüzyılın sonlarından itibaren Trabzon'da görülmeye başlanmıştır. Dolayısıyla Trabzon uluslararası ticaretin iki büyük gücü konumundaki Ceneviz ve Venediklilerin hakim olmaya çalıştığı stratejik bir liman kenti olarak önemini korumuş ve bu durum kaynaklara da yansımıştır. Bknz. Janet Abu-Lughod, "The Shape of the World System in the Thirteenth Century", **Studies in Comparative International Development**, Winter 1987-1988, s.13, Sergey Pavloviç Karpov, **Trabzon İmparatorluğu Tarihi**, Çev. Enver Uzun, Kültür Bilimleri Akademisi, İstanbul 2016, s.130, Ş. Turan, **Türkiye-İtalya İlişkileri I Selçuklular'dan Bizans'ın Sona Erişine**, T.C. Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2000, s.57-58, Mehmet Tezcan, "Türk-Moğol Hakimiyeti Döneminde Karadeniz'de Ticaret", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, C.XXIV/I, s.159. Ayrıca Trabzon'daki ticari faaliyetlerin Arap kaynaklarına yansımaları hakkında bknz. Ebu Abdullah Şihabüddin Abdullah b. Yakut, **Mü'cemü'l-Büldan**, Daru's Sadr, Beyrut 2010, Muhammed b. Ebi Talib ed-Dimeşki, **Nuhbetü'd-dehr fi'acayibi'l-berr ve'l-bahr**, Trans. A.F. Mehren, Copenhagen 1874.

2.1.2. Trabzon ve Çevresindeki Ekonomik Faaliyetler

Trabzon ve çevresi Miletli koloniciler ile Romalıların hâkim olduğu dönemde madencilik, balıkçılık, köle ticareti ve çeşitli hayvancılık faaliyetlerinin gerçekleştirildiği bir bölge olmuştur. Bu ekonomik faaliyetlerden bazıları hem iç tüketime hem de ihracata dönük faaliyetler olarak adlandırılabilirken bazıları sadece bölgesel boyuttaki ekonomik faaliyetler içerisinde yer almıştır. Bizans öncesi dönemde Trabzon ve çevresinde gerçekleştirilen bu faaliyetler bazı değişiklikler geçirmekle birlikte Bizans döneminde de devam etmiştir.

2.1.2.1. Madencilik

Madencilik faaliyetleri Antikçağ'dan itibaren Pontos bölgesindeki en önemli ekonomik faaliyetlerden biri olup dönemin kaynaklarında bu faaliyetle ilgili atıflar bulmak mümkündür⁴⁶⁶. Trapezus ile Kerasos arasındaki dağlık bölge zengin bakır, kurşun, demir ve gümüş yataklarına sahipken⁴⁶⁷, Giresun ile Of arasındaki bölgede de sayısı elliyi aşan demir madeni ocakları tespit edilmiştir⁴⁶⁸. Pontos bölgesindeki madenler içerisinde en önemlisi ise hiç şüphesiz demir yatakları olup antik dönemde bölgede yaşadıkları bilinen Khalbyes halkı demir işleme sanatındaki yetenekleriyle biliniyorlardı⁴⁶⁹.

Bizans İmparatorluğu'nda VII. yüzyıl itibariyle altın, demir, gümüş gibi değerli madenler Kafkasya, Toroslar ve Pontos'un doğu kısımlarından karşılanmaya devam etmiştir. Ancak imparatorluğun bu bölgelerdeki madenler üzerinde yeteri kadar kontrol sağlayamadığı bilinmektedir. Ayrıca dönemin Bizans kaynakları madenlerin hangi yoğunlukta işletildiğine dair bilgi vermek konusunda çoğu zaman yetersiz kalmaktadır⁴⁷⁰.

Antik kaynakların Trabzon ve çevresindeki madencilik faaliyetlerine ilişkin pek çok bilgi vermesinin aksine Bizans kaynaklarında bölgedeki madencilik faaliyetleri ile ilgili bilgi oldukça azdır. Özellikle ordu teçhizatının tarım aletlerinin

⁴⁶⁶Strabon, Geographika, XII. 3. 19, Plinius, Naturalis Historia, VI. 4. 11.

⁴⁶⁷Alan Greaves, "Milesians in the Black Sea: Trade, Settlement and Region", Vincent Gabrielsen ve John Lund (Eds.), **The Black Sea in Antiquity. Region and Interregional Economic Exchanges, (Black Sea Studies 6, The Danish National Research Foundation's Centre for Black Sea Studies)**, Denmark: Aarhus University Press, 2007, s.11.

⁴⁶⁸R. Drews, "Karadeniz'de En Eski Grek Yerleşmeleri", s.321.

⁴⁶⁹Plinius, Naturalis Historia, VII, 57, Ksenophon, Anabasis, V. 5. 1.

⁴⁷⁰Haldon, Byzantium In The Seventh Century, s.13.

yapımında demire olan ihtiyaç bu madenin Bizans döneminde de önemini korumasını sağlamıştır. Tarım aletlerinin genellikle ahşaptan yapıldığı Karolenj dönem Batı Avrupa'sının aksine Bizans'ta tarım aletlerinin yapımında genellikle demir kullanılmıştır. İmparatorluğun diğer bölgelerinde olduğu gibi Pontos'ta da tarım aletleri yapımında demirin etkin bir şekilde kullanıldığı tahmin edilebilir ancak bu durumu kaynaklardan takip etmek mümkün görünmemektedir⁴⁷¹.

Erken Bizans dönemine ait kaynaklar Trabzon ve çevresindeki madencilik faaliyetleri ile ilgili bilgi vermese de geç dönem Ortaçağ kaynaklarında bazı referanslar mevcuttur. XV. yüzyıl başında Timur'un sarayına seyahat eden İspanyol elçisi Ruy Gonzalez De Clavijo, 1404'ün Nisan ayı başlarında Ünye (Oinaion) kıyısında çalışan madencilere rastlamıştır:

*“Limanın aşağısında, deniz kıyısı boyunca uzanan ve demircilere ait olan birkaç ev gördük. Çünkü bu kısımlarda deniz kıyısına ince siyah bir kum döküyor ve onlar da bunun içindeki maden parçalarını elemektedirler...”*⁴⁷²

Clavijo'dan sonra Ünye'deki demir madenlerinden bahseden araştırmacı ise 1836'da bölgede seyahat eden W. J. Hamilton'dur. Hamilton, Ünye'deki demircileri Clavijo'ya göre daha yukarı kesimlerde görmüş olup sahil kesimi balıkçılara terk edilmiştir:

*“...Madeni bir kazmayla kazdıkları toprağı atarak ortaya çıkarıp küçük yığınlar halindeki parçaları topluyorlardı ki, anladığım kadarıyla bölgedeki genel uygulama bu şekildedir. Ancak demiri çıkarma işlemi çok yavaş ve zahmetliydi, çıkarılan cevher bir ustanın ocağında eritiliyordu...”*⁴⁷³

Clavijo ve Hamilton tarafından bahsedilen Ünye'deki demircilik faaliyetleri, antik dönemde Kuzeydoğu Anadolu'nun sakinlerinden olan ve demir işlemedeki yetenekleriyle tanınan Chalybes'ler sonra bölgedeki madencilik faaliyetlerinin devam ettiğini göstermektedir. Ortaçağ Bizans kaynaklarında demircilik faaliyetleri ile ilgili bilgi bulunmasa da antik dönemden itibaren bölgede bir demircilik geleneğinin oluştuğu ve sonraki yüzyıllarda da devam ettiği anlaşılmaktadır.

⁴⁷¹Harvey, s.124-125.

⁴⁷²G. Le Strange, **Ruy Gonzales Clavijo, His Embassy from Henry III of Castille to Tamburlaine the Great at Samarkand, 1403-1406**, London, 1928, s.108.

⁴⁷³W. John Hamilton, **Researches In Asia Minor, Pontus and Armenia: with some Accounts Of Their Antiquities And Geology**, I, London 1842, s.274-275.

Antik kaynaklar sayesinde Trabzon ve çevresindeki varlığı bilinen madenlerden bir diğeri de gümüştür. Ancak Bizans imparatorluğu döneminde gümüş yataklarının ne kadar aktif bir şekilde çalıştığı bilinmemektedir. 1204'ten sonra Trabzon çevresinde hâkim olan Rum İmparatorluğu döneminde gümüş paralar kesilmişse de bu gümüşün nereden geldiği konusunda kaynaklar net bir bilgi vermemektedir⁴⁷⁴. Öte yandan XIII. yüzyıl sonlarında Marco Polo, Trabzon-Tebriz yolunda, Bayburt yakınlarında “Argiron” adında bir gümüş madeninden söz etmekte⁴⁷⁵, yine İbn Battuta da Amasya'dan Erzincan'a giderken geçtiği ve Eretna oğullarının elinde olan “Gümiş” adlı yerleşim bölgesinden bahsetmektedir⁴⁷⁶. Ancak seyyahlar tarafından bahsedilen bu yerleşim bölgeleri Erzincan civarında bulunup Trabzon çevresindeki gümüş madenleri ile bağlantıları bulunmamaktadır. Sonuç olarak kaynaklarda Trabzon çevresindeki gümüş madenlerinin Bizans döneminde de işletilmiş olabileceğine dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır⁴⁷⁷.

Trabzon civarında antikçağdan itibaren çıkarılan madenlerden sonuncusu şap olup özellikle Şebinkarahisar bölgesi zengin şap madenlerine sahip olması ile bilinmektedir. Romalılar döneminde daha çok tıp alanında kullanılan şap ayrıca deri tabaklama ve altın ile gümüşün parlatılmasında kullanılmıştır. Bu işlemlerin gerçekleştirilmesinde büyük miktarlarda şapa ihtiyaç duyulması Bizans kaynaklarında şap madeninden bahsedilmemesine sebep olmuştur. Ancak XII. yüzyıldan itibaren şap madeninin kullanım alanında meydana gelen değişim kaynakların şap madeni ve kullanım alanları ile ilgili daha fazla bilgi aktarmasını sağlamıştır. Özellikle Avrupa tekstil sanayiinde kumaş boyama ve yıkama işlemleri için büyük miktarlarda şapa ihtiyaç duyulması şap madenlerinin değerinin artmasını sağlamış ve Anadolu'nun çeşitli bölgelerindeki şap madeni yatakları da Avrupalı kumaş üreticileri için daha değerli hale gelmiştir⁴⁷⁸.

Avrupa tekstil sanayiinin şapa olan bağımlılığı XV. yüzyıl ortalarına kadar devam etmiştir. Batılı tekstilcilerin Anadolu'dan şap ithal ettiği başlıca bölgeler

⁴⁷⁴ A.A. Bryer, “The Question of Byzantine Mines in the Pontos: Chalybian Iron, Chaldian Silver, Koloneian Alum and the Mummy of Cheria”, **Anatolian Studies**, Vol.32, s.142.

⁴⁷⁵ Manuel Komroff, **The Travels Of Marco Polo (The Venetian)**, W. W. Norton & Company, New York 1930, s.25.

⁴⁷⁶ Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta Tanci, **İbn Battuta Seyahatnamesi**, Çev. A. Sait Aykut, YKY, İstanbul 2000, s.417.

⁴⁷⁷ Bryer, “The Question of Byzantine Mines in the Pontos”, s.139-146.

⁴⁷⁸ Bryer, “The Question of Byzantine Mines in the Pontos”, s.146-147.

İzmir'in kuzeyindeki Phokaia (Foça)⁴⁷⁹ bölgesi ile Pontos bölgesindeki Şebinkarahisar olmuştur. Şebinkarahisar'dan ilk şap ithalatı XIII. yüzyıl sonlarında gerçekleşmiş, 1290 senesinde Şebinkarahisar'dan çıkarılan şap Trabzon limanı yoluyla Kefe'ye ihraç edilmiştir⁴⁸⁰.

Şebinkarahisar'daki şap madenleri Bizans imparatorluğu döneminde de bilinip işletilmesine rağmen Avrupa tekstil sanayiindeki gelişmelere bağlı olarak kullanım alanının artması Bizans hakimiyetinin son dönemlerinde vuku bulmuştur. Dolayısıyla şapın kullanım alanı Bizans hakimiyetinin son döneminde artmış olmakla birlikte şap ticaretini elinde tutanlar Bizanslı ya da Trabzonlu tacirlerden çok Türkler olmuştur. 1204'ten sonra Trabzon çevresinde hâkim olan Rum imparatorluğu Kerasous (Giresun) bölgesinde hâkim olmakla birlikte Şebinkarahisar'da hiçbir zaman kontrol sağlayamamış ve bölge Malazgirt Savaşı'ndan sonra çeşitli Türk beylikler arasında el değiştirdikten sonra Selçuklu hakimiyetinde girmiştir. Anadolu'da Selçuklu hakimiyetinin zayıflamasından sonra ise Eretna beyliğinin hakimiyetine girmiştir. Eretna beyliğinin başkenti ve Anadolu'nun en önemli ticaret merkezlerinden biri olan Sivas'tan Anadolu içlerine uzanan yol, Şebinkarahisar'dan elde edilen şapın Avrupa'ya ihraç edildiği en önemli güzergâh olmuş, Trabzon üzerinden giden güzergâh ise Trabzon Rum İmparatorluğu ile Türkler arasındaki gergin ilişkilere bağlı olarak daha az kullanılmıştır⁴⁸¹.

Bizans imparatorluğu döneminde Trabzon ve çevresindeki madencilik faaliyetlerine genel olarak bakıldığında dönem kaynaklarında konuyla ilgili çok az bilgi verildiği anlaşılmaktadır. Bizans İmparatorluğu'nda madencilik faaliyetleri ve bunun Bizans kaynaklarına yansması araştırmacılar arasında da tartışma konusu olmuştur. Bizans İmparatorluğu'nda madencilik faaliyetleri ile ilgili makalesinde Bizans kaynaklarında madenler ile ilgili çok az referansın bulunduğuna işaret eden Speros Vryonis, bu durumu açıklamak için Bizanslıların madenlere erişiminin olmadığını ve dolayısıyla da Bizans kaynaklarına madenler ile ilgili bir bilginin yansmadığını ya da bu tip sıradan ve genel konulara değinmeyen Bizans kaynaklarının madenler konusunda bilgi vermediğini iddaa etmiştir⁴⁸². Dolayısıyla

⁴⁷⁹Doukas, **Decline and Fall Of Byzantium To The Ottoman Turks**, Trans. Harry J. Magoulas, Wayne State University Press, Detroit 1975, s.148.

⁴⁸⁰Bryer, "The Question of Byzantine Mines in the Pontos", s.147.

⁴⁸¹Bryer, "The Question of Byzantine Mines in the Pontos", s.148-149.

⁴⁸²Speros Vryonis, Jr, "The Question Of The Byzantine Mines", **Speculum**, Vol.37/1, s.1-17.

Trabzon ve çevresindeki madencilik faaliyetlerinin Bizans döneminde de artarak ya da azalarak devam ettiği ancak farklı olay ve olgulara odaklanan Bizans kaynaklarının Trabzon ve çevresindeki maden yatakları ile ilgili gelişmelere yer vermediği anlaşılmaktadır. Ünye civarındaki madencilik faaliyetlerinden bahseden antikçağ ve geç Ortaçağ kaynaklarının anlattığı madencilik uygulamalarının benzer özellikler taşıması bölge madenciliğinde antikçağ'dan itibaren uygulanan bazı tekniklerin değişmeden yüzyıllar boyunca devam ettiğini ve gelenekselleşmiş bir hal aldığını göstermektedir. Aksi durumda, Antikçağ'dan itibaren işletildiği bilinen madenlerin Erken ve Orta Bizans dönemlerinde tamamen terk edildiği ve Trabzon ve çevresinde Bizans hakimiyetinin sona erdiği 1204'ten sonra tekrar işletilmeye başlandığı gibi bir durum ortaya çıkmakta olup bu durum akla yatkın değildir.

2.1.2.2. Balıkçılık

Antik dönemde Pontos bölgesindeki önemli ticari faaliyetlerden biri de balıkçılıktır. Antik kaynaklarda Trabzon ve çevresinde avlanan balık çeşitleri ve bunları ticareti ile bilgi verilmektedir. Karadeniz havzasında pek çok balığın avı ve ticareti yapılmakla birlikte Trabzon çevresinde daha çok palamut ve yunus balığı avcılığının yapıldığı bilinmektedir⁴⁸³. Ortaçağ kaynaklarında Trabzon ve çevresinde balıkçılık faaliyetleri ile ilgili bir kayıt bulunmamakta birlikte eserini XIX. yüzyıl başlarında kaleme alan Per Minas Bıjışkyan, Trabzon'da yunus balığı avcılığı ile bilgiler vermektedir. Bıjışkyan'ın aktardığı bilgilere göre Trabzon'a bağlı Sürmene kazasında yunus balığı yağı ticareti yapılmakta olup bu yağ bölge sakinleri tarafından kandil yağı olarak kullanılmakta ve hediye olarak İstanbul'a gönderilmektedir⁴⁸⁴. Bıjışkyan'daki bu kayıtlardan antik dönemden itibaren kaynaklara yansıyan yunus balığı avcılığının Ortaçağ kaynaklarına yansımaya da XIX. yüzyıl başlarında halen devam ettiği ve bu faaliyetin bir süreklilik arz ettiği görülmektedir. Antik kaynaklarda da izleri görülen balık yağı üretiminin Ortaçağ boyunca devam ettiği ve muhtemelen ihraç edilen ürünler arasında olmadığı için kaynaklara yansımadağı anlaşılmaktadır.

⁴⁸³Strabon, Geographika, XII, 3. 19. Ayrıca Ksenophon, Kuzeydoğu Anadolu'nun antik halklarından biri olan Mossynoikoi'lere ait ambarları yağmalayan Yunan askerleri tarafından bulunan küp lenmiş yunus balığı eti ve balık yağından bahsetmektedir. Bknz. Ksenophon, Anabasis, IV, 27-29.

⁴⁸⁴P. Minas Bıjışkyan , s.60.

2.1.2.3.Köle Ticareti

Trabzon ve çevresinde antik dönemden itibaren gerçekleştirilen ekonomik faaliyetlerden biri de köle ticaretidir. Trabzon kenti, Karadeniz'in güney kıyısındaki büyük köle pazarlarından biri konumundaydı. Ksenophon, eserinde Trabzon çevresindeki halklardan bahsederken bölgedeki köle ticareti ile ilgili bilgiler paylaşmaktadır⁴⁸⁵. Dönem kaynaklarından anlaşıldığı kadarıyla Trabzon ve çevresinde köle ticaretinin Erken Bizans döneminde de devam etmiştir. Procopios, Lazların Karadeniz'de yaşayan Romalılarından deri ve köle karşılığında tuz, buğday ve diğer ihtiyaçlarını karşıladıklarını ifade etmektedir⁴⁸⁶. Procopios'taki bu kayıtlardan bölgede köle ticaretinin devam ettiği anlaşılmaktadır. II. Basileios'un Gürcü seferini anlatan kaynaklardaki bazı kayıtlar Trabzon ve çevresine köle ticaretinin ilerleyen yüzyıllarda da devam ettiğini göstermektedir. Ermeni tarihçi Aristakes, II. Basileios'un ilk Gürcü seferi sırasında ele geçirdiği esirlerin Basil adındaki Khaldia valisi tarafından Trabzon'da satıldığını söylemektedir⁴⁸⁷. Bu olay Trabzon'da köle ticareti ile ilgili ayrıntılı bilgi sahibi olmamıza imkân vermemekle birlikte bölgede köle ticaretinin halen devam ettiğini göstermektedir.

2.1.2.4.Arıcılık

Madencilik ya da köle ticareti kadar yaygın olmasa da antik dönemde Pontos bölgesinde görülen ekonomik faaliyetlerden bir diğeri de arıcılık ve bal üretimidir. Arıcılık, tarıma elverişli arazilerin çok az olduğu Trabzon ve çevresinde alternatif bir üretim faaliyeti olarak yerini almıştır. Antik kaynaklarda Trabzon ve çevresinde yaşayan halkların arıcılık faaliyetlerinde bulunduğu ile ilgili referanslar mevcuttur.⁴⁸⁸ Bölge halkları tarafından gerçekleştirilen arıcılık faaliyetlerinin Bizans döneminde

⁴⁸⁵Ksenophon, *Anabasis*, V, 15. Ayrıca bkz. Osman Emir, "Grek Kolonizasyon Dönemi'nde Karadeniz'de Önemli Bir Geçim Kaynağı: Köle Ticareti", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S.10, ss.10-21.

⁴⁸⁶Procopius, *Wars of History*, II, XV, 5.

⁴⁸⁷Aristakes of Lastivert, *Recit Des Malheurs De La Nation Armenienne*, (Trans. M. Canard and H. Berberian), Brussels, 1973, s.12, N. M. Panagiotakes, "'Fragments of a Lost Eleventh-Century Byzantine Historical Work', C. Constantinides, N. M. Panagiotakes, E. Jeffreys, and A. D. Angelou (eds.), *Philellen, Studies in Honour of Robert Browning*, Venice 1996, s.356.

⁴⁸⁸Trabzon ve çevresindeki dağlık bölgede üretilen ballar literatürde "deli bal" olarak bilinmekteydi. Plinius eserlerinde fazla tüketilmesi halinde baş ağrısı yapan ve sarhoşluk etkisi veren bu balın içeriği ile ilgili bilgiler vermektedir. bkz. Plinius, *Naturalis Historia*, XXI, 44, 74. Ayrıca Ksenophon'un eserinde de bölgedeki bal üretimi ile bilgiler mevcuttur. Ksenophon'un emrindeki askerler Trabzon civarındaki halklardan biri olan Makronlar ile mücadele ederken, onlar tarafından kasıtlı olarak boşaltılmış bir köye girmiş ve burada buldukları kovanlar içindeki balı yemişlerdir. Ancak yedileri baldan zehirlenen askerler yaklaşık bir gün boyunca kusma ve ishal gibi sorunlara maruz kalmışlardır. Bknz. Ksenphon, *Anabasis*, IV. 8. 19-22.

varlığını koruduğu kaynaklardan anlaşılmaktadır. VI. yüzyıl Bizans tarihçisi Prokopios, Trabzon etrafında üretilen balların acı olduğundan bahsederken⁴⁸⁹ yine VI. yüzyıl Bizans yazarlarından Stephanos Byzantinos tarafından hazırlanan "Ethnica" adlı sözlükte, Trabzon civarında üretilen baldan bahsetmektedir⁴⁹⁰. Kaynaklardaki kayıtlardan Trabzon ve çevresindeki arıcılık faaliyetlerinin en azından erken Bizans döneminde halen devam ettiği anlaşılmaktadır. Ancak kaynakların sunduğu bilgilerin kısıtlı oluşu üretilen balın bölge ticaretinde ne kadar yeri olduğu hakkında fikir sahibi olunması için yeterli değildir.

2.1.3. Bizans Döneminde Trabzon'da Darphane Faaliyetleri

Bizans para sistemi, gelenek olarak imparator Augustus döneminde gelişen Roma para sisteminin bir takipçisi konumundadır⁴⁹¹. Bizans ekonomisi, diğer tüm Ortaçağ devletlerinde olduğu gibi madeni para basımı konusunda esneklik göstermemiş olsa da gerek Roma'dan miras kalan para sistemi ve gerekse finansal sistemindeki esneklik sayesinde imparator Konstantin'den 1453'e kadar süren bin yılı aşkın dönemde sağlam bir para sistemi oluşturabilmiştir⁴⁹². Bununla birlikte Bizans para sistemi yüzyıllar içinde pek çok değişiklik geçirmiş ve belli dönemlerde para sisteminde önemli reformlara imza atılmıştır⁴⁹³.

Bizans İmparatorluğu'nda para politikası kamu maliyesinin ihtiyaçları doğrultusunda belirlenmiş ve imparatorluğun maliye teşkilatı tarafından da organize edilmiştir. Para basımı ile ilgili yönetim sınıfının temelleri Diocletianus ve Konstantin döneminde atılmış ve bu dönemde oluşan yapı varlığını VII. yüzyıl başlarına kadar devam ettirmiştir. VII. yüzyıla kadar olan süreçte başta İstanbul olmak üzere Selanik, İskenderiyye, Kyzikos, Antakya gibi şehirlerdeki daimi darphanelerde para basılıyordu. Ayrıca Kıbrıs, Isaura ve Salona örneklerinde olduğu gibi geçici darphaneler kurularak buralarda para basılmıştır. İmparatorluk yaptığı ödemelerde ya da mali işlemlerinde altın ya da gümüş gibi değerli metallere

⁴⁸⁹Procopius, History Of The Wars, VIII, I-IV.

⁴⁹⁰Stephanos Byzantinos, Ethnica, s.631.

⁴⁹¹Constantina Katsari, "The Organisation Of Roman Mints During The Third Century Ce: The View From the Eastern Provinces", *Classics Ireland*, Vol.10, s.27.

⁴⁹²Cecile Morrison, "Byzantine Money: Its Production and Circulation", **The Economic History of Byzantium: From The Seventh Through The Fifteenth Century**, Angeliki E. Laiou (Ed.), Dumbarton Oaks, Washington 2002, s.910.

⁴⁹³David R. Sear, **Byzantine Coins And Their Values**, Seaby, London 1974, s.11-15.

üretilen paralara ihtiyaç duyduğu için para basımı konusuyla özellikle ilgilenmiştir⁴⁹⁴.

Bizans tarihinde askeri harcamalarda çoğunlukla altın kullanılmış ve bu uygulama Justinianos döneminin sonlarına kadar devam etmiştir. Ancak VII. yüzyıl başlarından itibaren askeri masrafların karşılanması için altın paralar yanında gümüş paraların da kullanılmaya başlandığı görülmektedir. İmparator Herakleios döneminde Sasanilerle yapılan savaşlar ordunun ihtiyaçlarının artmasına yol açmış ve masrafların karşılanması için Bizans darphanelerinde gümüş paralar üretilmeye başlanmıştır. Bizans ordusunun artan ihtiyaçlarını karşılamak için ordunun seferler esnasında kullandığı güzergahlara ya da konakladığı bölgelere yakın şehirlerde gümüş para basan darphaneler kurulmuştur. Herakleios'un Sasani seferleri esnasında 625-626 kışını Trabzon'da geçirdiği bilinmektedir. Bu durumda Trabzon'da bir darphanenin kurulabileceği düşünülebilir ancak kaynaklarda konuyla ilgili bir bilgi bulunmamaktadır. Ayrıca Herakleios'un seferleri esnasında Kıbrıs ve İsaure'daki darphanelerde basılan paraların bir ordu toplanması için Pontos'a gönderildiği bilinmektedir. Dolayısıyla bahsi geçen dönemde Trabzon'da ya da yakın çevresinde bir darphanenin kurulmuş olması zayıf bir ihtimal olarak görülmektedir⁴⁹⁵. Herakleios'tan sonraki dönemde Bizans para sisteminde çeşitli süreçler yaşanmıştır. İkonoklast devirde (726-842) geçerli olan hukuk kurallarının etkisiyle paraların üzerinde dini figürlerin kullanılması uygulamasına son verilmiş ancak ikonoklast devrin bitimiyle paralarda tekrar Hz. İsa ve Hz. Meryem büstleri görülmeye başlanmıştır⁴⁹⁶.

Malazgirt Savaşı'ndan sonra Bizans İmparatorluğu'nda başlayan otorite boşluğu Anadolu'nun bazı bölgelerinde merkezden bağımsız olarak siyasi faaliyetlerde bulunan kişi ya da ailelerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bizans'tan bağımsız hareket eden bu kişi ya da gruplar aynı zamanda buldukları bölgelerde darphaneler kurarak para basmaya başlamışlardır⁴⁹⁷. Bunlardan biri olup

⁴⁹⁴Cecile Morrison, "Byzantine Money: Its Production and Circulation", s.911-913.

⁴⁹⁵Michael F. Hendy, **Studies In Byzantine Monetary Economy C. 300-1450**, Cambridge University Press, Cambridge 1985, s.648.

⁴⁹⁶Sear, s.14-15.

⁴⁹⁷Cecile Morrison, "Byzantine Money: Its Production and Circulation", s.916.

Philadelphia (Alaşehir) kökenli asil bir aileye mensup olan Theodore Mankaphas⁴⁹⁸, Niketas Khoniates'teki kayıtlara göre üzerinde kendi adının yazılı kabartması bulunan gümüş paralar bastırmıştır⁴⁹⁹. Bahsi geçen dönemde benzer bir faaliyet de Malazgirt Savaşı'ndan sonra Trabzon'da hâkim olan Gabras ailesi tarafından gerçekleştirilmiştir. Muhtemelen I. Alexios Komnenos (1081-1118) döneminde Trabzon'da kurulan bu darphanede Gabras ailesinin Trabzon'da hâkim olduğu dönemde faaliyetlerine devam ederek çeşitli tiplerde paralar basılmıştır⁵⁰⁰.

Trabzon'daki darphanenin XI. yüzyılın sonlarında ya da XII. yüzyıl başlarında kurulduğu düşünülmekte olup bu konu ile ilgili en ayrıntılı çalışmalar Simon Bendall tarafından gerçekleştirilmiştir. Bendall, Trabzon darphanesine ait olduğu düşünülen 13 bronz parayı inceleyerek bu paraların ağırlıkları, stilleri ve ait oldukları dönemler hakkında yorumlarda bulunmuştur. Bu paralar Amerikalı arkeologlar tarafından Atina ve Korinth'te gerçekleştirilen kazılarda ele geçirilmiş olup muhtemelen ticari ya da daha farklı bir amaçla bölgeye gelen tek bir kişiden kalan paranın bölgedeki bakiyesidir. Kısıtlı sayıda olan paraların birlikte bulunması paraların ortak bir kaynaktan geldiğini göstermesi bakımından önem taşımaktadır⁵⁰¹. Bahsedilen paraların hepsi kırpık kenarlı olup ve çokgen kalıplarda basılmıştır. Paraların birçoğu altı ya da dokuz köşeli iken üç tanesi de on iki köşelidir. Darphanelerde bu kalıpların kullanılmasındaki esas amaç paralara daha yuvarlak bir görünüm kazandırmaktır. Paraları basmak için kullanılan üretim modelinin ne olduğu tam olarak belirlenememiştir. Ancak paralar basılırken daha çok makaslama adı verilen yöntemin kullanıldığı anlaşılmaktadır. Muhtemelen şerit ya da levha halindeki bakır makaslanarak kesiliyor ve sonrasında köşeleri kırılıyordu⁵⁰². Kırpma işleminden sonra paraların üzerinde herhangi bir çarpıklık olmaması için para basma işlemi madeni kalıpların hazırlanmasından önce yapılmaktaydı.

Trabzon darphanesinde basılan paraların örnekleri nadir ve kısıtlı olsa da bu paralar Anadolu'nun Bizans hakimiyetindeki diğer bölgelerinde kullanılan paralar ile bir benzerlik göstermemektedir. Sayılarının kısıtlı ve benzerliklerinin nispeten az

⁴⁹⁸Theodoros Mankaphas ve faaliyetleri hakkında bkz. Yusuf Ayönü, "Batı Anadolu'da Bizanslı Yerel Hakimlerin Bağımsızlık Hareketleri (XII. Yüzyılın Sonları ve XIII. Yüzyılın Başlarında)", **AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, S.42/26, ss.147-150.

⁴⁹⁹Niketas, *O City Of Byzantium*, s.219-220.

⁵⁰⁰Morrison, " Byzantine Money: Its Production and Circulation", s.916, Hendy, s.438.

⁵⁰¹Simon Bendall, "The Minth Of Trebizond Under Alexius I And The Gabrades", **NC**, Vol.17(137), s. 127-128.

⁵⁰²Bendall, "The Minth Of Trebizond Under Alexius I And The Gabrades", s.127-129.

olması bu paraların İstanbul ya da diğer büyük merkezlere göre daha az ziyaret edilen ve sirkülasyonun daha kısıtlı olduğu bir bölgede kullanıldığını göstermektedir⁵⁰³.

Paralar stil açısından incelendiğinde ise pek çoğunda Hz. İsa'nın ve Aziz Demetrios'un büstünün olduğu bazılarında ise İstanbul'daki örneklerine göre daha uzun ve daha zayıf resmedilmiş I. Aleksios Komnenos büstleri bulunmaktadır. Bizans İmparatoru I. Aleksios Komnenos 1092 yılı civarında Bizans paraları bazı reformlar gerçekleştirmiştir. Bu reform hareketinden sonra İstanbul'da basılan paralar ile Bendall tarafından çalışılan paralar arasındaki benzerliğin sınırlı oluşu reform hareketinin Trabzon darphanesinde pek etkili olmadığını göstermektedir⁵⁰⁴.

Trabzon'da basılan paraların bir kısmında diğerlerinden farklı olarak şehrin koruyucusu kabul edilen Aziz Theodor'un büstü bulunmaktadır. Malazgirt Savaşı'ndan sonra Türkler tarafından ele geçirilen Trabzon'u geri alan ve şehrin yerel hakimi konumuna yükselen Theodore Gabras, fırsat buldukça Bizans'tan bağımsız hareket etmeye çalışmış ve muhtemelen paralarda kendi büstünü kullanarak bağımsızlığını göstermek istemiştir. Sonuç olarak Trabzon'un Türklerden geri alınmasından sonraki dönemde I. Aleksios Komnenos tarafından burada bir darphane kurulduğu eldeki örneklerin bir kısmının Aleksios Komnenos'un Bizans tahtındaki ilk on yılına geri kalanlarının ise 1090'lara ait olduğu anlaşılmaktadır⁵⁰⁵.

Theodore Gabras, 1098 yılında Türklerle giriştiği mücadelede hayatını kaybetmiş ve Aleksios Komnenos'un 1118'de ölümünden sonra Bizans tahtına oğlu II. İoannes Komnenos (1118-1143) çıkmıştır. Theodore Gabras'tan sonra ise oğlu Konstantinos Gabras Trabzon'da hâkim olmuştur. Gabraslar, İstanbul ile Trabzon arasındaki uzaklıktan faydalanarak dönem dönem bağımsız hareket etmeye çalışmıştır. Ancak Trabzon'daki Gabras hakimiyeti XII. yüzyıl ortalarına gelindiğinde sona ermiştir. 1160 yılı civarında Khaldia bölgesinde Nikephoros Palaeologos adında bir Bizans valisinin bulunması bölgenin tekrar Bizans kontrolüne

⁵⁰³ Bendall, "The Minth Of Trebizond Under Alexius I And The Gabrades", s.127.

⁵⁰⁴ Bendall, "The Minth Of Trebizond Under Alexius I And The Gabrades", s.128, 135.

⁵⁰⁵ Bendall, "The Minth Of Trebizond Under Alexius I And The Gabrades", s.135-136.

girdiğini göstermekte olup bölgedeki Bizans hakimiyeti 1204 yılında Trabzon Rum İmparatorluğu'nun kurulmasına kadar devam etmiştir⁵⁰⁶.

I. Aleksios Komnenos döneminde Trabzon'da kurulan darphanenin Gabras hakimiyeti ve sonrasında da faaliyet gösterdiği anlaşılmaktadır. S. Bendall tarafından yapılan incelemelerde Trabzon'da basılan paraların bir kısmının I. Aleksios Komnenos ve Gabras dönemine ait olduğu tespit edilmişken incelenen paralardan üç tanesinin daha sonraki bir döneme ait olduğu anlaşılmıştır. Bu paraların Bizans imparatoru II. İsaakios Angelos (1185-1195/1203-1204) dönemine ait olduğu Bendall tarafından yapılan çalışmalarda ortaya konulmuştur. Paralar incelendiğinde bunların özellikle ön yüzlerinin II. Andronikos Komnenos (1182-1185) döneminde basılan "tetarteron"⁵⁰⁷ isimli paralarla benzerlik gösterdiği anlaşılmıştır. Ancak çok köşeli kalıplar kullanılarak basılan ve sekiz ya da on köşeli oldukları görülen paraların İstanbul'da basılan paralara göre daha kalın olduğu görülmektedir. Ayrıca bu paralar İstanbul'da basılan gümüş paralardan farklı olarak saf bakırdan yapılmıştır. Tüm bu özellikler dikkate alındığından bu paraların İstanbul'da basılan paralar örnek alınmakla birlikte farklı bir darphanede basıldığı anlaşılmaktadır. Özellikle paraların basımında çok köşeli ve kırılmış kalıpların kullanılması daha önceki devirde Trabzon'da basılan paralarla aynı kökenden geldiğini ve İstanbul'da basılan paralardan farklı olduğunu göstermektedir⁵⁰⁸.

IV. Haçlı seferinden sonra David ve Aleksios Komnenos kardeşler tarafından Trabzon Rum İmparatorluğu kurulmuştur. İlk imparator Aleksios Komnenos döneminde para basıldığına dair günümüze ulaşan bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak Aleksios Komnenos'un halefi Andronikos Komnenos (1222-1235) tarafından para basıldığı bilinmektedir⁵⁰⁹. Andronikos Komnenos döneminde basılan paralar ile Bizans imparatoru II. İsaakios Angelos döneminde basılan paraların stilleri ve ön yüzleri benzer olmasına rağmen paraların kalıpları, ağırlıkları ve kalınlıkları birbirinden farklıdır. II. İsaakios dönemine ait olan paralar XII. yüzyılın özelliklerini taşıırken Andronikos Komnenos dönemine ait olanlar IV. Haçlı seferi sonrasında

⁵⁰⁶Simon Bendall, "The Coinage Of Trebizond Under Isaac II (A.D.1185-1185) With A Note On Unfinished Byzantine Die", **Museum Notes (American Numismatic Society)**, Vol.24, s.213.

⁵⁰⁷Tetarteron, ilki yaklaşık olarak 965 ile 1092 arasında basılan hafif ağırlıktaki altın para ikincisi ise 1092'de başlayıp XIII. yüzyıl ortalarına kadar kullanılmaya devam eden küçük bakır paralar için kullanılan isimdir. Bknz. Philip Grierson, "Tetarteron", **The Oxford Dictionary of Byzantium**, Vol.3, Ed. Alexander P. Kazhdan, Oxford University Press, Oxford 1991, ss.2026-2027.

⁵⁰⁸Bendall, "The Coinage Of Trebizond Under Isaac II (A.D.1185-1185)", s.214-215.

⁵⁰⁹Bendall, "The Coinage Of Trebizond Under Isaac II (A.D.1185-1195)", s.215.

sayıları artan Latin paraları ile benzerlik göstermektedir. Bu durum Andronikos Komnenos döneminde Trabzon'daki darphanelerin çalışmaya devam ettiğini ancak dönemin siyasi şartları sonucu Latin paralarından etkilendiğini göstermektedir⁵¹⁰.

Sonuç olarak I. Aleksios Komnenos döneminde Trabzon'da bir darphanenin kurulduğu ve burada imparatorluğun diğer bölgelerinde rastlanmayan özelliklerde paraların basıldığı anlaşılmaktadır. Trabzon'da basıldığı düşünülen paralar stil yönünden İstanbul'da basılan paralara benzese de ağırlık, kalınlık ve kalıp özellikleri farklılık göstermiştir. Trabzon'da Gabras ailesinin hâkim olduğu dönemde basılan paralarda Gabras ailesinin Bizans'tan bağımsız hareket ettiğini gösteren değişiklikler görülmüştür. Trabzon'daki darphanenin Gabras ailesinden sonra, en azından Trabzon Rum İmparatorluğu'nun ilk yıllarında devam ettiği görülmektedir. Bu darphane İstanbul'daki gibi uzun soluklu ve etkileşim alanı geniş olan bir darphane olmasa da Trabzon'da bir para basma geleneğinin oluşmasını sağlamıştır.

2.2. İdari Yapı

2.2.1. Thema Sisteminde Önce Trabzon Ve Çevresinin İdari Yapısı

Trabzon şehri ve çevresi Anadolu'da Roma imparatorluğu hakimiyetinin başladığı dönemden itibaren pek çok idari düzenlemeye tabi tutulmuştur. M.Ö. 129'da Anadolu'daki ilk idari düzenlemelerini gerçekleştirerek Asia eyaletini kuran Romalılar⁵¹¹, M.Ö. 63'te Pontos kralı VI. Mithradates'i mağlup ettikten sonra ele geçirdikleri topraklarda eyaletler kurarak Trabzon ve çevresindeki ilk idari düzenlemelerini gerçekleştirmişlerdir⁵¹².

Pompeius önderliğinde gerçekleştirilen bu düzenlemeler sonunda, Herakleia ile Pharnakeia arasında uzanan sahil şeridi ve güneyde Kappadokia hududuna kadar uzanan bölge eyalet haline getirilerek "Pontos" adını almış ve daha önce (M.Ö.74) eyalet haline getirilen Bithynia ile birleştirilmiştir⁵¹³. Pompeius, kurduğu bu yeni eyalet ile ilgili düzenlemeler yapmaya devam ederek, Bithynia ile birleştirdiği

⁵¹⁰Bendall, "The Coinage Of Trebizond Under Isaac II (A.D.1185-1195)", s.216-217.

⁵¹¹M. Ali Kaya, "Anadolu'da Roma Eyaletleri: Sınırlar Ve Roma Yönetimi", **AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, C. 24, S.38, s.13-14.

⁵¹²M. Oktan, "Roma Cumhuriyet Döneminde Pontos'ta Yapılan Düzenlemeler", **Anadolu**, S.34, s.52.

⁵¹³M. Ali Kaya, "Anadolu'da Roma Egemenliği ve Pompeius'un Siyasal Düzenlemeleri", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, XIII, s.165, K. Wellesley, "The Extent of the Territory Added to Bithynia by Pompey", **Rheinisches Museum für Philologie**, 96, 1953, s. 294, M. Oktan, s.60.

Pontos'u "politeia" adı verilen on bir idari yönetim birimine ayırmıştır⁵¹⁴. Yeni eyaletin dışında kalan uzak ve denetimi nispeten daha zor Kolkhis ile Armenia'ya yakın olan Pontos toprakları ise Mithradates savaşları esnasında Romalılara yardım eden yerel kral ve prenslere verilmiş ve böylece bölgede yeni tampon krallıklar oluşturulmuştur⁵¹⁵. Bu doğrultuda, Kolkhis bölgesi Aristarkhos'un hakimiyetine geçmiş⁵¹⁶; Gazelonitis, Pharnakeia ve Trapezus gibi ticari ve stratejik öneme sahip liman kentlerini içine alan Pontos kıyıları ise Galat tetrarkesi Deiataros'un yönetimine bırakılmıştır⁵¹⁷.

Trabzon ve çevresi, Julius Caesar'dan sonraki dönemde komutan Polemon'un idaresine bırakılmış ve Trabzon'dan Samsun'a kadar uzanan bölgede kurulan bu yeni idari yapı tarihte "Polemon Krallığı" olarak anılmıştır⁵¹⁸. Polemon'un ölümünden sonra dul eşi Pythodoris tarafından yönetilen Polemon Krallığı⁵¹⁹, M.S. 17'de İmparator Tiberius'un Kappadokia Krallığı'nı Roma eyaletine dönüştürmesiyle Anadolu'da Roma İmparatorluğu'na bağlı son krallık konumuna gelmiştir⁵²⁰.

İmparator Nero (M.S. 54-68) döneminde başlayan Parth savaşları ve Armenia'nın elden çıkması Romalıları bölgede idari düzenlemeler yapmaya itmiştir. Romalılar, Armenia'nın kaybedilmesini Anadolu'nun doğu ve kuzeydoğusundaki bağlı krallıkların Parthlara karşı yeterli direnci gösterememelerine bağlamış ve bu bölgelerde birtakım siyasi ve idari değişiklikler yaparak savunmayı kuvvetlendirmek istemişlerdir. Bu amaçla, M.S. 64'te Pontos bölgesi, Carbulo'nun önerisiyle eyalete dönüştürülmüş ve "Pontus Polemoniacus" adıyla Galatia eyaletine dahil edilmiştir⁵²¹. Böylece Trapezus'un doğusundan Amisos'a kadar olan Karadeniz sahili bu yeni

⁵¹⁴Strabon, XII, 3. 1, H. Swain- Mark Everson Davies, **Aspects of Roman History, 82 BC–AD 14: A Source-Based Approach**, Routledge, London and New York, 2010, s.105.

⁵¹⁵Claude Eilers, "A Roman East: Pompey's Settlement to the Death of Augustus", **A Companion to the Hellenistic World**, (Ed. A. Erskine), Blackwell Publishing, Oxford, 2005, s.90, Ronald Syme, **Anatolica: Studies in Strabo**, Clarendon Press, Oxford, 1995, s.111.

⁵¹⁶Appianus, *Mithradates*, 114, Magie, s.1238.

⁵¹⁷A. H. M. Jones, **The Cities of the Eastern Roman Provinces**, Oxford University Press, Oxford, 1998, s.158, F. E Adcock, "Lesser Armenia and Galatia After Pompey's Settlement of East", **JRS**, 27, 1937, s.11, D. Braund, ve G. R. Tsatskheladze, (1998), "The Export, of Slaves From Colchis", **Classical Quarterly**, 39, 1998, s.116 vd.

⁵¹⁸CassiusDio, XLIX. 33. 2.

⁵¹⁹Cassius Dio, LIV, 24. 5-8, Strabon, XII, 3. 29, Minns, s. 594, A.H.M. Jones, **The Cities of the Eastern Roman Provinces**, Oxford University Press, Oxford, 1998, s.171.

⁵²⁰Cassius Dio, LVII, 17, 7, Eutropius, 7, 11, Magie, s.494.

⁵²¹Eutropius, VII, 14, A. Jones, s.171.

eyaletin yönetim bölgesine girmiştir⁵²². Bu tarihteki önemli değişikliklerden biri de Trapezus'un "civitas libera" (özgür kent) ilan edilmesidir⁵²³.

M.S. I. yüzyıldan itibaren Karadeniz'in kuzeyi ve Kafkaslarda başlayan Alan tehdidi Romalıların Armenia ve çevresinde bazı güvenlik önlemleri almalarına sebep olmuştur. Roma imparatoru Vespasianus, bu yeni tehlike karşısında savunmayı arttırmak amacıyla önce 70 yılında Armenia Minor'u Cappadocia eyaletinin bir parçası haline getirmiş sonra da 72 yılında Galatia ve Cappadocia eyaletlerini birleştirmiştir⁵²⁴. Ancak yeni oluşturulan eyaletin geniş bir toprak parçasından oluşması eyalet yöneticilerinin sınır meselelerinden ziyade eyaletin iç işleriyle ilgilenmesine ve dolayısıyla sınır güvenliği konusunda bazı sıkıntıların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu durum, Roma imparatoru Traianus'u (98-117) çıkmayı planladığı Parth seferinden önce bölgede idari değişiklikler yapmaya yöneltmiş ve M.S. 113'te Cappadocia, Galatia eyaletinden ayrılmıştır. Böylece Pontos bölgesi de yönetsel olarak Cappadocia eyaletinin bir parçası haline gelmiştir⁵²⁵.

Roma imparatoru olarak 284'de tahta oturan Diocletianus, Severus Alexander'in ölümünden sonra imparatorluğun girdiği kriz dönemini reformlar yaparak sonlandırmaya çalışmıştır. Bu amaçla imparatorluğun idari düzeninde köklü değişiklikler yapan Diocletianus, merkezi yönetimi doğu ve batı olmak üzere ikiye ayırdığı gibi eyaletleri de küçülterek "dioecesis" adı verilen on iki idari birime ayırmıştır. Yeni düzenlemeden sonra Trabzon ve çevresi Diocesis Pontus'un sınırları içinde kalmıştır⁵²⁶.

Diocletianus döneminde başlayan reform ve düzenlemeler imparator Constantinus (324-337) döneminde devam etmiş ancak Constantinus ölmeden önce bıraktığı bir vasiyetname ile imparatorlukta bölünmelerin yaşanmasına zemin hazırlamıştır⁵²⁷. Bu vasiyetnameye göre imparatorluk arazisi imparatorun oğulları ve

⁵²²Magie, s.561-562.

⁵²³Pliny, VI, 3. 11, A. Jones, s.171.

⁵²⁴Barbara Burrell, **Neokoroi: Greek Cities and Roman Emperors**, Brill, Leiden and Boston, 2004, s.205, Duncan b. Campbell, **The rise of Imperial Rome AD 14-193**, Osprey Publishing, 2013, s.49vd.

⁵²⁵M. Ali Kaya, "Anadolu'da Roma Eyaletleri: Sınırlar ve Roma Yönetimi", s.20, Franz Cumont, "The Frontier Provinces of the East", **The Imperial Peace A.D. 70- 192**, (S. A. Cook Eds.), **CAH**, XI, Cambridge University Press, Cambridge, 1936, s.609, L. Everett Wheeler, "The Army and the *Limes* in the East", **A Companion To the Roman Army**, (Ed.P. Erdkamp), Blackwell Publishing, Oxford, 2007, s.246.

⁵²⁶John Anthony Cramer, **A Geographical and Historical Description of Asia Minor**, C. II, Oxford University Press, Oxford, 1832, s.85-87.

⁵²⁷Vasiliev, **Bizans İmparatorluğu Tarihi**, s.87vd., Timothy E. Gregory, **Bizans Tarihi**, Çev. Esra Ermert, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011, s.76vd.

yeğenleri arasında taksim edilerek beşe bölünmekte ve Pontos bölgesini içine alan arazi “kral” unvanıyla imparatorun yeğenlerinden olan Hannibalianus’a miras bırakılmaktadır. Ancak Hannibalianus’un 337’de ölmesiyle yönettiği topraklar, Anadolu ve Mısır’a hâkim olan Constantius’a kalmıştır⁵²⁸.

2.2.1.1. VI. Yüzyılda Trabzon ve Çevresinin İdari Yapısı

Trabzon ve çevresinde, Bizans imparatorluğu dönemindeki ilk esaslı idari düzenleme imparator I. Justinianos döneminde gerçekleştirilmiştir. I. Justin döneminin sonlarında Sasanilerle başlayan savaflara 532 senesinde imzalanan barış anlaşması ile ara verilmiş ve bu antlaşmadan sonra I. Justinianos Armenia bölgesinde Sittas’ın da teşvikleriyle geniş çaplı idari düzenlemeler yapmıştır⁵²⁹. 18 Mart 536 tarihli bu yeni düzenlemede Theodosiopolis ile birlikte Pontos eyaletinin Paiper (Bayburt), Satala, Nikopolis, Trabzon ve Kerasountos (Giresun) şehirlerini kapsayan “Armenia Prima” eyaleti kurulmuş ve Sittas da “magister militum per Armeniae” (Armenia’nın Askeri Şefi) unvanıyla yeni kurulan eyaletlerin yöneticisi olarak görevlendirilmiştir⁵³⁰. I. Justinianos, Sasanilerle yapılan savaflarda çatışma alanı olan bu bölgelerde yaptığı idari düzenlemelerle imparatorluğun otoritesini arttırmak ve Sasani sınırında tampon bölge oluşturmak istemiştir. Sittas gibi Ermeni kökenli komutanların eyalet yönetiminde görevlendirilmesi Bizans imparatorluğunun Ermenilerle barışık bir politika izlemek amacıyla olduğunu ve bu yolla bölgedeki konumunu sağlamlaştırmayı hedeflediğini göstermektedir⁵³¹.

Trabzon ve çevresindeki bir sonraki idari değişiklik imparator Maurikios döneminde gerçekleşmiştir. İmparator Maurikios döneminde gerçekleşen savaflarda Bizans ordusu tüm cephelerde Sasani ordusunu mağlup etmeyi başarmış ve nihayet Sasaniler arasında baş gösteren taht kavgaları üstünlüğün tamamen Bizanslıların

⁵²⁸Zosimus, II.40, 3; Julianus, **The Works of the Emperor Julian**, Vol. I, Trans. Wilmer Cave Wright, W. Heinemann, Macmillan, London- New York, 1923, s.48-49, Mehmet Özsait, “Anadolu’da Roma Egemenliği”, **Anadolu Uygurhıkları**, C. II, Görsel Yay., İstanbul, s.403vd.

⁵²⁹Grousset, s.230.

⁵³⁰Novellae in Corpus Juris Civilis, XXVIII pr, s.213, Greatrex ve Lieu, *The Roman Eastern Frontier*, s.100, Grousset, s.230-231, Adontz, s.110-113. Bu idari düzenleme ile Komana, Zela ve Sivas (Sebasteia)’ı içine alan bölgede "Armenia Secunda", Kapadokya şehirlerinden Kokoussos (Göksun) ve Arabissos (Yarpuz) ile Melitene (Malatya)’yi kapsayacak şekilde "Armenia Tertia" kurulmuştur. Ayrıca Martyropolis (Meyafarkin) ile Sophene, Anzitene, Balibetene, Asthianene ve Balibetene gibi önceki dönemlerde Ermenilerce yönetilen idari bölgeler de "Armenia Quarta" adlı yeni bir eyaletin idaresi altında toplanmıştır. Ermeni asilzadeleri tarafından yönetilen bu bölgelere Bizanslı yöneticiler atanarak bölgedeki Bizans otoritesi artırılmak istenmiştir.

⁵³¹Grousset, s.231.

eline geçmesini sağlamıştır⁵³². İran'daki taht kavgalarına müdahil olan Bizanslılar, komutan Vehram Çoben'e karşı Vehram Çobn tarafından tahttan indirilen IV. Hürmüz'ün oğlu Hüsrev Perviz'i desteklemiş ve müttefikinin taht çıkmasını sağlamıştır. İmparator Maurikios, Hüsrev Perviz'e verdiği desteğin karşılığı olarak Sasanilerle 591 yılında Bizans imparatorluğu açısından oldukça avantajlı şartlar içeren bir barış anlaşması imzalamış, bu anlaşmadan sonra da Ermeni topraklarında ve bu topraklarla sınırı olan Pontos ile Kapadokya bölgelerinde idari değişiklikler yapmıştır⁵³³.

Maurikios tarafından gerçekleştirilen yeni düzenleme ile başta Trabzon olmak üzere diğer Pontos bölgesi şehirlerini ve Erzurum'u içine alan idari bölgeye verilen "Armenia Prima" ismi artık Malatya diyarı için kullanılmaya başlanmıştır. Ayrıca "Armenia Secunda" eyaletinin sınırları sadece Sivas ile sınırlı kalmış ve Malatya ile Göksun'u içine alan bölge için kullanılan "Armenia Tetria" ismi ortadan kalkarak Fırat'ın yukarı kesimlerinden oluşan "Büyük Ermenistan" eyaleti kurulmuştur. Son olarak "Armenia Quarta" eyaletinin ismi "Mesopotamia" olarak değiştirilmiş ve Sasanilerin bıraktığı topraklarda da "İç Ermenistan" ve "Aşağı Ermenistan" olmak üzere iki eyalet kurulmuştur⁵³⁴.

Trabzon ve çevresinin idari yapısı VI. yüzyıl boyunca devam eden Bizans-Sasani savaşlarına göre değişmiştir. Bizans ve Sasanilerin çatışma alanları konumundaki Armenia ve Kafkaslara yakın olması imparatorluğun Pontos bölgesinin askeri ve idari yapısı ile ilgili daha çok tasarrufta bulunmasına zemin hazırlamış ve Bizanslı yöneticiler Sasani savaşlarından elde edilen sonuçlara göre Trabzon ve çevresini de kapsayan çeşitli idari değişiklikler gerçekleştirmişlerdir.

591 yılında imzalanan anlaşma Bizans-Sasani savaşlarını nihai olarak bitirmemiş sadece savaşlara bir müddet ara verilmesini sağlamıştır. 602'de Bizans

⁵³²Sasanilerin ünlü komutanı Behram Çubin, 589 senesinde Armenia arazisinde gerçekleşen savaşta Bizans ordusu karşısında tutunamayarak ağır bir yenilgi almış ve Sasani kralı IV. Hürmüz, bu yenilgi sebebiyle Behram Çubin'i ağır bir dille eleştirmiştir. Behram Çubin, IV. Hürmüz'ün sert tutumundan sonra isyan ederek Hürmüz'ü tahttan indirmiş ve 590'da Sasani tahtına çıkmıştır.

⁵³³IV. Hürmüz'ün oğlu Hüsrev Perviz, Behram Çubin'e karşı destek bulmak amacıyla Bizans topraklarına gelerek Maurikios'tan yardım istemiştir. Tahta çıkmasını sağlarsa İberia, Armenia ve Mezopotamya'nın bir kısmını Bizans yönetimine bırakacağına dair söz veren Hüsrev Perviz ile Maurikios arasında ittifak kurulmuştur. Bizans destekli ordusu ile Behram Çubin'i mağlup eden ve Sasani tahtına çıkan Hüsrev Perviz, 591 yılında imzalanan anlaşma ile vaad ettiği toprakları Bizans İmparatorluğu'na bırakmıştır.

⁵³⁴Grousset, s.336.

imparatoru Maurikios'un tahttan indirilerek yerine Phokas (602-610) geçmiş ve bu esnada Bizans-Sasani savaşları tekrar başlamıştır⁵³⁵. Phokas devrinde başlayan ve halefi Herakleios devrinde devam eden Sasani savaşları ve ardından gelen Arap saldırıları devleti yeni bir askeri-idari düzenlemeye yapma yoluna itmiş ve tüm bu gelişmeler sonucunda thema sistemi ortaya çıkmıştır.

2.2.2. Thema Sisteminde Trabzon ve Çevresi

“Thema” (θεμα), VII. yüzyıl ortalarından XII. yüzyıl sonlarına kadar Bizans İmparatorluğu'nun idari yapısına hâkim olmuş sistemin adıdır. “Thema” terimi aynı zamanda askeri ve sivil gücü birlikte kullanan “strategos” (Στρατηγός) unvanlı yöneticiler tarafından idare edilen askeri ve idari yönetim bölgelerini tanımlamak için kullanılmaktadır. “Thema” teriminin kökeni ve sözcük anlamı ile thema sisteminin Bizans İmparatorluğu'nda ilk ne zaman ortaya çıktığı araştırmacılar arasında tartışma konusu olmuştur⁵³⁶. Ancak eldeki kaynaklar incelendiğinde -ki bu kaynaklar konuyu aydınlatmakta yetersiz kalmaktadır- “thema” sisteminin Konstantinos döneminde oluşturulan “Magister Militum” mevkileri ile başlayan ve Maurikios döneminde kurulan “Eksharkos”luklarla devam eden askeri ağırlıklı idari organizasyonların devamı niteliğinde olduğu ve imparatorluğun farklı yönlerden gelen dış tehditlere karşı topraklarını korumak amacıyla oluşturduğu bir sistem olduğu anlaşılmaktadır⁵³⁷.

İdari, askeri ve sosyo-ekonomik yönleri olan themaların VII. yüzyıldan başlayan süreç içerisinde sayıları zamanla artmıştır. Bu noktada themaların idari bir

⁵³⁵Sasani kralı Hüsrev Perviz, Maurikios'un tahttan indirilip öldürülmesi üzerine onun intikamını almak bahanesi ile harekete geçerek Bizans topraklarına saldırmış ve Bizans-Sasani savaşları tekrar başlamıştır.

⁵³⁶“Thema” kelimesinin kökeni ve sözcük anlamı hakkında araştırmacılar arasında farklı fikirler mevcuttur. G. Ostrogorsky, I. Shahid ve D. Geanakoplos gibi araştırmacılar kelimenin Grekçe kökenli olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bu görüşlerden farklı olarak J. Howard-Johnston kelimenin Altay kökenli olduğunu ve Avarlardan Bizans'a geçtiğini iddaa etmiştir. Bknz. Ostrogorsky, s.90, I. Shahid, “Heraclius and the Unfinished Themes Of Oriens Some Final Observations”, **Byzantion**, Vol. LXIV, No.2, 1994, s. 366, D. Geanakoplos, **Byzantium: Church, Society and Civilization Seen Through Contemporary Eyes**, University of Chicago Press, Chicago 1984, s.67, J. Howard-Johnston, “Thema”, **Maistor, Classical, Byzantine and Renaissance Studies for Robert Browning**, Ed. A. Moffatt, Canberra 1984, ss. 189-196.

⁵³⁷John Haldon, “Military Service, Military Lands, and the Status of Soldiers: Current Problems and Interpretations”, **DOP**, Vol: 47, s.3, Murat Keleş ve Cüneyt Güneş, “Bizansın Anadolu'daki Yeni Düzeni: Thema Sistemi'nin Ortaya Çıkışı ve Problemler”, **Sosyal ve Beşerî Bilimler Araştırmaları Dergisi**, C.19/43, s.103-104

birim olarak Herakleios döneminde ortaya çıktığı ve ondan sonra tahta çıkan imparatorlar tarafından sayılarının arttırıldığı anlaşılmaktadır.⁵³⁸

2.2.2.1.Armeniakon Thema'sının Kuruluşu

Kaynaklarda isimlerine rastlanan ilk themalar Anadolu'da kurulan “Opsikion”, “Anatolikon” ve “Armeniakon” olup bu yönetim birimlerinin tam olarak hangi tarihte kurulduğu kaynaklarda açık bir şekilde belirtilmemiştir. Bu themalar ile yaklaşık olarak aynı dönemde tesis edildiği düşünülen “Karabisian” da Anadolu'nun güneyinde oluşturulmuş bir sahil thema'sıdır⁵³⁹. Anadolu'da kurulan ilk thema'lar isimlerini buralara yerleştirilen birliklerden almış olup bahsi geçen themaların isimlendirilmesi coğrafi bir niteleme özelliği taşımamaktadır. Opsikion thema'sı adını bölgeye yerleştirilen muhafız kıtalarından aldığı gibi Anatolikon ve Armeniakon themaları için de aynı durum söz konusudur. Benzer bir şekilde Anatolikon teması Anadolu'nun sadece batı kısmını kapsadığı gibi Armeniakon teması da sadece Armenia bölgesini kapsamamakta olup bu isimlendirmeler bu bölgelere yerleştirilen birliklerin isimleri ile alakalıdır⁵⁴⁰.

Bizans İmparatorluğu'ndaki yeni idari düzende Trabzon ve çevresi de Anadolu'da kurulan ilk themalardan biri olan Armeniakon'un sınırları içerisinde kalmıştır. Armeniakon teması Kapadokya bölgesinden başlayarak Anadolu'nun doğu kısımlarını ve Karadeniz kıyıları ile Fırat arasındaki bölgeyi kapsıyordu⁵⁴¹. Armeniakon temasının hangi yıl kurulduğuna dair kaynaklarda net bir tarih bulunmama ile birlikte bu thema ile ilgili en erken kayıtlara Theophannes Confessor ve Belazuri'nin eserlerinde rastlanmaktadır. Theophannes Confessor, 626/627 (A.M. 6118) yılı olaylarını anlatırken George adında bir "Turma"⁵⁴² yöneticisinden

⁵³⁸Efi Ragia, “The Geography of the Provincial Administration of the Byzantine Empire (C.A. 600-1200)”, **Byzantina Συμμεικτα**, Vol: 19, s.195

⁵³⁹Murat Keçiş, Cüneyt Güneş, “Bizansın Anadolu'daki Yeni Düzeni: Thema Sistemi'nin Ortaya Çıkışı ve Problemler”, s.96-97.

⁵⁴⁰Ostrogorsky, s.91.

⁵⁴¹John Haldon, **Warfare State And Society In The Byzantine World, 565-1204**, University Collage London Press, London 1999, s.73, Clive Foss, “Armeniakon”, **The Oxford Dictionary Of Byzantium** Vol.1, Oxford University Press, New York – Oxford 1991, s.177.

⁵⁴²Turmalar, thema'yı meydana getiren küçük yönetsel bölgeler olup başlarında “turmakhes” adlı idareciler bulunmaktadır. Kaynaklarda bazen iki bazen de üç ya da dört turmanın birleşerek thema'yı meydana getirdiği ifade edilmekle birlikte bu durum sabit bir kurala bağlanmamıştır. Bknz. A. Kazhdan, “Tourma”, **The Oxford Dictionary Of Byzantium**, Vol.3, Oxford University Press, New York – Oxford 1991, s.2100.

bahsetmektedir⁵⁴³. Theophannes eserinin ilerleyen bölümlerinde 667 (A.M. 6159) yılı olaylarından bahsederken Armeniakon temasının varlığını gayet açık bir şekilde vurgulayarak Armeniakon strategosu olarak görev yapan Saborios adlı bir yöneticiden bahsetmektedir⁵⁴⁴. Theophannes'in özellikle Saborios adlı bir strategos'tan bahsetmesi bazı araştırmacılar tarafından kaynaklarda Armeniakon temasının varlığına işaret eden en sağlam ve en eski delil olarak kabul edilmiştir⁵⁴⁵.

Anadolu thema'larının en büyüklerinden biri olan Armeniakon teması VI. yüzyılda bilinen altı eski eyaleti sınırları içerisine almıştı. Bu eyaletler Cappadokia I ve II ile Armenia I ve II'yi ayrıca Helenopontos ve Pontos Polemoniakos eyaletlerini kapsıyordu. Harita üzerinde bakıldığında neredeyse bir üçgen formunda olan Armeniakon'un biri Sinop diğeri de Trabzon'un doğu kesimine dayanan iki ucu olup Anadolu'nun iç kesimlerinden Karadeniz kıyılarına dayanmaktaydı⁵⁴⁶.

Thema'nın Armeniakon ismini taşıması sınırları içerisindeki topraklarda Ermenilerin çoğunlukta olduğu anlamına gelmiyordu. Özellikle Trabzon bölgesi ağırlıklı olarak Grekçe konuşan insanların yaşadığı bir bölgeydi. Yeşilirmak ile Kızılırmak arasındaki bölgede Ermeni nüfusu yaşamakla birlikte bu bölgedeki Ermeniler nüfusun küçük bir kısmını oluşturmaktaydı. Erzincan (Keltzine) ve Şebinkarahisar'da da Ermeni dili konuşan ve asimile olmamış unsurlar bulunmaktaydı. Bununla birlikte VII. ve VIII. yüzyıllardaki Arap saldırıları bölgedeki Ermeni nüfusunun artmasına sebep olmuştu. VI. yüzyıl itibariyle Bizans hakimiyetinde yaşayan Ermeniler, bu yüzyılın ortalarından itibaren Arapların bölgeye hakim olmaya başlamasıyla Bizans ülkesine göç etmeye başlamışlardır. Bu şekilde ülkelerinden göç eden yedi yüz kadar nakharar (soylu) yanlarındaki ailelerle birlikte Bizans'a iltica etmiş ve Pontos sınırlarına yerleştirilmiştir⁵⁴⁷. Ancak tüm bu

⁵⁴³The Chronicle Of Theophannes Confessor, s.450-453.

⁵⁴⁴The Chronicle Of Theophannes Confessor, s.488.

⁵⁴⁵Belazuri, Futuh'ul-Buldan adlı eserinde Armenia (İrminiye) bölgesindeki ilk İslam fetihlerinden bahsederken Cürzan ile Erran'ın Hazarların elinde olduğunu İrminiye'nin ise Ermenyakos tarafından yönetildiğini aktarmaktadır. Belazuri, eserinin bir diğer bölümünde Hz. Osman (644-656) zamanında Erzurum'u fetheden Habib b. Mesleme el-Fihri'ye karşı büyük bir ordu toplayan Patrik Ermenyakos adlı bir Bizans komutanından bahsetmektedir. Belazuri, Fütuhu'l Buldan, s. 225-228. Belazuri'deki kayıtlar Theophannes'in verdiği bilgiler ile karşılaştırıldığında Armeniakon'un bir "thema" olarak yaklaşıp on beş yıl daha erken kurulduğu ortaya çıkmaktadır. Bknz. Walter Emil Kaegi, Jr, "Al-Baladhuri And The Armeniak Theme", **Byzantion**, Vol.38/1, s.274-275.

⁵⁴⁶Peter Charanis, **Studies On The Demography Of The Byzantine Empire**, Variorum Reprints, London 1972, s.203.

⁵⁴⁷Peter Charanis, "Yedinci Yüzyılda Bizans'ta Etnik Değişimler", Çev. İlcan Bihter Barlas, **Tarih Okulu Dergisi**, S.XVII, s.718.

göçlere rağmen Armeniakon, thema olarak hiçbir zaman Ermenilerin çoğunlukta olduğu bir bölge olmamış ayrıca Grekçe konuşan insanların yaşadığı Trabzon ve çevresini de içine alan Karadeniz'in dar sahil şeridi Armeniakon'un en yoğun nüfuslu bölgesi olmuştur⁵⁴⁸.

VII. yüzyıl ortalarında oluşmaya başlayan thema sistemi yaklaşık bir asır boyunca çok büyük değişikliklere uğramadan devam etmiştir. Geniş ve belirgin farklarla birbirinden ayrılan coğrafi bölgelerden oluşan ilk thema'lar, büyük sınır değişikliklerine uğramadan yönetilmeye devam etmiştir. Ancak Bizans merkez idaresi bazı siyasi ve askeri sebeplerden ötürü büyük arazilere sahip themaları küçültme yoluna gitmiş ve böylece themaların sayısı artmaya başlamıştır. İmparatorluğun yeni stratejisi geniş arazilere sahip themaları küçülterek her bir sahil şeridinden başlayan ve iç kısımlardaki düzlüklerle dağ sıralarına ulaşan bölgelerden oluşan themalar oluşturmak şeklindedir. Thema organizasyonunda uygulanan bu strateji değişikliğinin sebebi imparatorluğun karşı karşıya kaldığı savunma problemlerini çözmektir. Her ne kadar imparatorluk VIII. yüzyıl ortalarından itibaren askeri olarak güçleniyormuş gibi gözükse de Kıbrıs, Sicilya ve Girit'te Araplara, Balkanlar'da Bulgarlara ve Karadeniz'de de Ruslara karşı mücadele ederken zor durumlara düşmüş ve bu durum Bizans'ı bir takım savunma tedbirleri almak yoluna itmiştir. Öte yandan geniş arazilere hükmeden ve idari-askeri yetkilerle donatılmış strategos'ların merkezi otoriteye başkaldırma ihtimali de Bizans imparatorlarının themaları küçültme yoluna gitmesine sebep olmuştur. Sonuç olarak Bizans idare sistemindeki strateji değişikliği Armeniakon thema arazisinde de birtakım düzenlemelerin yapılmasına sebep olmuş ve Trabzon çevresi yeni bir idari bölgenin sınırlarına dahil olmuştur⁵⁴⁹.

2.2.3. Khaldia Thema'sının Kuruluşu

Anadolu'nun en büyük thema'larından biri olan Armeniakon'un sınırları, VII. ve VIII. yüzyıllar boyunca tek bir parça halinde kalmış ancak Bizans idare sistemindeki strateji değişikliği sonucunda IX. yüzyıl başlarında Armeniakon arazisinde iki yeni thema ortaya çıkmıştır. Bunlar Anadolu'nun kuzeybatısında

⁵⁴⁸Warren Treadgold, *The Byzantine Revival 780-842*, Stanford University Press, Stanford 1988, s.15.

⁵⁴⁹Warren Treadgold, *The Byzantine Revival*, s.337.

kurulmuş olan Paflagonya ve yine Kuzeydoğu Anadolu'da kurulmuş olan Khaldia thema'larıdır⁵⁵⁰.

2.2.3.1.Kuruluş Tarihi İle İlgili Tartışmalar

Kaynaklarda Khaldia'nın bir thema olarak ne zaman ve hangi sebeplerle kurulduğu ile ilgili net bir bilgi bulunmamaktadır. Ayrıca Khaldia'nın kurulduğu dönemdeki statüsü ve isminin kökeninin ne olduğu ilgili de açık bir bulunmamaktadır. Araştırmacılar tarafından Khaldia'nın kuruluş tarihi, kuruluş sebepleri ve Khaldia isminin kökeni ile ilgili farklı fikirler ileri sürülmüştür. Khaldia thema'sının kuruluşu ile ilgili olarak A. Toynbee, Khaldia'nın tam olarak hangi tarihte Armeniakon'dan ayrıldığına bilinmediğini ve bu olayın VI. Konsantinos (780-797), ya da Theophilos (829-842) dönemlerinde gerçekleşmiş olabileceğini belirtmiştir⁵⁵¹. W. Treadgold ise, V. Leon (813-820) devrinde Armeniakon'un kuzeybatı ve kuzeydoğu kısımlarının bölünerek kuzeybatıda Paflagonya, kuzeydoğu'da ise Khaldia'nın kurulduğunu iddaa etmiştir. Treadgold, V. Leon'un Armeniakon thema'sının sınırlarını daraltarak bu dönemde kendisine isyan etmiş olan Armeniakon strategosunun gücünü kırmak istediğini belirtmektedir⁵⁵². Treadgold aynı zamanda ilk dönemlerinde Paflagonya'nın "katepan" Khaldia'nın ise "dük" unvanı taşıyan yöneticiler tarafından yönetildiğini her iki unvanın da deniz kuvvetlerinde kullanılan unvanlar olduklarını ve dolayısıyla buradaki düzenlemelerin karadan gelebilecek bir saldırıdan ziyade deniz saldırılarına karşı alınmış bir önlem olduğunu ifade etmektedir. Burada bahsi geçen tehlike IX. yüzyılın ilk yarısında Karadeniz kıyılarını tehdit eden Rus saldırılarıdır. 819'de Bizans'a karşı ilk akınlarını gerçekleştiren Ruslar, Kuzey Anadolu kıyılarını vurmuş ve Bizans imparatoru V. Leon da Rusların saldırdığı bölgelerin savunmasını güçlendirmek amacıyla bu bölgelerde Paflagonya ve Khaldia themalarını kurmuştur.

Khaldia thema'sının kuruluş tarihi ile ilgili olarak Theophilos dönemini işaret eden araştırmacılar da mevcuttur. T. Gregory, Khaldia ve Paflagonya themalarının kuruluşunu imparatorluğun VII. yüzyıldan itibaren giderek daha askeri bir karakter kazanmasının bir sonucu olarak görmekte ve bu thema'ların Theophilos döneminde

⁵⁵⁰P. Charanis, *Studies On The Demography Of The Byzantine Empire*, s.203.

⁵⁵¹Arnold Toynbee, **Constantine Porphyrogenitus and His World**, Oxford University Press, London 1973, s.225-226.

⁵⁵²W. Treadgold, *The Byzantine Revival*, s.223.

kurulduğunu iddaa etmektedir.⁵⁵³ G. Ostrogorsky de, thema sisteminin Balkanlar'da yayılmasından sonra Theophilos döneminden itibaren Anadolu'nun kuzey ve doğu bölgelerinde de yayılmaya başladığını ve Paflagonya ile Khaldia thema'larının kuruluş amacının devletin askeri gücünü arttırmak olduğunu ifade etmektedir. Yine Theophilos döneminde Kırım'da "Klimata" adıyla bit thema'nın oluşturulması da aynı amaca hizmet etmekte olup, Ostrogorsky, Bizans'ın Karadeniz kıyılarında savunma tedbirleri almasını Karadeniz'in kuzeyi ile doğusundaki bölgelerde barış ortamının bozulmasına bağlamakta ve yeni başlayan Rus tehlikesini işaret etmektedir⁵⁵⁴. Son olarak N. Oikonomides de Khaldia thema'sının kuruluşunun 824 yılından sonra gerçekleşmiş olabileceğini söyleyerek Theophilos dönemine vurgu yapmaktadır⁵⁵⁵.

Dönem kaynaklarının konu hakkında açık bir tarih vermeyişi Khaldia'nin bir "thema" olarak ne zaman kurulduğunu açığa kavuşturmayı zorlaştırmakla birlikte tüm değerlendirmeler göz önüne alındığında Paflagonya ve Khaldia thema'larının kuruluşunun Karadeniz'in kuzeyinden gelen Rus saldırıları ile bağlantılı olduğu anlaşılmaktadır. Rusların Bizans topraklarına gerçekleştirdiği ilk akınlardan Amasralı Aziz George'un hayatını anlatan hagiografik eserde bahsedilmektedir. Bu eserde barbar bir kavim olarak anlatılan Rusların, Karadeniz kıyısındaki Amastris (Amasra)'e saldırdığı Aziz George'un mezarını yağmalamaya çalıştığı anlatılmaktadır⁵⁵⁶. Ancak bu eserde Rusların Bizans topraklarına gerçekleştirdiği ilk saldırıların tarihi hakkında delil oluşturabilecek bilgiler sunmamaktadır. Bu durum araştırmacıların konu ile ilgili farklı fikirler sunmasına sebep olmuştur. Aziz George ile ilgili en eski ve en kapsamlı çalışmalara imza atan araştırmacılarından biri olan V. G. Vasilievsky, Amasra'ya yapılan Rus saldırılarının 842 tarihinden önce gerçekleştirildiğini iddaa etmiştir⁵⁵⁷. Rus bilim adamı G. Vernadsky, Rusların Paflagonya akınlarını 840 yılına tarihlendirirken⁵⁵⁸, A.A. Vasiliev, bu saldırıların 860

⁵⁵³W. Treadgold, *The Byzantine Revival*, s.339-340.

⁵⁵⁴Ostrogorsky, s.194.

⁵⁵⁵Nicolas Oikonomides, *Les Listes De Presence Byzantines Des IX Et X Siecles*, Editions Du Centre National De La Recherche Scientifique, Paris, 1972, s.349.

⁵⁵⁶Alexander P. Kazhdan, "George Of Amastris", *The Oxford Dictionary Of Byzantium*, Vol. 1, Alexander P. Kazhdan (Ed.), Oxford University Press, New York-Oxford 1991, s.837.

⁵⁵⁷A.A.Vasiliev, *The Russian Attack On Constantinople In 860*, The Medieval Academy Of America, Cambridge-Massachusetts 1960, s.72.

⁵⁵⁸G.Vernadsky, "Byzantium and Southern Russia: Two Notes", *Byzantion*, Vol. XV, s.73, G. Vernadsky, *Ancient Russia*, Yale University Press, New Haven, 1943, s.243.

yılından önce gerçekleşmiş olamayacağını iddaa etmektedir⁵⁵⁹. Son olarak W. Treadgold da Rus saldırılarının gerçekleştiği tarih olarak 818 yılını önermektedir⁵⁶⁰. Khaldia ve Paflagonya thema'larının kuruluşu ilk Rus akınları doğrudan ilişkili olduğundan Rusların 860 gibi geç kabul edilebilecek bir tarihte Paflagonya'ya saldırmış olma ihtimali tarihi kaynaklarla uyuşmamaktadır. Zira, El-Mesalik ve'l-Memalik (Yollar ve Ülkeler Kitabı) adlı eserini IX. yüzyılın ilk yarısında kaleme aldığı bilinen İbn Hurdazbih Bizans'ın idari bölgelerini sayarken Khaldia (Haldiye) bölgesinden de bahsetmektedir⁵⁶¹. Dolayısıyla Rusların bu saldırıyı 860 yılından önce gerçekleştirdiğine dair bir şüphe bulunmamaktadır. Sonuç olarak Rusların Paflagonya saldırısının V. Leon'un son yıllarında ya da hemen sonraki dönemde gerçekleştirdiği ve Bizans İmparatorluğu'nun da saldırılara bir önlem almak amacıyla Karadeniz kıyılarında iki yeni thema kurdukları anlaşılmaktadır.

İmparatorluk idaresinin giderek askeri bir karakter kazanmasının sonucu olarak VII. yüzyılda ortaya çıkan "thema" sistemi, VIII. ve IX. yüzyıllarda imparatorluğun karşılaştığı askeri tehditler doğrultusunda gelişmeye devam etmiş ve ilk safhada kurulan büyük arazilere sahip thema'lar bölünerek yeni askeri-idari bölgeler oluşturulmuştur. Khaldia thema'sının kuruluşu da imparatorluğun askeri ihtiyaçları doğrultusunda gerçekleşmiştir.

2.2.3.2. Khaldia İsminin Kökeni

Khaldia thema'sı ile bir diğer tartışma konusu da "Khaldia" isminin kökeni ile ilgili olup Bizans kaynaklarında "Khaldia" adında coğrafi bir bölge ya da etnik kökene işaret eden bir isme rastlanmamaktadır. Dolayısıyla araştırmacılar "Khaldia" isminin kökenini daha farklı kaynaklardan araştırarak bulmaya çalışmışlardır.

Bazı araştırmacılar "Khaldia" ismini Urartu baş tanrısı Haldi ile ilişkilendirmektedir. Ancak kaynaklarda Urartuların Trabzon ve çevresine kadar yayıldıklarına dair bir bilgi bulunmadığı gibi baş tanrı Haldi kültürünün bölgede yayıldığına dair bir iz bulunmamaktadır. Dolayısıyla eldeki veriler ışığında "Khaldia" ismi ile baş tanrı Haldi arasında bir bağlantı kurmak mümkün

⁵⁵⁹A.A.Vasiliev, The Russian Attack On Constantinople In 860, s. 76.

⁵⁶⁰W.Treadgold, A History Of Byzantine State And Society, s.433.

⁵⁶¹İbn Hurdazbih, Yollar ve Ülkeler Kitabı, s.92.

görünmemektedir⁵⁶². Ancak Urartu kaynaklarında görülen ve araştırmacılar tarafından Karadeniz bölgesinde olduğu iddaa edilen “Halitu ülkesi” ile “Khaldia” adlandırması arasında bir ilişkinin olduğu anlaşılmaktadır. Kelime anlamı itibariyle “Gümüş ülkesinin adamları” şeklinde çevrilen “Halitu” halkının, Urartu kaynaklarına göre madencilikle uğraştıkları bilinmektedir⁵⁶³. “Halitu” halkının Urartulardan sonraki dönemde de varlığını koruduğu anlaşılmakta olup antikçağ eserlerinde kendilerinden sıkça bahsedilmiştir.

Strabon, eserinde Kuzeydoğu Anadolu’da yaşayan halklardan biri olan Khalyb’lerden bahsederken “Khaldia” ile ilişkili olabilecek bilgiler vermektedir. Strabon’a göre eski devirlerde bölgede yaşayan ve “Alybe” olarak adlandırılan halkın ismi sonraki devirlerde “Kalybe” olarak değişmiştir⁵⁶⁴. Strabon, eserinin farklı bir bölümünde de yine “Khalybe” halkı ile ilgili bilgiler paylaşmaktadır:

*“Bugünkü Khaldoi halkına eskiden Khalybes denirdi; ve ülkelerinin tam karşısına Pharnakeia kurulmuştur. Bu denizlerde yapılan palamut avı doğanın sağladığı bir avantajdır...Karada madenler vardır. Daha eski devirlerde gümüş madeni olduğu halde, bugün sadece demir madeni kalmıştır. Bu bölgedeki topraklar olağanüstü dardır, zira orman ve madenlerle dolu olan dağlar bunun hemen üstündedir ve kıyının çoğu işlenmiştir. Böylece madencilere hayatlarını kazanabilecekleri madenler ve denizle meşgul olanların da geçimlerini sağlayabilmeleri için balıkçılık, özellikle palamut ve yunus avı kalır...”*⁵⁶⁵

Strabon ayrıca “Alybe” ile “Khalybe” arasındaki isim değişikliği kabul edilmezse “Khal dai” ile “Khalybe” arasındaki değişikliğin anlaşılmasının pek mümkün olmayacağını ifade etmektedir⁵⁶⁶. Urartu kaynakları ile Strabon’un verdiği bilgiler karşılaştırıldığında “Halitu” ülkesi ile “Khal dai/Khalybe” bölgesi arasında bağlantı kurulabileceği görülmektedir. Zira Urartu kaynaklarında Halitu ülkesinin gümüş madeni açısından zengin bir bölge olduğu vurgulanırken Strabon da Khalybes ülkesinde bir zamanlar gümüş madeni olduğundan bahsetmektedir. Dolayısıyla iki

⁵⁶²C.A. Burney-D.M. Lang, **The Peoples Of The Hills: Ancient Ararat Of Caucasus**, London, 1971, s.129, Bryer and Winfield, **The Byzantine Monuments**, I, s.299-300, Süleyman Çidem, **Eski Çağ'dan Orta Çağ'a Gümüşhane**, İkinci Baskı, Gümüşhane Valiliği Yay., Gümüşhane 2012, s.46.

⁵⁶³M.T. Tarhan, "Urartu Devleti'nin Yapısal Karakteri", **IX. Türk Tarih Kongresi**, Ankara, 1986, s.299, M.R. Payne, **Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu**, Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul, 2006, s.282-283.

⁵⁶⁴Strabon, *Geographika*, XII, III, 20-28.

⁵⁶⁵Strabon, *Geographika*, XII, III, 19.

⁵⁶⁶Strabon, *Geographika*, XII, III, 20-28.

ayrı kaynaktan bahsedilen “Halitu” ve “Khaldoi” ülkesinin aynı bölge olduğu anlaşılmaktadır.

Antikçağ yazarlarından Ksenophon da Khalyb halkı ilgili bilgiler vermektedir. Ksenophon’a göre buldukları bölgenin en savaşçı halkı olan Khalyb’ler, dövüşmekten asla çekinmiyor ve savaşta öldürdükleri düşmanlarının kafalarını keserek beraberlerinde götürüyorlardı. Ksenophon ayrıca Khalyb’lerin en büyük geçim kaynağının demircilik olduğunu belirtmektedir⁵⁶⁷.

Urartu kaynaklarında “Halitu”, antikçağ eserlerinde “Khalyb/Khalybe” ya da “Khaldoi” şeklinde bahsedilen bölge ya da halkın “Khaldia” isminin kökeni ile bağlantılı olduğu açıkça görülmektedir. Ancak “Khalyb/Khalybe” ya da “Khaldoi” ismine Bizans kaynaklarında ya da diğer kaynaklarda hiç rastlanmamakta dolayısıyla antikçağdan IX. yüzyıla kadar gelen zaman diliminde bu ismin varlığını nasıl koruduğu bilinmemektedir. A. Bryer, “Khaldia” isminin etnik köken belirttiğini ve Khaldia’lıların bölgenin dağlık kesimindeki korunaklı kalelerde Bizans ya da Trabzonlu yöneticilerin baskısına rağmen bir şekilde kimliklerini koruduklarını iddaa etmektedir⁵⁶⁸. Kaynaklarda Trabzon çevresinde Khaldia’lılar adında bir halkın yaşadığına dair herhangi bir bilgi bulunmamakta, dolayısıyla kaynaklar ışığında “Khaldia” ismini etnik bir kökene bağlamak mümkün görünmemektedir. Antik dönemde Kuzeydoğu Anadolu’nun dağlık kısmında yaşadığı anlaşılan bu halkın daha sonraki yüzyıllarda kimliğini kaybettiği ancak yaşadıkları bölgeye verilen ismin Bizans döneminde varlığını devam ettirdiği anlaşılmaktadır. Ancak bu isim etnik bir köken belirtmekten çok coğrafi bir adlandırma olup Bizans döneminde bölgede kurulan Khaldia theması’nın isminde yaşamaya devam etmiştir. Bugün bile Doğu Karadeniz’in sahil kesiminde yaşayanlar iç kesimlerdeki dağlık bölgede yaşayan insanları “halt” şeklinde adlandırmakta ve bu tabir etnik bir aidiyet belirtmekten ziyade bahsedilen dağlık bölgeyi işaret etmek için kullanılmaktadır.

2.2.3.3. Khaldia Thema'sının İdari Yapısı

Armeniakon thema’sından ayrılarak kurulan Khaldia’nın merkezi Trabzon’dur. Ancak İbn’ül Fakih, Khalia (Galdia) *strategos*’unun “Ikrita” adı verilen yerde oturduğunu ve emrinde on bin kişilik bir kuvvetin bulunduğunu aktarmaktadır.

⁵⁶⁷Ksenophon, Anabasis, IV, VI, 5., Çiğdem, Eski Çağ’dan Orta Çağ’a Gümüşhane, s.48-49.

⁵⁶⁸Bryer and Winfield, Byzantine Monuments, I, s.299-304.

İbn'ül Fakih ayrıca, Khaldia'nın iki *turma*'dan oluştuğunu ve içerisinde pek çok bölge ile kaleler olduğunu yazmaktadır⁵⁶⁹. Öte yandan Taberi de 791/792 senesi akınlarını anlatırken Arapların "İkriyye" adı verilen bir bölgeye ulaştıklarını ve buranın çok soğuk olmasından dolayı askerlerin elleriyle ayaklarının donduğunu aktarmaktadır⁵⁷⁰. Ancak Arap kaynaklarında "İkriyye" ya da "İkriyye" olarak bahsedilen bölgenin Khaldia'nın merkezi olmadığı açıktır. Bu bölge, Batlamyus tarafından Kolkhis'in iç kesimlerinde olduğu aktarılan "Ekritika" adlı yer olup Arap yazarları tarafından hatalı bir şekilde biraz daha güneybatıya lokalize edilmiştir⁵⁷¹.

Khaldia, Armeniakon *thema*'sının Kuzeydoğu Anadolu'daki toprakları üzerinde kurulmuştu ve Sper (İspir), Keltzene (Erzincan) ve Bizanon (Vican) bölgeleri *thema* sınırları içerisinde idi. Bunlardan Sper ve Erzurum yakınlarındaki Haltoyariç (Kağdariç) köyü *thema*'nın doğudaki sınır bölgesini oluşturuyordu. Ayrıca Çoruh Nehri'nin kaynağına yakın bir noktadan doğan Murgul suyu kenarındaki Mourguli (Murgul) da Khaldia sınırlarına dahildi ve *turma* olarak yönetilmekteydi⁵⁷². İbn Hurdazbih, Khaldia ile ilgili bilgiler verirken içerisinde altı kalenin bulunduğunu söylemekle birlikte bu kalelerin isimleri ya da *thema*'nın sınırları hakkında bilgi vermemektedir⁵⁷³. Öte yandan VI. Leon dönemine tarihlenen Nea Taktika'da Khaldia *thema*'sının sınırlarına dahil olan yedi önemli merkezden bahsetmektedir. Bunlar; Herianon (Uluşiran), Hamatzur, Haliu (Kelkit), Paiper (Bayburt), Kerameos, Leriü (Lerri) ve Bizanon (Vican)'dur.⁵⁷⁴ Bu merkezlerden Paiper, Trabzon'dan İran'a ve oradan da Asya içlerine uzanan ticaret yolu üzerinde bulunuyordu. Ayrıca Sper de Erzurum'dan Pontus dağları boyunca ilerleyen ve Rize üzerinden Karadeniz sahiline ulaşan yol üzerinde bulunan önemli bir yerleşim bölgesiydi⁵⁷⁵. Anadolu'nun kuzeydoğusunda nispeten geniş bir arazide kurulmuş olan Khaldia *thema*'sının sınırları ilerleyen yıllarda yeni *thema*'ların kurulması ile değişime uğramıştır. VI. Leo zamanında Anadolu'nun doğusunda Mezopotamya

⁵⁶⁹ Bryer and Winfield, Byzantine Monuments, I, s.301.

⁵⁷⁰ **The History of al-Tabari, Vol.XXX, The Abbasid Caliphate in Equilibrium**, (Trans. C.E. Bosworth), State University of New York Press, New York, 1989, s.114. E.W. Brooks, "Byzantines and Arabs in the Time of the Early Abbasids," **EHR**, Vol.15, s.740.

⁵⁷¹ Bryer and Winfield, Byzantine Monuments, I, s.301.

⁵⁷² Honigmann, s.51-52.

⁵⁷³ İbn Hurdazbih, Yollar ve Ülkeler Kitabı, s.92-93.

⁵⁷⁴ Honigmann, s.51.

⁵⁷⁵ David Winfield, "A Note On The South - Eastern Borders Of The Empire Of Trebizond In The Thirteenth Century", s.163.

thema'sı kurulmuş ve daha önce Khaldia sınırları içerisinde yer alan Keltzine bölgesi bu yeni kurulan *thema*'nın sınırlarına dahil edilmiştir⁵⁷⁶.

Bizans imparatorluğu'nda *thema* yöneticilerine ödenen maaşların miktarları belirlenirken farklı yöntemler takip edilmiştir. Anadolu'nun doğusunda kurulan *thema*'larda yöneticiler hazineden sabit bir maaş alırken deniz *thema*'larının idarecileri de sabit bir maaş alıyor fakat batı bölgesindeki yöneticilerin maaş miktarlarının farklılık gösteriyordu. Ancak Khaldia *strategos*'unun maaşı diğer yöneticilerin maaşından farklı olarak 10 *litra*⁵⁷⁷ altın ile sınırlandırılmıştır⁵⁷⁸. Bu sınırlandırmanın nedeni Khaldia *strategos*'unun bölgedeki uluslararası ticaretten elde ettiği gümrük geliri olup *strategos*'un uluslararası ticaret sayesinde imparatorluk hazinesinden aldığı maaş kadar gelir elde ettiği bilinmektedir⁵⁷⁹.

Khaldia *thema*'sı imparatorluğun doğu sınırındaki stratejik noktada kurulmuş bir *thema* idi. Bu bölge imparatorluğun doğusunu tehdit edecek saldırılara karşı sınır güvenliğini sağladığı gibi Karadeniz'in kuzeyinden gelecek deniz saldırılarına karşı önlem almak için de kurulmuştu. Ancak Khaldia bölgesinin sınır bölgesinde ve merkezden nispeten uzak oluşu devleti tehdit eden iç isyanların bölgede etkili olmasına sebep olmuştur. Khaldia *thema*'sının yeni kurulduğu dönemde Bizans imparatoru II. Mihail (820-829)'e karşı Anadolu'nun doğusunda bir isyan patlak vermiştir. Önderliğini Thomas adında Slav kökenli bir askerın yürüttüğü isyan kısa zamanda büyümüş ve Thomas'ın etrafında farklı milletlerden pek çok insan toplanmıştı. Anadolu'da Armeniakon ve Opsikion *thema*'ları haricindeki bütün *thema*'lara hâkim olan Slav Thomas, Khaldia *thema*'sına da hakim olmuştu⁵⁸⁰. Giderek güçlenen Slav Thomas, 821 yılı sonlarında İstanbul'u kuşatmış ancak 823'e kadar süren kuşatma başarısızlıkla sonuçlandığı gibi kuşatmadan sonra Arkadiopolis (Lüleburgaz)'e çekilen Slav Thomas burada Bizans kuvvetleri tarafından ele geçirilerek idam edilmiştir⁵⁸¹.

⁵⁷⁶Constantine Porphyrogenitus, s.239.

⁵⁷⁷*Litra*, Bizans ağırlık ölçüleri içerisinde yaygın olarak kullanılan bir birim olup 319 ile 324 gram arasında değiştiği tahmin edilmektedir. Bkz. Erich Schilbach, "Litra", **The Oxford Dictionary Of Byzantium**, Vol. 2, Alexander P. Kazhdan (Ed.), Oxford University Press, New York-Oxford 1991, s.1238.

⁵⁷⁸J.B. Bury, **The Imperial Administrative System In The Ninth Century With A Revised Text Of The Kletorologion Of The Philotheos**, Oxford University Press, London, 1911, s.40.

⁵⁷⁹A. Toynbee, s.251

⁵⁸⁰W. Treadgold, *The Byzantine Revival*, s.229.

⁵⁸¹G. Ostrogorsky, s.191-192.

Khladia'nın doğu sınırında kurulmuş bir *thema* olması Bizans İmparatorluğu'nun doğu sınırında ortaya çıkan askeri meselelerde Khladia'daki askeri kuvvetlerden faydalanma yoluna gitmesine sebep olmuştur. Özellikle Araplar ve Ermenilerle ilgili meselelerde Bizans imparatorlarının Khaldia *strategos*'larını görevlendirdiği görülmektedir. Bizans kaynakları, İmparator I. Basileios'un Fırat bölgesine gerçekleştirmeyi tasarladığı bir saldırı için Khaldia ve Koloneia *thema*'larının ordularını görevlendirdiğini kaydetmektedir⁵⁸². Basileios'tan sonraki dönemde de benzer uygulamalar devam etmiş, imparator VI. Leon (886-912) Müslüman Arapların Pasin'e saldırıp bölgedeki kiliseleri yıkması üzerine tamirat işlemleri için Mezopotamya ve Khaldia yöneticilerini görevlendirmiştir⁵⁸³. Ayrıca VI. Leon döneminde Ermeni liderlerinden biri olan Manuel, Fırat ile Çemişkezek arasındaki topraklarını Bizans'a devretmiş ve dört oğluyla birlikte İstanbul'a gelmiştir. Manuel'in oğullarından ikisine çeşitli rütbeler verilirken diğer ikisine Trabzon yakınlarında yeni araziler verilmiştir⁵⁸⁴. IV. Leon'un haleflerinden Romanos Lekapenos (920-944) zamanında ise önemli bir ticaret merkezi olan Ardanoutzin (Ardanuç) üzerine Amiral Konstantin önderliğinde bir ordu gönderildiği ve bu orduya Khaldia'dan 300 kadar askerin katıldığı Bizans kaynaklarında anlatılmaktadır⁵⁸⁵. İmparator Nikephoros döneminde Khaldia ve Koloneia *thema*'larını doux sıfatıyla yöneten imparatorun yeğeni olan Bardas Phokas, imparator tarafından Manazkert (Malazgirt) üzerine sefere gönderilmiş ve şehrin surlarını yıkıp etrafını yağmaladıktan sonra çekilmiştir⁵⁸⁶.

Bizans'a doğu sınırındaki askeri meselelerde hizmet etmeleri sebebiyle kaynakların kendilerinden bahsettiği Khaldia *strategos*'ları dönem dönem başkente isyan ederek imparatorluğu iç işlerinde uğraştırmıştır. Asi valilerden ilki Romanos Lekapenos'u tathattan indirmek için arkadaşlarıyla Adrian ve Tzatzes ile komploların Bardas Boilas olup, 923'te Bayburt Kalesi'ne sığınmış ancak John Kurkuas tarafından teslim olmaya mecbur edilerek ele geçirmiştir⁵⁸⁷. İmparator Nikephoros Phokas (963-969)'ın yeğeni olup Khaldia ve Koloneia *thema*'larının dükü olarak

⁵⁸²E. Honigmann, s. 51.

⁵⁸³Constantine Porphyrogenitus, s.207.

⁵⁸⁴P. Charanis, Studies On The Demography Of The Byzantine Empire, s.212.

⁵⁸⁵Constantine Porphyrogenitus, s.219.

⁵⁸⁶The Universal History of Step'anos Taronec'i, s.235.

⁵⁸⁷Speros Vryonis Jr., "The Will Of A Provincial Magnate Eustathius Boilas, (1059)", *DOP*, Vol. 11, s.273, Winfield, A Note On the South-Eastern Borders Of The Empire Of The Trebizond In The Thirteenth Century", s.163, Bryer and Winfield, Byzantine Monuments, I, s.316.

görev yapan Bardas Phokas, 969'da Nikephoros'un John Tzimiskes tarafından öldürülmesi üzerine görevinden uzaklaştırılmıştır⁵⁸⁸. Yazılı kaynakların azlığından dolayı Khaldia'da bu tarihten sonra kimlerin görev yaptığı ve bu yöneticilerin nerlerde görev aldıkları bilinmemektedir. Ancak II. Basileios'un Gürcü seferleri sırasında kış mevsimini Khaldia'nın merkezi Trabzon'da geçirdiği bilinmektedir. Ayrıca Malazgirt Savaşı'na katılan Bizans ordusunda Khaldia'dan gelen birliklerin de bulunduğu bilinmektedir⁵⁸⁹. Malazgirt Savaşı'ndan sonra Khaldia arazisi Selçuklu akınlarının hedefi olmuş ve Trabzon kısa bir süreliğine de olsa Türklerin eline geçmiş ancak Türklerden şehri geri alan Gabras ailesi Khaldia'nın yeni hakimi olmuştur. Gabras ailesinin hakimiyeti XII. yüzyıl ortalarına kadar sürmüştür. Bu tarihten sonra bölgede thema yönetiminin devam edip etmediğine dair kaynaklarda net bir bilgi olmamakla birlikte I. Andronikos Komnenos'un imparatorluk öncesi hayatından bahseden kaynaklar Trabzon'da görev yapan Nikephoros Palaiologos adlı bir Bizans valisinden söz etmektedir⁵⁹⁰. Nikephoros'tan Trabzon valisi olarak bahsedilmesi ve onun için *strategos* unvanının kullanılmaması bölgenin artık *thema* statüsünde olmadığını göstermektedir.

⁵⁸⁸The Universal History of step'anos Taronec'i, s.236.

⁵⁸⁹John Haldon, "Marching Across Anatolia: Medieval Logistics and Modeling The Mantzikert Campaign", s.212.

⁵⁹⁰Niketas Khoniates, O City of Byzantium, s.128-129, V. Minorsky, "Khaqani and Andronicus Comnenus", s.556. Panaretos, Manuel Komnenos zamanında Gabras ailesinin Trabzon'dan kovulduğunu ve Nikephoros Palaiologos'un Trabzon' a vali olarak gönderildiğini belirtmekle birlikte konu hakkında açık bir tarih vermemektedir. Bknz. A. Hahanov, **Panaret'in Trabzon Tarihi**, (Ter. Enver Uzun), Eser Matbaacılık, Trabzon,2004, s.12.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

FİZİKİ YAPI

3.1.Trabzon ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası

Şehir, toplumun kültür dokusunu oluşturan gelenek ve görenekleri ile yaşadığı ortamın coğrafi koşulları ve tarihsel yapısının etkisi altında oluşmuş bir sentezdir⁵⁹¹. Başka bir deyişle şehir bulunduğu coğrafyanın ve ekonomik hinterlandın eseridir. Dolayısıyla bir şehrin tarihi gelişimi araştırılırken o şehrin coğrafi özelliklerine vakıf olmak gerekmektedir⁵⁹².

Anadolu, sunduğu doğal ve beşeri koşullar sayesinde tarih boyunca farklı toplumlar tarafından oluşturulan kalıcı yerleşim bölgelerine ev sahipliği yapmıştır. Bu yerleşim bölgelerinin belli dönemlerde önemli politik, iktisadi ve sosyal gelişmelerin yaşandığı şehirler olarak varlıklarını sürdürdüğü ve bazen de daha küçük nüfusları barındıran köy ya da kasabalar olarak kaldıkları görülmektedir⁵⁹³. Anadolu şehirleri içinde, önemli bir konuma sahip olan Trabzon ve çevresi de, içinde bulunduğu coğrafi şartlardan etkilenecek bu şartların sunduğu ya da kısıtladığı imkanlar çerçevesinde tarih boyunca gelişim göstermiştir.

Trabzon ve çevresi coğrafi olarak Pontos bölgesinin sınırları içerisinde yer almıştır. “Pontos” (Πόντος) kelimesi Hellen dilinde ilk defa M.Ö. VII. yüzyıl ortalarında yaşadığı tahmin edilen Homeros’un *Ilias* (İlyada) adlı eserinde kullanılmıştır. Ancak bu eserde "Pontos" kelimesinin hem büyük denizleri tanımlamak için hem de müstakil olarak “deniz” anlamında kullanıldığı araştırmacılar tarafından dile getirilmektedir⁵⁹⁴. Bu durumda, Karadeniz için

⁵⁹¹N.Tunçdilek, **Türkiye’de Yerleşmenin Evrimi**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul,1986, s.103.

⁵⁹²O. Gümüşçü, **Tarihi Coğrafya**, 2.Baskı, Yeditepe Yay., İstanbul Milli Eğitim Basım Evi, İstanbul, 2010, s.8.

⁵⁹³M. Demir, **Türkiye Selçukluları ve Beylikler Devrinde Sivas Şehri**, Sakarya Kitabevi, Adapazarı, 2005, s.1

⁵⁹⁴Homer, **The Iliad**, I-II, (Trans., A. T. Murray), II, Harvard University Press, London, Cambridge, Massachusetts,1925, 145.201. Örneğin Ilias’ın bir bölümünde, “çekildi Akhilleus, kırçıl denizin (Pontos’un) kenarında oturdu” cümlesinde, “Pontos” kelimesini tek başına “deniz” anlamında kullanılırken eserin bir başka bölümünde geçen, “Ikaros Denizi’nde (IkarosPontos’unda) altüst ettiği dalgalar gibi” cümlesinde ise “Pontos” kelimesi bir isimle birlikte verilmiştir.

kullanılan “Pontos” kelimesinin genel bir adlandırma olup olmadığı, ya da bir ismin önüne gelen ve yine “deniz” anlamı taşıyan bir kelime olup olmadığı tam olarak anlaşılammamaktadır. Homeros ve Ksenophon gibi antikçağ yazarlarının eserlerinde “deniz” kelimesini genellikle Ege bölgesinde denizi ifade etmek amacıyla kullanılan *thalatta* / *thalassa* (θάλαττα/θάλασσα) sözcüğüyle tanımlamış olmaları Karadeniz'den bahsedilirken tercih edilen “Pontos” isminin genel kabul görmüş bir adlandırma olmadığını ve Hellen dilinde “deniz” için *Thalatta* kelimesinin daha yaygın bir kullanım alanına sahip olduğu görülmektedir⁵⁹⁵.

Pontos ile ilgili önemli tartışmalardan biri de kelimenin kökenidir. Konu ile ilgili araştırmalarda bulunan tarihçilerin önmlü bir kısmı, “Pontos” tabirinin Hellen diline sonradan girdiğini ve bu etkileşimim büyük bir ihtimalle Karadeniz çevresinde yaşayan antik halklarla iletişimi geçildiği dönemde gerçekleştiğini ifade etmektedirler⁵⁹⁶. Hellen literatüründe "Pontos" tabirine karşılık gelecek hiçbir sözcüğün bulunmaması araştırmacıları "Pontos" sözcüğünün Hellen kökenli olmadığı fikrine yöneltmektedir. Bazı araştırmacılar bu sözcüğün Karadeniz bölgesinde yaşayan halkların dillerinden Helleneye geçmiş olduğunu ifade etmektedir. Kelimenin "yol" ya da “geçiş yeri” manasına gelen "pont" ya da "bent" kökünden türediğini iddaa eden araştırmacılar sonuç olarak “Pontos” sözcüğünün zamanla anlam genişlemesine uğradığını ve "deniz" anlamında kullanılmaya başlandığını düşünmektedirler⁵⁹⁷. "Pontos" sözcüğünün kökeni ile ilgili çalışmalar gerçekleştirenlerden biri olan A.C. Moorhouse "Pontos" sözcüğünün Hellen kökenli olmadığını iddaa etmekte ve Hint-Avrupa dillerinde "yol" manasında kullanılan bu kelimenin Helleneye de Hint-Avrupa dilleri vasıtasıyla girdiğini belirtmektedir⁵⁹⁸.

Πόντος (Pontos) kelimesinin Karadeniz için için ilk defa kullanılmaya başlaması MÖ VIII. yüzyılda gerçekleşmiştir. İlk örnekleri Hellen kaynaklarında görülen bu kelime; sert fırtınaları ve büyük dalgaları ile denizcileri zor durumda bırakan ve tehlike anında sığınabilecek çok az doğal limana sahip olan Karadeniz'i

⁵⁹⁵Homeros, I. 157; II. 294.Ksenophon Hellen askerlerinin Thekhes (Θήκης) Tepesi'nden Karadeniz'i gördüklerinde “Thalatta! Thalatta!” (θάλαττα!θάλαττα!) “deniz! deniz!” diye bağırdıkları aktarmaktadır. Ksenophon, IV. 7. 19., Emir, Hellenistik ve Roma Dönemleri'nde Pontos, s.8-9.

⁵⁹⁶A. C. Moorhause “The name of the Euxine Pontus”, **CQ**, XXXIV, 1940, s.123-148, S. Mitchell, “In Search of the Pontic Community in Antiquity”, **Representations of Empire: Rome and the Mediterranean World**, (Ed. Alan K. Bowman), Oxford University Press, Oxford and New York, 2002, s.38, S. West, “The Most Marvellous of All Seas: The Greek Encounter with the Euxine”, **Greece& Rome**, 50 (2), s.157.

⁵⁹⁷Murat Arslan, **Romanın Büyük Düşmanı Mithridates VI Eupator**, Odin Yayıncılık, İstanbul, 2007, s.3

⁵⁹⁸Moorhause, s.123, Emir, Hellenistik ve Roma Dönemleri'nde Pontos, s.9.

adlandırmak için kullanılmıştır. Ayrıca Karadeniz'e açılan Hellen kökenli denizcilerin bölge halklarının savaşçı tavırlarıyla ilgili anlattığı hikayeler Karadeniz için, "misafirperver olmayan" ya da "misafir sevmez deniz" anlamında "Aksenos Pontos" (Αἰξενός Πόντος) tabirinin kullanılmasına sebebiyet vermiştir⁵⁹⁹.

MÖ VIII. yüzyıldan itibaren, Hellen kökenli denizcilerin gemi yapım teknolojisinde iler bir seviyeye ulaşarak Karadeniz'deki zorlukları aşacak konuma ulaşması Karadeniz kıyılarına yerleşerek buralarda koloniler kurmaya başlamalarını sağlamıştır. Miletos ve Ionia'lıların ön saflarında yer aldığı koloniciler, Karadeniz'de kurdukları ticaret ağı sayesinde bilhassa bölgedeki maden, kereste ve hububat gibi kıymetli malların ülkelerine taşıyarak zenginleştiler. Karadeniz'deki koloni faaliyetlerine paralel olarak başlayan ticari faaliyetler, bölgenin adlandırılmasında da baza değişimlerin yaşanmasına yol açmış ve Hellenler kendilerine karlı bir ticari ortam sunan ve önceleri *Aksenos Pontos* yani "Konuk Sevmeyen Deniz" olarak adlandırdıkları Karadeniz için artık *Euksenos Pontos* (Εὐξενός Πόντος) "konuksever deniz" tabirini kullanmaya başlamışlardır⁶⁰⁰. Karadeniz'i adlandırmak için kullanılan "Pontos" tabiri ilerleyen yüzyıllarda kapsam genişlemesine uğrayarak hem Karadeniz'i hem de Karadeniz etrafındaki coğrafi bölgeyi tanımlamak için kullanılmaya başlanmıştır⁶⁰¹. MS II. yüzyıldan itibaren "Pontos" tabiri Romalı tarih yazıcıları tarafından, Küçük Asya'nın kuzeydoğu topraklarını tanımlamak için kullanılmaya başlanmıştır⁶⁰².

Romalı yazarlar tarafından "Pontos" şeklinde isimlendirilen coğrafi bölgenin sınırlarını açık bir şekilde ortaya koymak zordur. Bugün Bafra burnundan denize dökülen Kızılırmak ise Pontos'un batı sınırını teşkil ediyordu⁶⁰³. Bölgenin doğu sınırı ise muhtemelen Kolkhis'e kadar uzanıyordu⁶⁰⁴. Pontos bölgesi güneyde Kapadokya bölgesi ile sınır oluşturmakla birlikte bu sınırı tam olarak hangi bölgeden geçtiği belli değildir⁶⁰⁵.

⁵⁹⁹Pliny, **Natural History**, (Trans., H. R. Rackham, W. H. Jones, D.E. Eichhoz), Harvard University Press, London, Cambridge, Massachusetts, 1938, VI, I, 1-2, Strabon, VII, 3-6, Adem Işık, **Antik Kaynaklarda Karadeniz Bölgesi**, TTK, Ankara, 2001, s.1., Emir, Hellenistik ve Roma Dönemleri'nde Pontos, s.10-11.

⁶⁰⁰Strabon, VII. 3. 6., Pliny, IV. 12. 76., Emir, Hellenistik ve Roma Dönemleri'nde Pontos, s.14

⁶⁰¹M. Arslan, **Romanın Büyük Düşmanı Mithridates VI Eupator**, s.10.

⁶⁰²M. Arslan, **İstanbul'un Antikçağ Tarihi: Klasik ve Hellenistik Dönemler**, Odin Yayıncılık, İstanbul, 2010, s.10.

⁶⁰³Veli Ünsal, "Doğu Karadeniz'in Tarihi Coğrafyası", **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 8/2, (2006), s.131.

⁶⁰⁴Strabon, XII, 3. 17-18, Emir, Hellenistik ve Roma Dönemleri'nde Pontos, s.18-19.

⁶⁰⁵Emir, Hellenistik ve Roma Dönemleri'nde Pontos, s.19.

Pontos bölgesinin coğrafi yapısında belirleyici olan unsur Themiskyra (Terme) bölgesinin iç kesimlerinden başlayarak doğuda Apsaros (Ganio)'a kadar uzanan dağ sıralarıdır. Doğu-batı doğrultusunda uzanmakta olan bu dağ sıraları bölgedeki dağ sisteminin omurgasını teşkil etmekteydi. Bu dağ sıraları arasından kuzey-güney yönünde uzanan araziler de bölgenin karmaşık coğrafi yapısının en önemli unsurlarından biri konumundaydı. Pontos bölgesinin coğrafi yapısı son büyük jeolojik hareketlenmelerin yaşandığı dönemde meydana gelmiş ve kara ile deniz son halini almıştı. Bu dönemde oluşan dağ sıraları Rize'nin güneyindeki Kaçkarlar'da 4000 metre yüksekliğe ulaşıyordu. Dağ sıralarının güneyinde ise bölgenin coğrafi yapısında belirleyici bir diğer unsur olan nehir vadileri uzanmaktadır. Heybetli bir görüntü arz eden ve hala daha depremlerin etkili olduğu bu vadilerin en önemlileri doğuya doğru akan Akampsis (Çoruh) ile batıya doğru akan Lykos (Kelkit) ve İris (Yeşilirmak) nehirlerinin oluşturduğu vadilerdir. Bu nehirlerin oluşturduğu vadiler bölgenin tarihi açısından hayati değer taşımaktadır. Bu vadilerden başka Trabzon'un güneyindeki Philabonites (Harşit) ile Kotyora (Ordu)'nın güneyindeki Melanthios (Melet) çaylarının oluşturduğu vadiler bölgenin coğrafi yapısının oluşumunda önemli etkiye sahiptir. Nehirler tarafından oluşturulan vadilerin coğrafi yapısı bölgedeki şehirlerin yerleşimine önemli etki etmiştir. Çoruh ve Harşit gibi nehirlerin etrafı kıvrımlı ve eğimli tepelerden oluşurken Yeşilirmak ve Kelkit gibi nispeten daha geniş vadilerden akan nehirlerin etrafında verimli ve yerleşime müsait havzalar yer almaktaydı⁶⁰⁶.

Pontos bölgesinin iklimi bölgenin coğrafi özellikleri tarafından belirlenmiş olup bölgede iki ayrı iklim tipini görmek mümkündür. Kıyı şeridinde ve Karadeniz'in ılımanlaştırıcı etkisinin hissedilebildiği iç bölgelerde ılık bir sıcaklık ve yağış rejiminin hakim olduğu iklim tipi görünmekteydi. Kuzeybatı yönünden Karadeniz boyunca eserek dağ sıralarına çarpan ve yükselen rüzgarlar tüm sahil şeridinde yüksek yağış rejimlerinin görülmesine neden olmaktadır. Yağış miktarları arasında mevsimsel olarak çok büyük farklar bulunmadığı gibi kuraklık ve bulutsuz gün sayısı da yok denecek kadar azdır. Yağış miktarları mevsimsel olarak çok farklılık göstermemekle birlikte yağışların düştüğü bölgeler arasında rejim farklılıkları bulunmaktadır. Bölgenin batısı ile Trabzon civarına daha az yağış düşmekte iken Giresun ile Ordu arasındaki bölge daha fazla yağış almaktadır. En fazla yağışın

⁶⁰⁶ Bryer and Winfield, Byzantine Monuments, I, s.2-3.

düştüğü bölgeler ise Rize ve daha doğusundaki bölgelerdir. Bu yağış farklılıklarının temel sebebi yerleşim bölgelerinin coğrafi konumu ile ilgilidir. Sahil boyunca hakim rüzgarlara daha fazla maruz kalan bölgeler en yüksek yağış rejimine sahip olurken bu rüzgarlardan bir seviyeye kadar korunan bölgeler daha az yağmur alıyordu. Pontos bölgesindeki sıradağların güney yamaçlarındaki bölge ikinci iklim tipinin hakim olduğu bölge idi. Bu iklim tipi bir bütün olarak Anadolu'nun tamamında görülen soğuk iklim kuşağının bir yansımasıydı. Yağışların düşük rejimli ve genellikle kış aylarıyla sınırlı olduğu bölgede mevsimsel sıcaklık değişimleri hakimdi. Kış mevsiminde yoğun kar yağışı ve don olaylarına sıkça rastlanırken yaz mevsiminde de yüksek sıcaklar görülmekteydi⁶⁰⁷.

Bölgede görülen farklı iklim tipleri bitki örtüsünün yoğunluğunu ve çeşitliliğini de etkilemişti. Kıyı şeridindeki ılıman iklim tipi bu bölgenin verimli olmasını sağladığı gibi kıyı boyunca doğuya doğru gidildiğinde bitki örtüsünün daha da gürleşmektedir. Bu açıdan bakıldığında kıyı bölgesinin ılıman dağil de yarı tropikal bir karakter sergilediği görülmektedir. Deniz seviyesinden 1200 metre yüksekliğe kadar olan bölgede geniş yapraklı ağaçlardan oluşan ormanlar bulunmaktaydı. Ormanların sıklığı bölge içinde farklılık göstermekte olup Terme ile Ordu arasındaki bölgede yüzyıllarca süren ağaç kesimlerinden dolayı ve Trabzon'un iç kesimlerinde de nüfus yoğunluğundan dolayı ormanlık alanlar azalmaktaydı. Ancak Trabzon'dan daha doğuya, Sürmene civarına doğru gidildikçe ormanlık araziler tekrar artmaktadır. Geniş yapraklı ağaçlar, 1200 metre seviyesinden sonra yerini iğne yapraklı ağaçlara bırakmakta ve 2000 metre civarında ise ormanlar azalarak yerini hayvancılık faaliyetlerinin gerçekleştiriliği ve dolayısıyla da bölge ekonomisi açısından önem taşıyan zengin yaz otlaklarına bırakmaktadır⁶⁰⁸.

3.2.Şehrin Konumu ve Yerleşimi

Dağların kıyıya paralel uzandığı ve engebeli arazi yapısının hakim olduğu Doğu Karadeniz bölgesinde kurulmuş bir şehir olan Trabzon en eski devirlerden itibaren bölgenin en önemli yerleşim yerlerinden biri olmuştur. Antikçağ yazarlarının deyimiyle *geniş dağ kütleleri tarafından hapsedilmiş (mante vasto clausum)* bir

⁶⁰⁷ Bryer and Winfield, Byzantine Monuments, I, s.3-4.

⁶⁰⁸ Bryer and Winfield, Byzantine Monuments, I, s.4.

bölgede kurulmuş olması⁶⁰⁹, derin vadiler ve engebeli arazi bölgede tarımsal faaliyetlerin gerçekleştirilmesini ve yerleşim alanlarının bulunmasını engellese de Trabzon şehri farklı özellikleri sayesinde bölgedeki en eski ve en önemli yerleşim yerlerinden biri olarak ön plana çıkmıştır. Bölgenin dağlık ve engebeli yapısı ile ilgili bilgiler veren Strabon “... zira genel olarak Paryadros dağ silsileleri ardında iyi sulanmış ormanlık yerler olduğundan ve birçok yerler derin dereler ve dik uçurumlarla temayüz ettiğinden büyük kaleler yapmaya çok elverişlidirler...”⁶¹⁰ şeklindeki ifadeleriyle bölgenin dağlık yapısının savunma açısından sağladığı kolaylıklara vurgu yapmaktadır.

Ticaret yollarının üstünde olması, gemilerin demirlemeleri ve balıkçılık açısından uygun kıyılara sahip olması şehrin önemini arttırmıştır. Doğu Karadeniz’in diğer limanlarından farklı olarak, Trabzon limanı Anadolu içlerine hatta Doğu Anadolu üzerinden Güney Kafkasya ve İran’a ulaşan oldukça çetin bir yol ile geniş bir hinterlanda sahip olması ile ortaya çıkmıştır⁶¹¹. Bölgenin maden yatakları bakımından zengin olması da Trabzon’un ekonomik olarak önemini arttıran hususlardan biri olmuştur. Antikçağ kaynakları bu dönemde Trabzon ve çevresinin maden kaynakları bakımından zengin olduğuna dair bilgiler içermektedir. Antikçağ coğrafyacılarından Strabon, Doğu Karadeniz kıyıları hakkında bilgi verirken, olağanüstü dar olan kıyı şeridinin hemen üstünden başlayan dağların orman ve madenlerle dolu olduğunu ve tarımın çok az yapıldığını kaydetmektedir⁶¹². Özellikle bakır madeni açısından zengin olan bu dağlar tarihin her döneminde yoğun olarak kullanılmıştır. Gümüş, şap ve demir gibi madenler de bölgede Eski ve Orta Çağlarda çıkarılmakta idi.⁶¹³ Bu durum söz konusu dağların civarlarında yoğunlaşan antik yol güzergahları tarafından desteklenmiştir⁶¹⁴. Ilık ve her mevsim yağışlı olan iklimi ile su kaynaklarının fazlalığı da şehri yerleşim açısından elverişli hale getirmiştir. Bölgenin yöresel özelliklerinden kaynaklanan, erezyon ve sel gibi doğal afetlerin şehir tarihindeki bazı önemli vakalarda belirleyici rol oynaması, Trabzon’un coğrafi

⁶⁰⁹Melih Arslan, “Trapezus Sikke Darpları (13 Levha ile birlikte),” **Bellekten**, C.LXXII, S.265 (Aralık 2008), s. 707.

⁶¹⁰Strabon, **Coğrafya**, (XII,XIII,XIV), (Çev., Adnan Pekman), İstanbul, 2005, s.40.

⁶¹¹M. C. Şehabeddin Tekindağ, “Trabzon”, **İ.A. (M.E.B.)**, C. XII/1, s. 456.

⁶¹²Strabon, **Coğrafya**, s.4002.

⁶¹³Fatma Acun, “Tarih Boyunca ‘Pontus’”, **Milli Mücadele Döneminde Giresun Sempozyumu 6-7 Mart 1999**, Giresun, İstanbul 1999, s.20. Eskiçağ kaynaklarında bahsi geçen zengin maden yataklarına günümüzde rastlamak mümkün değildir. Bugün Trabzon ve çevresinde genel olarak kurşun, çinko, manganez ve demir cevherleri değer taşır. Ancak bölge ekonomisine katkıları sınırlı seviyededir. Bkz. M.R. Sümerkan- Esat Okman, **Kültür Varlıklarıyla Trabzon**, Trabzon, 1999, 33- 34.

⁶¹⁴M.Arslan, “Trapezus Sikke Darpları”, s.708.

özelliklerinin kentin tarihine etkisini göstermesi açısından önemli bir örnektir⁶¹⁵. Yukarıda kısaca anlatılmaya çalışılan Trabzon şehrinin stratejik konumu ve sahip olduğu coğrafi özellikler, kurulduğu dönemden itibaren Anadolu'nun önemli yerleşim merkezlerinden biri olmasını sağlamıştır.

Pontos'un savunma ve ticaret açısından en önemli şehirlerinden biri olan Trabzon, sahil şeridi ile dik vadiler ve tepeler arasında kurulmuştu. Şehrin batı yakası Aya Sofya Kilisesi'nin bulunduğu yere kadar uzanıyordu. Buradan yukarıya doğru ise deniz seviyesinden yüksekliği yaklaşık 250 metreye ulaşan ve kale surları ile çevrili olan Boz Tepe (Mithrion) bulunmaktaydı. Bu bölgedeki kale surları alçak olmakla birlikte etrafında yerleşime uygun bölgeler bulunmaktaydı.

Şehrin doğu ve batı yakası Boz Tepe'den başlayarak kuzeye denize doğru uzanan ve Hadrian tarafından inşa edilen imparatorluk limanına ulaşan iki sarp vadi tarafından ayrılıyordu⁶¹⁶. Trabzonlu Kardinal Bessarion, şehrin doğu ve batı yakalarını oluşturan bu vadiler arasında geçişlerin ahşap köprüler sayesinde gerçekleştirildiğini ifade etmektedir⁶¹⁷. Bu iki vadi tarafından çevrilmiş olan bölgede batı yakasına kadar uzanan evlerin bulunduğu "Aşağı Hisar" yer almaktaydı. Sonrasında ise Panagia Khrysokephalos Kilisesi ile manastır arazilerinin bulunduğu "Orta Hisar" bulunmaktaydı. Şehrin bu kısımlarından sonra ise Trabzon Komnenosları tarafından Epiphaneia adı verilen bir meydan ile kışla, şapel veya idari binalardan oluşan "İç Kale" bulunmaktaydı. Ayrıca ekonomik ve endüstriyel faaliyetlerin yoğunlaştığı Daphnous limanı da kentin doğu yakasında bulunmaktaydı. Daphnous limanından şehrin "Meydan" olarak tabir edilen bölgesine doğru ticaret kervanları tarafından sıklıkla kullanılan bir yol bulunmaktaydı. Kardinal Bessarion'un çarşı olarak tarif ettiği bu bölgede çeşitli dükkanlar bulunmaktaydı. Bu yolun güneyinden Boz Tepe'ye doğru ilerlendiği zaman ise Aziz Evgenios Kilisesi'ne ulaşılmaktaydı⁶¹⁸.

3.3. Yollar

⁶¹⁵Bu konuya örnek teşkil edecek olay Anadolu Selçuklu Sultanı II. Alaeddin Keykubad'ın 1228 yılındaki Trabzon kuşatması sırasında yaşanmıştır. Şehre üç kola ayrılarak hücum eden ve surların üstüne çıkmaya muvaffak olan Türk kuvvetleri, aniden bastıran yağmur sebebiyle başlayan sel ve toprak kaymaları sonucunda kollar arasındaki bağlantıyı kaybederek yenilmiş ve geri çekilmek zorunda kalmıştır. Bkz. Osman Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, 12. Basım, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2013, s.382-383.

⁶¹⁶Bu geçitlerden batı yönünde olanı sonraki dönemde İskele ya da Boz Boğaz; doğu tarafında olanı ise Kuzgun Dere adını almıştır.

⁶¹⁷S. P. Lambros, Βησσαριωνος εγκώμιον εις τραπεζουντα, Νεος Ελληνομνημων, 13, 1916, s.186.

⁶¹⁸Lambros, s.187, Bryer and Winfield, Byzantine Monuments, I, s.178-179,

Trabzon ve çevresindeki yol güzergahı büyük ölçüde dağ sıraları ile sarp vadilerin meydana getirdiği coğrafi şartlar altında şekillenmiştir. Bunun yanında kıyı ile iç kesimler arasında farklılık gösteren iklimi ile yolculuk için her zaman olumlu şartlar sunmayan Karadeniz de bölgedeki ulaşım güzergahlarını etkilemiştir. Bölgedeki güzergahlar ile ilgili bilgilerin çok az bir kısmı ortaçağ kaynaklarına dayanmakta olup büyük çoğunluğu bölgede yolculuk yapmış seyyahların ya da herhangi bir misyonla bölgede bulunmuş olan batılı bürokratların aktardığı bilgilere dayanmaktadır. Bölgenin fiziki ve coğrafi şartları değişmeden devam ettiği için bu seyyahların aktardığı bilgiler ortaçağ yol güzergahları hakkında da bilgi sahibi olmamızı sağlamaktadır. Ancak XIX. yüzyıldan itibaren bölgede hızla artan yol çalışmaları ile vapurun deniz seyahatlerinde kullanılmaya başlanması sonucunda yeni yollar ve ulaşım yöntemleri ortaya çıkarak eski dönemlerde kullanılan güzergahların değişmesine yol açmıştır⁶¹⁹.

3.3.1. Deniz Yolu

Pontus sahili boyunca ulaşım eas olarak deniz yoluyla yapılıyordu. Zira sahil şeridi boyunca karadan yapılacak bir yolculuk, dağ sıraları arasından sahile uzanan sarp vadiler ve eğimli arazi nedeniyle oldukça meşakkatliydi. Roma imparatorluğu döneminde deniz yolunun askeri amaçlarla kullanılmasına verilebilecek en iyi örnek, kıyı şeridindeki asker garnizon ve istasyonları denetlemek amacıyla teftiş gezisine çıkan Arrianus'un Karadeniz seyahatidir⁶²⁰. Yine Trabzon imparatorluğunun tarihini anlatan Panaretos, eserinde imparator Aleksios III. (1349-1390)'un askeri faaliyetleri sırasında sık sık deniz yolunu kullandığından bahsetmektedir⁶²¹.

Deniz yolları askeri faaliyetler açısından önemli olduğu kadar ticari faaliyetler açısından da önemliydi. Eserini XII. yüzyılda yazan İdrisi, Trabzon'dan İstanbul'a yapılacak bir kara yolculuğu hakkında bilgi vermekte ve bu yolculuğun yirmi sekiz gün sürdüğünü anlatmaktadır⁶²². İdrisi tarafından bir karayolu olarak bahsedilmesine rağmen bu güzergâh kara yolu olmaktan çok bir deniz güzergahıdır. Zira İdrisi'nin basettiği bölgelerden Cide ile İnebolu arasındaki sahili takip eden karayolu bugün bile kullanışsız olup Ünye ile Fatsa'dan daha doğuya gidildiğinde giderek yükselen dağlar ve şiddetli akan nehirler nedeniyle kara yolculuğu daha da

⁶¹⁹Bryer and Winfield, *Byzantine Monuments*, I, s.17.

⁶²⁰Arrianus'un teftiş gezisi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. M. Arslan, *Arriani Periplus Ponti Euxini / Arrianus'un Karadeniz Seyahati*.

⁶²¹A. Bryer, "Shipping in the Empire of Trebizond", *Mariner's Mirror*, Vol.52, 1968, s.4.

⁶²²Geographie D'Edrisi, s. s. 325, 394

zorlaşmaktadır. Dolayısıyla İdrisi'nin bahsettiği güzergahın çoğunlukla deniz yolunu takip ettiği anlaşılmaktadır⁶²³. Nitekim ilerleyen yüzyıllarda bölgeyi ziyaret eden Evliya Çelebi, Karadeniz sahilini Batum'a kadar deniz yolculuğu yaparak gezmiştir. Yine XIX. yüzyıl başlarında bölgeyi ziyaret etmiş olan J. Kinneir de, Samsun'dan Giresun'a karayolu ile gitmesine rağmen bu güzergahın kullanışsız olduğunu belirtmiştir⁶²⁴.

Bölgedeki akarsular üzerinde deniz yolu kadar yaygın olmasa da taşımacılık yapılmaktaydı. Pontus'un batı ucundaki Kızılırmak ve Yeşilirmak üzerinde taşımacılığı yapılmakla birlikte bölgenin doğu ucundaki Çoruh Nehri üzerinde de kayıkla taşımacılık yapılmaktaydı. Çoruh Nehri, Ardanuç ile nehrin ağzında kurulmuş olan Batum arasındaki transit ticaretinde kullanılıyordu. Çoruh Nehri ayrıca Tao bölgesinden gelen şarap, kereste, bal ve meyve ile Morgouli (Murgul)'den gelen bakırın ihracatında da kullanılıyordu⁶²⁵. Evliya Çelebi, Çoruh nehri'nde kayıkla yapılan ticaretten bahsetmekte⁶²⁶ yine Guarracino da akıntıya karşı yapılan yolculuğun iki gün akıntı yönündeki yolculuğun ise sekiz saat sürdüğünden bahsetmektedir. Özellikle Bizans döneminde önemli bir ticaret merkezi olduğu bilinen Ardanuç ile Tao ve Batum arasındaki bağlantı kurması sebebiyle Çoruh nehrinin Bizans döneminde de taşımacılık amacıyla kullanıldığı anlaşılmaktadır⁶²⁷.

3.3.2.Karayolu

Avrupa ile Asya arasında bir köprü konumunda olan Anadolu'da üç ana güzergâh bulunmaktaydı. Bunlardan ilki Anadolu'nun kuzeybatısından paralel bir şekilde güneye doğru ilerliyor, ikincisi Anadolu'nun merkezinden geçiyor ve sonuncusu da Anadolu'nun kuzeyinden ilerliyordu. Pontus bölgesine ulaşan yol Anadolu'nun kuzeyinden ilerleyen üçüncü güzergâh olup, İstanbul'dan başlayarak Erzurum'a ve oradan da Kafkasya ile Asya içlerine ulaşan uzun güzergahın bir parçasıydı. Pontus bölgesinin güneyine ulaşan bu yolda mesafe uzadıkça farklı ve daha kısa mesafeli tali yollar ortaya çıkmaktaydı.

Pontus ve Bithynia bölgesindeki doğu-batı yönünde uzanan dağ sıraları ile bu dağ sıraları arasında uzanan ve derin yarıklar oluşturan vadiler sebebiyle bölgede

⁶²³ Bryer and Winfield, Byzantine Monuments, I, s.19.

⁶²⁴ Evliya Çelebi Seyahatnamesi: **Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit**, 2.Cilt-1.Kitap, Haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman, YKY, İstanbul 2005, ss.88-117, John Macdonald Kinneir, **Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan in the years 1813 and 1814**, London 1818, s.319-324.

⁶²⁵ Bryer and Winfield, Byzantine Monuments, I, s.18-19.

⁶²⁶ Evliya Çelebi Seyahatnamesi, s.118-119.

⁶²⁷ Bryer and Winfield, Byzantine Monuments, I, s.19.

kuzey-güney istikametinde karayolu ulaşımı sağlamak zorlaşıyordu. Ayrıca bölgenin mevsimsel özellikleri de karayolu ulaşımı üzerinde belirleyici etkilere sahipti. Kış mevsiminde görülen kar yağışları ve sert hava koşulları kışın yapılacak seyahatleri zorlaştırmakta ayrıca yaz mevsiminde bölgede sefer halinde olan bir ordu için yiyecek bulma ve güvenlik gibi meselelerde mevsimsel özellikler belirleyici olmaktadır⁶²⁸.

3.3.2.1. Doğu-Batı Güzergahı

Anadolu'nun kuzeyini takip eden yolun batı kısmı günümüzde kullanılan İstanbul-Ankara güzergahı ile hemen hemen aynıydı. Ankara'dan sonra Gerede'ye ve oradan da kuzeye yönelen güzergâh Vezirköprü ve Merzifon'a ilerliyordu. Merzifon'dan sora Kelkit vadisine ulaşan yol Koloneia (Şebinkarahisar) ve Erzurum'a ulaşıyordu⁶²⁹.

Kuzey yolunun bir kolu da Dazimon (Tokat), Komana Pontika⁶³⁰ ve Neokaiseria (Niksar)'ya kadar ilerlemekte olup buradan sonra Koloneia'ya ulaşıyordu. Ancak Neokaiseria'ya kadar olan güzergâh rahat bir şekilde takip edilebilirken buradan Koloneia'ya kadar giden Bizans güzergahını belirlemek nispeten daha zordur. Bu güzergâh hakkında Arap kaynakları bilgi vermekle birlikte bu eserlerde güzergahın detayları hakkında bilgi bulunmamaktadır. Mukaddesi, Muş'tan İstanbul'a giden yol hakkında bilgi verirken Koloneia ile Neokaiseria arasındaki yolculuğun dört gün sürdüğünü belirtmektedir⁶³¹. Öte yandan 1069'da Türkler üzerine sefere çıkan Bizans imparatoru Romanos Diogenes, dönüş yolculuğunda Erzurum'dan Kelkit vadisinin üst kesimlerine ve oradan da Satala'ya ulaşmıştır. Kuzey yolunu kullandığı açık bir şekilde görülen Romanos Diogenes'in yolun ilerleyen bölümlerinde Koloneia'ya ve oradan da Dazimon'a vardığı anlaşılmaktadır⁶³².

Pontus bölgesinde doğu-batı istikametinde uzanan önemli güzergahlardan bir diğeri de Kelkit vadisinden Bayburt'a ve oradan da İspir'e uzanan yoldu. Kelkit çayının kuzey kolunun aktığı doğu-batı doğrultusundaki bir vadiyi takip eden bu yol Varzahan'da son buluyordu. Varzahan, bahsi geçen vadiyi takip eden yolcu ya da kervanların Trabzon-Erzurum yoluna dahil oldukları nokta olduğu için önem

⁶²⁸Bryer and Winfield, Byzantine Monuments, I, s.20.

⁶²⁹Bryer and Winfield, Byzantine Monuments, I, s.21.

⁶³⁰Komana Pontika, Tokat iline bağlı Gümenek Köyü sınırlarında yer alan ve Pontus Krallığı'na bağlı meşhur bir ticaret merkezidir.

⁶³¹Bryer and Winfield, Byzantine Monuments, I, s.22.

⁶³²John Skylitzes, s.77-78.

taşıymaktaydı. Bayburt ovasının kenarında kurulmuş olan Varzahan, Bayburt'tan farklı istikametlere seyahat etmek isteyenler için pek çok güzergâh sunmaktaydı. Bu güzergahlardan bir tansi de İspir'e ulaşmakta olup Çoruh vadisini takip ettiği için zorluklar ihtiva etmekteydi⁶³³. Nitekim bölgede seyahat eden Hamilton'un yolculuğu bir süre bu vadiden devam etmiş ancak Hamilton yolculuğun ortalarında güzergahın dışına çıkarak Çoruh nehrinin güneyindeki tepeleri takip etmiştir⁶³⁴. İspir'den doğuya doğru Çoruh nehrinin güneyini takip eden bir güzergâh daha vardı ki, bu yol da Bizans döneminde bölgenin önemli ticaret merkezlerinden biri olan Ardanuç'a ulaşmaktaydı⁶³⁵.

Bayburt'tan doğu-batı istikametinde ilerleyen bir diğer güzergâh da Erzurum'a ulaşmaktaydı. Bu nispeten kısa ama kış mevsimindeki kar yağışları ve yüksek dağ sıraları nedeniyle zorlu şartların hâkim olduğu bir güzergahtı. Bayburt ile Erzurum arasındaki güzergahta önce Maşat mevkiine ulaşıyor ve oradan sonra güneydoğuya doğru gidildiğinde Koşapınar köyüne varılıyordu. Koşapınar köyünden sonra Erzurum ovası sınırlarındaki Meymansur mevkiine ulaşıyordu. XIX. yüzyılda Kop Geçidi üzerinden giden yol açılana kadar kullanılmaya devam eden bu yolun Bizans döneminde de kullanılan güzergâh olduğu anlaşılmaktadır⁶³⁶.

Pontus bölgesindeki doğu-batı yönlü güzergahlar, bazı coğrafi ve iklimsel özelliklerin sebep olduğu olumsuz şartlardan etkilense de bölgenin askeri, idari ya da ticari açıdan önem taşıyan kentlerini kapsayan önemli bir yol ağının var olduğu anlaşılmaktadır. Bayburt-Erzurum güzergahı örneğinde görüldüğü gibi bu yollar yakınçağdaki önemli güzergâh değişiklikleri gerçekleşene kadar değişmeden devam kalmış ve kullanılmaya devam etmiştir.

3.3.2.2.Kuzey-Güney Güzergahı

Pontos bölgesinde kuzey-güney yönündeki ulaşım ağı zorunlu olarak dağ sıraları ile karşılaşmaktaydı. Günümüzde bölgedeki yollar vadileri takip ederek dağ sıraları boyunca gidebilecekleri kadar ileri noktalara gitmekteyken Ortaçağ'da yolların durumu daha farklı olup güzergahlar değişik şekillerde belirleniyordu. Bu dönemde zorlu dağ yolları yavaş yavaş yükselen sırtlar üzerinden kavisli rotalar oluşturularak aşılmıyordu. Bu yöntemle oluşturulan güzergahlar yolcuların hırsızlık ve benzeri güvenlik sorunlarına karşı önlem almasını sağlıyordu. Bugün Ünye ile

⁶³³Bryer and Winfield, Byzantine Monuments, I, s.38

⁶³⁴Hamilton, s.226-231.

⁶³⁵Bryer and Winfield, Byzantine Monuments, I, s.38.

⁶³⁶Bryer and Winfield, Byzantine Monuments, I, s.39.

Giresun'dan iç bölgelere ulaşan yollar daha eski dönemlerde takip edilen güzergahların devamı niteliğinde olup bahsi geçen yöntemle oluşturulmuştur⁶³⁷.

Pontus'un batı kısmındaki dağ sıraları yüksek olmadığı için ulaşım engel olmuyordu ancak doğu kısmındaki yüksek dağ sıraları ile yağışlı mevsimler ve yoğun ormanlık alanlar ulaşımı engelliyordu. Doğudaki güzergahlar çoğunlukla mevsimsel olup yaz mevsiminde atlar için bol miktarda ot sağlayan ve iyi şartlar sunan yollar kış mevsiminde kasvetli ve tehlikeli bir hak almaktadır. Kış yolculuklarının taşıdığı yüksek risk, Şiran'a kış mevsiminde sefer düzenleyen ve bu seferi felaketle sonuçlanan Trabzon imparatoru III. Aleksios hakkında bilgi veren Panaretos'un eserinde ya da kış mevsiminde Erzurum'dan Trabzon'a yolculuk yapan XIX. yüzyıl seyyahlarının hikayelerinde açık bir şekilde görülmektedir⁶³⁸. Şebinkarahisar gibi yüksek kesimlerdeki ilçe ve köyler ile il merkezleri arasında kışın yolların halen kapanıyor olması bölgedeki kış yolculuklarının zorluklarını anlatmak bakımından güzel bir örnektir⁶³⁹.

Trabzon ve çevresinde kuzey-güney yönünde ilerleyen pek çok tali yol olmakla birlikte Trabzon kentinden güneye giden ana yol, Değirmendere vadisi ve Maçka'yı takip ederek Erzurum istikametinde ilerleyen tarihi yoldur. Kış mevsiminde kullanılan bu ana yol Zigana Geçidi üzerinden Satala ya da Erzurum'a gitmek isteyen yolcular için uzun bir güzergâh sunmaktaydı. Erzurum, Kafkasya ve İran üzerinden gelen yolları kontrol eden ileri bir Bizans karakolu konumundaydı. Dolayısıyla Erzurum ile Trabzon ve Rize arasındaki yol Erzurum'dan en kısa sürede sahil kesimine uzanan ulaşım ağı olduğu için önem taşımaktaydı. Roma imparatorluğu dönemindeki güzergahlar ve şehirler hakkında bilgi veren bir harita olan Tabula Peutingeriana, bu dönemde Trabzon ile Satala arasında kullanılan güzergâh ve bu güzergahtaki duraklar hakkında bilgiler vermektedir. Bu kaynağa göre Trabzon'dan başlayan güzergâh sırasıyla Magnana, Gizenenica, Bylae, Frigidarium, Patara ve Medocia'ya ulaşmaktaydı. Güzergahın devamında Solonanica ve Domana'ya ulaşan yol Satala'ya varmaktaydı⁶⁴⁰. K. Miller ve H. Kiepert gib ünlü kartograflar bu güzergahtaki durakları tanımlamaya çalışmışlarsa da bu çalışmalar bir varsayımdan öteye gitmemektedir. Ayrıca, Roma döneminden kalan Hortokop mevkiindeki kaleden

⁶³⁷Bryer and Winfield, *Byzantine Monuments*, I, s.39.

⁶³⁸O. Lampsides, *Μιχαήλ Του Παναρετου Περυ Των Μεγαλων Κομνηνων*, Athens, 1958, s.77.

⁶³⁹Bryer and Winfield, *Byzantine Monuments*, I, s.39.

⁶⁴⁰Konrad Miller, *Itinerarie Romana Römische Reisewege An Der Hand Der Tabula Peutingeriana*, Strecker&Schröder, Stuttgart 1916, s.417.

başka arkeolojik bir verinin bulunmaması bu güzergâh hakkında ayrıntı bilgi sahibi olunmasını engellemektedir⁶⁴¹.

Trabzon'dan güney istikametinde ilerleyen yol Theoskepastos (Kızlar) Manastırı⁶⁴² ve Boztepe'yi geçtikten Pyxites (Değirmendere) vadisine giriyor ve burada on beş kilometre ilerledikten sonra ilk durak olan Esiroğlu'na varıyordu. Buradan Bayburt'a özellikle yaz aylarında kullanılan farklı güzergahlar olmakla birlikte kış mevsiminde kullanılan yol Maçka'ya kadar vadiyi takip ediyordu. Maçka'dan sonra Değirmendere vadisinin doğusuna bakan yamaçları takip ederek Hortokop Kalesi'ne ulaşan yolun bir sonraki durağı Hamsiköy civarındaydı. Burada tekrar farklı ve kısa güzergahlar ortaya çıkmakla birlikte ana yol Değirmendere'nin kaynağını oluşturan akarsuyu takip ederek Zigana Geçidi'ne varmaktaydı. 2025 metre yükseklikteki Zigana Geçidi, orman sınırının hemen üstünde ve nispeten korunaklı bir bölgede olup ana yol buradan sonra güney istikametinde ilerleyerek Harşit çayının kollarını takip eden vadi boyunca ilerlemekte ve Zigana Köyü'ne ulaşmaktadır. güzergahın bundan sonraki kısmı ekili alanların çoğunlukta olduğu Harşit vadisini takip ederek Ardaşa (Torul) Kalesi'ne ulaşmaktadır⁶⁴³. Trabzon'dan güney istikametine ilerleyen bu yol ilerleyen yüzyıllarda da bölgede seyahat edenler tarafından kullanılmıştır. Trabzon'dan Erzincan'a seyahat eden Clavijo, Değirmendere vadisi üzerinden Zigana Geçidi'ne ulaşmış oradan da Torul istikametinde ilerleyerek Erzincan'a varmış ve Clavijo'nun seyahati bir hafta sürmüştür⁶⁴⁴.

3.4. Trabzon ve Çevresindeki Bizans Yapıları

Arkeolojik ve yazılı kaynaklar incelendiğinde Trabzon ve çevresindeki ilk imar faaliyetinin Roma imparatoru Hadrianus döneminde gerçekleştirildiği görülmektedir. Anadolu'ya gerçekleştirdiği ikinci seyahati sırasında Trabzon'da kendi adıyla anılan bir liman inşa eden Hadrianus aynı zamanda bölgede su kemeri, saray ve tapınak gibi yapıları da inşa ettirmiştir⁶⁴⁵. Hadrianus'tan sonra bölgedeki ikinci esaslı mimari düzenleme Roma imparatoru Diocletianus döneminde gerçekleşmiştir. M.S. 257 senesinde Karadeniz'in diğer yakasından gelen Gotların saldırısına uğrayan

⁶⁴¹Bryer and Winfield, Byzantine Monuments,I, s.52.

⁶⁴²Manastır hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Macit V. Tekinalp ve Bülent İşler, "Trabzon Kenti Theotokos Theoskepastos Manastırı Üzerine Mimari Değerlendirme", **Anadolu ve Çevresinde Ortaçağ**, Sayı. 3, 2009, ss.107-138.

⁶⁴³Bryer and Winfield, Byzantine Monuments,I, s.48-49.

⁶⁴⁴G. La Strange, Ruy Gonzalez de Clavijo, s.116-122.

⁶⁴⁵Çiğdem, Eskiçağ'da Trabzon Limanı, s.145.

Trabzon şehri, işgalcilerin eline geçmiş, evleri ve tapıakları yıkan Gotlar şehri yağmalanmıştır. XIX. yüzyıl ortalarında Trabzon'a gelen G. Finlay, cumhuriyet döneminin başlarında dinamitlenerek yıkılan Aziz Gregory Nyssa kilisesinde Roma imparatoru Diocletianus devrinde şehrin imar gördüğüne dair bir kitabenin varlığından bahsetmektedir ancak kitabe bugün kayıptır⁶⁴⁶.

Bizans imparatorluğu döneminde Trabzon ve çevresindeki ilk mimari düzenleme ise Justinianos I. tarafından gerçekleştirilmiştir. İmparator Justinianos döneminde Bizans-Sasani savaşları şiddetini arttırmış ve çatışma alanlarına olan yakınlığı nedeniyle Trabzon ve çevresi daha önemli hale gelmiştir. Bunun sonucunda bölge ile ilgili yeni askeri ve idari politikalar üreten Justinianos, dağlık kesimde yaşayan Tzan kavmini 520'li yıllarda kontrol altına almış ve bölgenin idari yapısını da değiştirmiştir. Öteden beri tam olarak Bizans kontrolüne alınamayan Tzan halkı üzerinde kesin hakimiyet sağlamak ve Trabzon çevresini olası saldırılara karşı güçlü tutmak için harekete geçen Justinianos, bölgedeki şehirlerde çeşitli imara faaliyetleri gerçekleştirmiştir. Justinianos, Trabzon'daki su sıkıntısını çözmek amacıyla bir su kemeri inşa ettirmiş ve kemer şehrin koruyucu azizi olan Evgenios'a atfedilmiştir. Rize'de de çeşitli imar ve bakım faaliyetleri gerçekleştiren Justinianos, Tzan halkını kontrol altına almak amacıyla uçurumlar ve ormanlarla kaplı sarp bir arazide bir yaşayan Tzanların ülkesine giden yolları düzenlemiş ve özellikle atlar için uygun hale getirmiştir. Tzan halkı arasında Hristiyanlığı yayarak bölgedeki hakimiyetini güçlendirmeye çalışan Justinianos, "Schamalinichon" adlı yerde Tzan halkı için bir kilise inşa etmiştir. Ayrıca imparator, Tzan ülkesinin her tarafında kale ve benzeri askeri yapılar inşa ederek Roma ordusunun bölgede yayılmasını sağlamaya çalışmıştır⁶⁴⁷. XVIII. yüzyıl başlarında şehri gezen Fransız seyyah Tournefort ile sonraki dönemde Karadeniz kıyılarına seyahat eden Bıjışkyan, Trabzon'da Justinianos dönemi imar faaliyetlerinden bahseden kitabeleri gördüklerini söylediler de bahsedilen kitabeler bugün kayıptır⁶⁴⁸.

Justinianos devrindeki imar faaliyetlerinden sonra Trabzon şehri ve çevresi belli bir refah seviyesine ulaşmıştı. Ancak VII. yüzyıl ilk dönemlerinden itibaren başlayan Sasani ve Arap savaşları pek çok şehrin küçülmesine yol açmıştır. Ancak bu dönemde dış istilalardan nispeten uzak kalan Trabzon kenti varlığını sağlam bir

⁶⁴⁶Bryer and Winfield, *Byzantine Monuments*, I, s.181-182.

⁶⁴⁷Procopius, *On Buildings*, III, 6, 8-26.

⁶⁴⁸Joseph Pitton de Tournefort, *A Voyage Into The Levant*, London, 1741, s. 71

şekilde korumaya devam etmiştir⁶⁴⁹. VIII. yüzyıl sonu ve X. yüzyıl arasında, Arap akınlarının eski etkisini kaybetmeye başlamasıyla Anadolu'daki şehirler de tekrar canlanmaya başlamıştır. Anadolu'da güvenliğin artmasıyla şehirlerin nüfusu ve ticari hareketliliğinde artış görülmeye başlamıştır. Trabzon şehri bu dönemde, Bizans imparatorluğu ile Kafkasya, İran ve Uzak Doğu arasında ticaret bağlantısı kurulmasını sağlayan limanı sayesinde hareketli bir şehir olma özelliğini korumuştur⁶⁵⁰.

IX. yüzyıl başlarında Khaldia thema'sının merkezi olması Trabzon'un önemini daha da arttırmış ve şehirde çeşitli imar faaliyetlerinin gerçekleşmesini sağlamıştır. Basileios I. (867-886) döneminde Trabzon'daki Aziz Anna kilisesi restore edilmiş olup muhtemelen şehirdeki diğer yapılar da bu esnada tamirat görmüştür⁶⁵¹. Malazgirt Savaşı'nın sonrasında Türkler tarafından istila edilen şehir bu esnada zarar görmüş ve restore edilmiş olsa da yazılı ya da arkeolojik kaynaklarda bu duruma işaret eden bir bilgi bulunmamaktadır.

3.4.1.Kale ve Surlar

Trabzon Kalesi; İç Kale, Orta ve Aşağı Hisar olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır. Sahil şeridinden başlayarak kuzey-güney yönünde Boztepe'ye kadar uzanan kalenin iç ve orta duvarları Roma hakimiyetinde inşa edilmiş olup M.S. I. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Got saldırıları sırasında tahrip edilen kale duvarları XIV. yüzyılda yeniden inşa edilmiştir. Trabzon imparatorluğu döneminde saray, kışla ve şapel gibi farklı amaçlarla kullanılan bölümleri bulunan İç Kale elli metre yüksekliğindeki surlara sahiptir⁶⁵².

İç Kale'nin ortasında bulunan ve Trabzon imparatorluğu döneminde "Epiphaneia" olarak adlandırılan avlu muhtemelen Bizans imparatorluğu döneminde de yönetim merkezi olarak kullanılmıştı. İç Kale hakkında bilgiler veren Evliya Çelebi, burada derin hendeklerin, cami, mahzen ve cephanelerin varlığından bahsetmektedir⁶⁵³. Ayrıca Bijişkyan da batılıların bu hendeklerde devletten izin alarak kazı faaliyetlerinde bulunduğunu ancak birşey elde edemediklerini belirtmektedir⁶⁵⁴.

⁶⁴⁹John Haldon, **The Social History of Byzantium**, Blackwell Publishing, West-Sussex, 2009, s.144.

⁶⁵⁰Treadgold, A History of Byzantine State and Society, s.573.

⁶⁵¹Bryer and Winfield, Byzantine Monuments,I, s.182.

⁶⁵² Öztürk, s.635.

⁶⁵³ Evliya Çelebi Seyahatnamesi, s.102.

⁶⁵⁴ Bijişkyan, s.92

Kuzeyden güneye uzanan Orta Hisar; Dabakhane, Zindan ve Aşağı hisar kapısıyla dışa bağlanmaktadır. Surların Kuzgundere mahallesine bakan kısmında Aziz Eugenios kapısı ve 1541'de Şirvanzade Mehmet Mirza Bey'in surları onardığına dair bir kitabe bulunmaktadır⁶⁵⁵.

Trabzon Kalesi'nin üçüncü bölümünü oluşturan Aşağı Hisar surları ise batı duvarında yer alan kitabeye göre Trabzon imparatoru II. Aleksios tarafından 1324 yılında inşa ettirilmişti⁶⁵⁶.

3.4.2.Dini Yapılar

3.4.2.1. Sümela (Meryem Ana) Manastırı

Şehrin güneyinde Gümüşhane ile Trabzon arasında Maçka sınırlarında kurulmuş olan Sümela Manastırı, deniz seviyesinden 1200 m. yükseklikte olup yöre söylencelerinde eserin mazisi 1500 yıl kadar gerilere götürülmektedir. Sarp kayalıklar arasında ulaşılması dahi güç bir yerde olan bu manastır uzun süre ziyaret yeri olarak kullanılmıştır. Bu gün dahi tarihî ve kültürel bir gezi noktası olan Sümela'nın kuruluşu ile ilgili farklı fikirler mevcuttur⁶⁵⁷.

Anadolu'daki kilise ve manastırların pek çoğunda olduğu gibi Sümela Manastırı'nın kuruluşu da mucizevi hikayeler yoluyla çok eski tarihlere götürülmeye çalışılmıştır. Sümela Manastırı'nın başlıca gelir kaynağı olan Meryem Ana tasvirinin eskiliğine ve kutsallığına vurgu yapmaya çalışılma bu hikâyeye göre Meryem Ana tasviri Hz. İsa'nın havarilerinden Lukas tarafından yapılmış onun ölümünden sonra Atina'ya taşınmıştı. Ancak bu tasvir, Bizans imparatoru Theodosios devrinde melekler tarafından Atina'dan Trabzon'a uçurularak Sümela Manastırı'nın bulunduğu mevkiye bırakılmıştır. Bu esnada Atina'dan Trabzon'a seyahat etmekte olan Barnabas ve Sophronios adlı iki keşiş bu tasviri bularak manastırı kurmuşlardır. Böylece Sümela Manastırı'nın kuruluşu Hristiyanlık geleneğindeki başka örneklerde de görüldüğü üzere zorlama hikayelerle çok eski bir tarihe indirilmeye çalışılmıştır⁶⁵⁸.

S. Eyice, konu hakkındaki makalesinde Sümela Manastırı'nın Trabzon imparatorluğu döneminde inşa edilmiş bir yapı olduğunu manastırının esas kurucusunun imparator III. Aleksios olabileceğini iddaa etmiş ve manastırın söylencelerde idda edildiği gibi Theodosios veya Justinianos dönemlerinde inşa

⁶⁵⁵ Öztürk, s.635.

⁶⁵⁶ Öztürk, s.636.

⁶⁵⁷ Bayram Arif Köse, Ortaçağ'da Trabzon ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Atatürk Üniversitesi, Erzurum 2012, s.212.

⁶⁵⁸ Semavi Eyice, "Trabzon Yakınında Meryem Ana (Sumela) Manastırı", **Bulleten**, Cilt.XXX, Sayı.118, 1966, ss243-245.

edilmesinin mümkün olmadığını altını çizmiştir⁶⁵⁹. Ancak Justinianos'un bölgedeki imar faaliyetlerinden bahseden Procopios, imparator tarafından "Schamalinichon" adlı yerde Tzan halkının ibadet etmesi için bir kilise inşa ettirdiğini aktarmaktadır. Trabzon'un güneyindeki sarp ve dağlık arazide yaşayan Tzan halkı için inşa edilen bu kilisenin ismi ile "Sümela" ismi arasındaki benzerlik ve kilisenin kurulduğu coğrafi alan ile Tzan halkının yaşadığı bölge düşünüldüğünde Sümela kilisesinin en eski temellerinin Prokopios tarafından "Schamalinichon" olarak adlandırılan mevkide Justinianos tarafından atıldığı anlaşılmaktadır⁶⁶⁰. Ayrıca manastıra isim verdiği düşünülen Mela (Kara) Dağı'nın isminin de "Schamalinichon" isminden türediği görülmektedir.

3.4.2.2. Aziz Anna (Küçük Ayvasil) Kilisesi

Aziz Anna kilisesi, Trabzon merkezinde Kahramanmaraş Caddesi üzerinde yer alan yuvarlak planlı, üç nefli ve üç absidli bazilika formunda bir yapı olup içerisinde iki kitabe bulunmaktadır. Kilisenin güney girişi üzerindeki kitabesinde 883/884 senesinde strategos ve protospatharios Alexios tarafından tamir ettirildiği yazmakta, X. yüzyıla tarihlenen diğer kitabesinde ise X. yüzyıldan önce yaşamış Gregory adında bir papazdan bahsedilmektedir. Trabzon Rum imparatorluğu döneminde mezarlık olarak kullanılan kiliseyi XX. yüzyıl başlarında ziyaret eden D. Talbot Rice ve 1950'li yıllarda ziyaret eden S. Ballance yapının tahrip edildiğini ve kötü durumda olduğunu bildirmektedir⁶⁶¹.

3.4.2.3. Theotokos Khrysokephalos Kilisesi

Theotokos Khrysokephalos Kilisesi, Trabzon'un Ortahisar semtinde Zağnos ve Tabakhane köprüleri arasında yer alan üç nefli dini bir yapıdır. Çatısında ya da kilise sütunlarından birinde kullanılan altın ya da bronz bir ikonadan dolayı "Altınbaşı Meryem" adını almıştır⁶⁶². John Lazaropoulos, kilisenin Konstantinos Monmakhos (1042-1055) döneminden beri "Altınbaşı Meryem" adıyla bilindiğini ve bu adı kilisenin içindeki bronz bir Hz. Meryem ikonasından aldığını ifade etmektedir.⁶⁶³ Dini söylencelerde VI. yüzyılda inşa edildiği söylense de yapıyı üzerinde araştırmalar yapan S. Ballance kiliseyi X-XII. yüzyıllar arasında

⁶⁵⁹Eyice, s.248-249.

⁶⁶⁰Procopius, On Buildings, III, 6, 8-26.

⁶⁶¹Öztürk, s.641-642, Bryer and Winfield, Byzantine Monuments, I, s.218-219.

⁶⁶²Öztürk, s.640.

⁶⁶³ A. A. Papadopoulos-Keremeus, **Fontes Historiae Imperii Trapezuntini**, I, St. Petersburg, 1897, s.76.

tariflendirmifitir⁶⁶⁴. Trabzon İmparatorluğu d6neminde taç giyme t6renlerinin yapıldığı ve hanedan ailesinin mezalığı olarak kullanılan kilise, Trabzon'un 1461 yılında Fatih Sultan Mehmet tarafından fethedilmesinden sonra ęeřitli d6zenlemelere tabi tutularak camiye ęevrilmiřtir. Şehirdeki Rus işgali sırasında F. Uspenski tarafından yapıyı camiye ęevirmek için kullanılan b6l6mler ęıkarılmıř ancak Rusların 1918'de Şehri terk etmesinin ardından yapı tekrar cami (Fatih/Ortahisar) olarak hizmet vermeye bařlamıřtır⁶⁶⁵.

3.4.2.4. Aziz Eugenius Kilisesi (Yeni Cuma Camii)

Aziz Eugenios kilisesi, İç Kale'ye yakın bir noktada Şehrin doğusundaki vadiye bakan k6çük bir tepe 6zerine kurulmuş bir bazilika olup Şehrin koruyucu azizi Eugenius'a ithaf edilmiştir. Aziz Eugenius k6lt6 ile ilgili bilgileri tespit etmek bazı zorluklara sebep olsa da yazılı kaynaklarda bu k6ltten ilk defa bahseden Justinianos d6neminde Şehre inşa edilen su kemerinin Eugenius'a ithaf edildiğini aktaran Prokopios'tur. Şehirde Aziz Eugenius adını taşıyan bir kiliseni varlığından ilk kez bahseden ise VII. y6zyılda Trabzonlu meşhur bilim adamı Tychikos'tan ders almak için Trabzon'a gelen Anania Shirakatsi'dir. Shirakatsi, Tychikos'u Aziz Eugenius mezarının olduğu yerde bulduğunu s6yleyerek Aziz Eugenius kilisesinin kuruluş tarihine dair en eski delili sunmaktadır. II. Basileios'un Trabzon ziyareti sırasında kolonlar ve diğer yapı unsurları ile desteklenen kilise, 1291'de bazilika olarak yeniden inşa edilmiş ve XIV. ortalarında imparator Aleksisos III tarafından kilise içerisinde yeni s6slemeler yaptırılmıřtır⁶⁶⁶. Kilisenin T6rk fethinden sonra camiye ęevrilerek "Yeni Cuma Camii" adını aldığına dair yaygın bir g6r6ř olmakla birlikte, H. Lowry, kilisenin XVI. y6zyıla kadar herhangi d6n6ř6m yaşamadan Hristiyan⁶⁶⁷ cemaatine hizmet ettiğini idaa etmektedir⁶⁶⁸.

⁶⁶⁴Selina Ballance, "The Byzantine Churches of Trebizond" **AS**, Vol.10, 1960, s.151.

⁶⁶⁵ 6zt6rk, s.641.

⁶⁶⁶Bryer and Winfield, Byzantine Monuments, I, s.222-223.

⁶⁶⁷ Robert H. Hewsen, **The Geograghy of Ananias of Shirak (ASXARHAC'OYC) The Long and Recensions**, Dr. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden, 1992, s.374, Robert H. Hewsen, "Science in Seventh Century Armenia: Ananias of Shirak", **Isis**, Volume: 59, No:1, s.34.

⁶⁶⁸ Heath W. Lowry, "Trabzondaki Yeni Cuma Camii: Nasıl ve Niçin Bu Adı Almıştır?", **Boğaziği 6niversitesi Dergisi**, Vol.3, 1975, ss.103-112.

SONUÇ

Anadolu'nun önemli yerleşim bölgelerinden biri olan Trabzon'un tarihi yazılı kaynaklar ışığında M.Ö. VIII. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Bu kadim şehir coğrafi konumu, ticaret yolları üzerindeki limanı ve kendisine doğal bir koruma sağlayan dağlık yapısı sayesinde Anadolu'nun Karadeniz kıyısındaki en dikkat çekici şehirlerinden biri olmuştur. Arkeolojik verilen azlığı, Trabzon ve çevresinin tarih öncesi çağlara ait dönemiyle ilgili yok denecek kadar az bilgi sahibi olunmasına sebep olmuştur. Ancak Miletli Kolonicilerin Karadeniz kıyılarına gelişi bölge tarihinde yeni bir dönemin başlamasını sağlamıştır. Koloni faaliyetleri ile birlikte yazılı kaynaklarda Trabzon ve çevresiyle ilgili bilgiler verilmeye başlanmıştır.

Batılı araştırmacılar antik dönem kaynaklarına dayanarak Trabzon adını Miletli Kolonicilere gelişine bağlamışlardır. Bu noktada Trabzon adı Grek dili ile bağlantı kurularak açıklanmaya çalışılmış ve gerçek verilere dayanmayan yorumlar yapılmıştır. Ancak Trapezus" ismini Grek dili ile açıklamak amacıyla yapılan çalışmalar yetersiz kalmaktadır. Bize göre antik kaynaklarda geçen "Trapezus" ismi yeni bir adlandırma olmayıp Miletlilerden önce kullanılan ve kaynaklarda görünmeyen bir ismin Grek diline adapte edilmiş halidir.

Miletli Koloniciler devrinden sonra bir dönem Pers egemenliğinde kalan Trabzon ve çevresi, İskender döneminde Makedon Krallığı'nın egemenliğine girmiştir. İskender'den sonraki generaller döneminde sık sık el değiştiren bölge önce Mithradates Krallığı'nın sonrasında da Roma İmparatorluğu'nun egemenliğine girmiştir. Trabzon şehri, Roma döneminde Kafkasya'ya ve İran'a olan yakınlığı nedeniyle askeri bir ikmal noktası olarak kullanılmıştır. Ayrıca stratejik noktadaki limanı sayesinde uluslararası ticari faaliyetlerin de yoğun olarak devam ettiği bir bölge olmuştur. Trabzon ve çevresinin idari yapısı Roma İmparatorluğu'nun doğu sınırındaki askeri faaliyetlere ve imparatorluğun iç işlerindeki gelişmelere göre değişmiştir. Sonuç olarak Trabzon ve çevresinin stratejik konumu Roma imparatorlarının bölgede uyguladığı askeri ya da idari politikalarda belirleyici olmuş, Trabzon şehri ve limanı da bu politikaların odak noktasında bulunmuştur.

Trabzon ve çevresi, Roma İmparatorluğu'nun ikiye bölünmesinden sonra Bizans İmparatorluğu'nun sınırlarına dahil olmuştur. III. asrın ortalarında uğradığı Got istilalarından sonra gelişimi yavaşlayan Trabzon şehri, I. Justinianos döneminde

en yoğun evrelerinden biri yaşanan Bizans-İran savaşları sebebiyle Bizans yöneticilerinin tekrar ilgilenmeye başladığı bölgeler arasına girmiştir. İmparatoru Justinianos ve Herakleios dönemlerinde Sasanilerle yapılan savaşlarda ikmal noktası olarak kullanılan Trabzon, Kafkaslara ve İran'a açılan bir kapı olması sayesinde Bizans imparatorlarının ve ordularının kışladığı önemli bir nokta olmuştur. İmparator Herakleios döneminin sonlarında başlayan Bizans-Arap savaşlarında Trabzon ve çevresi kalıcı bir işgale uğramamıştır. Ancak Araplar müttefikleri olan Ermeni kuvvetleri ile birlikte 654 yılında Trabzon kentini ve çevresini istila etmiş ve ancak bu istila uzun soluklu olmamıştır. Dolayısıyla bazı eserlerde görülen Trabzon kentinin Arap tehdidinden uzak kaldığı yolundaki fikirlerin bilimsel açıdan gerçeği yansıtmadığı anlaşılmaktadır. Arapların Trabzon ve çevresindeki ikameti kıra süreli olmakla birlikte Bizans-Arap savaşları ilerleyen yüzyıllarda da devam etmiş ve Trabzon kenti, Bizans İmparatorluğu'nun Anadolu'nun kuzeydoğusundaki sınır noktalarından biri olmuştur.

Anadolu'da başlayan Arap tehdidi ve sınırlarda baş gösteren diğer tehditler Bizans yöneticilerini bir takım askeri önlemler alma yoluna itmiş ve sonuç olarak Bizans İmparatorluğu'nun idari-askerî açıdan temel dayanağını oluşturacak olan *thema* sistemi ortaya çıkmıştır. VII. yüzyılın ortalarından itibaren ortaya çıkan ve imparatorluğun askeri-politik ihtiyaçlarına göre gelişim gösteren *thema* sistemi, Rusların IX. yüzyıl başlarından itibaren Karadeniz kıyılarını tehdit etmeye başlaması ile Trabzon ve çevresinde de uygulanmaya konulmuş ve Trabzon ile çevresini de içine alan Khaldia *thema*'sı kurulmuştur. Kaynakların yeterli bilgiyi vermemesi nedeniyle araştırmacılar arasında Khaldia adı ve *thema*'nın kuruluş tarihi ile ilgili fikir ayrılıkları oluşmuştur. Ancak ayrıntılı incelemeler yapıldığında Khaldia *thema*'sının 818 yılındaki Rus saldırısından sonra kurulduğu ve Khaldia adının da antikçağdan itibaren bölgede yaşayan "Khaldoi/Khalybe" halkının bölgedeki yansımaları olduğu anlaşılmaktadır.

Trabzon ve çevresinin idari yapısı IX. yüzyıl başlarında değişikliğe uğramış ve Trabzon da yeni idari birimin merkezi olmuştur. İdari açıdan çeşitli yeniliklerin yaşandığı bu dönemde Trabzon, uluslararası ticaret faaliyetlerinin hızla yoğunlaştığı bir kent halini almıştır. Özellikle Bizans İmparatorluğu ile Araplar arasındaki savaşların eski şiddetini kaybetmesinden sonra iki devlet arasındaki ticari ilişkiler yoğunlaşmış ve Trabzon da Arap ve Bizans mallarının takas edildiği adeta doğu ile

batının bulunduğu bir nokta olmuştur. Ayrıca Trabzon ile Kafkasya, İran ve Kırım arasındaki ticari bağlantılar şehrin ekonomik hareketliliğini arttırmıştır. Engebeli coğrafi yapısı nedeniyle tarım ve benzeri faaliyetlerden çok fazla kar elde edemeyen Trabzon kenti için uluslararası ticaretten alınan gümrük vergileri önemli bir gelir kaynağı haline almış ve bu durum IX. ve X. yüzyıllar boyunca devam etmiştir. XI. yüzyıl ortalarından itibaren Selçuklu akınlarının Trabzon ve çevresindeki ticari faaliyetleri olumsuz etkilediği düşünülse de bu akınlar Trabzon limanının ticari potansiyeline çok ağır bir darbe vurmamış ve kentin uluslararası ticaretteki önemi Selçuklu akınları sonrasında da devam etmiştir.

Malazgirt savaşı sonrasında Türk istilasına uğrayan Trabzon ve çevresi bu istiladan yerel aristokrat güçlerin direniş göstermesi sonucunda kurtulmuştur. Malazgirt Savaşı'ndan sonra Bizans imparatorluğu'nda merkezi otoritenin zayıflaması ile aynı yerel güçler başkentten bağımsız hareket etmeye başlamıştır. Esasen bu durum imparatorluğun içinde bulunduğu otorite zaafiyeti ile alakalı olduğu kadar şehrin iç dinamikleri ile de yakından ilgilidir. Zira, Anadolu'nun kuzeydoğu ucunda ve merkeze uzak olan Trabzon bölgesi merkeze muhalefet eden ya da otorite boşluğunu kendi lehine kullanmak isteyenler için uygun ortam sunmuştur. Malazgirt sonrasında şehre hâkim olan Gabras ailesinin ve 1204'te şehirde bir imparatorluk kuran Komnenos kardeşlerin faaliyetleri de bu bakış açısıyla değerlendirilmelidir. Dağ sıralarının ardında kurulmuş ve savunması nispeten kolay bir şehir olan Trabzon, muhalifler için çoğu zaman elverişli bir bölge olmuş ve bu yapısını tarih boyunca devam ettirmiştir.

KAYNAKÇA

Abu-Lughod, Janet. "The Shape of the World System in the Thirteenth Century", **Studies in Comperative İnternational Developmnets**, Winter 1987-1988, pp.3-25.

Acun, Fatma. "Tarih Boyunca "Pontus"", **Milli Mücadele Döneminde Giresun Sempozyumu 6-7 Mart 1999, Giresun**, İstanbul, 1999.

Adcock, F. E. "Lesser Armenia and Galatia After Pompey's Settlement of East", **JRS**, Vol:27, Issue:1, 1937, pp.12-17.

Adontz, Nicholas, **Armenia İn The Period Of Justinian The Political Conditions Based On The Naxarar System**, Trans. Nina B. Garsoian, Calouste Gulbenkian Foundation, Lisbon, 1970.

Agathias, **The Histories**, Trans. Joseph D. Frendo, Walter De Gruyter, Berlin, 1975.

Ağarı, Murat. **İslam Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar**, Kitabevi Yay., İstanbul, 2002.

Ahmad, Nafis. **Muslim Contibution To Geography**, Islamia College, Calcutta, 1947.

Ahmed b. Yahya el-Belazuri, **Fütuhu'l-Büldan/Ülkelerin Fetihleri**, Ter. Mustafa Fayda, Siyer Yay., İstanbul, 2013.

Ak, Mahmut. "İslam Coğrafyacılarına Göre Trabzon", **Cumhuriyet'in 75. Osmanlı Devleti'nin 700. Yılında Trabzon Tarihi İلمي Toplantısı (6-8 Kasım 1998) Bildiriler**, İkinci Baskı, Yay. Haz. Kemal Çiçek vd., Trabzon Belediyesi Kültür Yay., Trabzon, 2000, ss.22-34.

Akbulut, Dursun Ali Arap Fütuhatına Kadar Maveraünnehir ve Horasan'da Türkler (M.Ö. II.- M.S. VII. yy.), **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 1984.

Akurgal, Ekrem. **Anadolu Kültür Tarihi**, Ankara, 1998.

Aleksidze, Nikoloz. **The Narrative of the Caucasian Schism Memory and Forgetting in Medieval Caucasia**, Editions Peeters Louvain, 2018.

Aleman, Agusti. **Sources On The Alans A Critical Compilation**, Brill, Leiden-Boston-Köln, 2000.

Alkım, Bahadır. "İkiztepe Kazısı 1978 Çalışmaları", **Belleten** Cilt:XLIII, Sayı:172, 1979, ss.890-892.

Allen, R. E. **The Attalid Kingdom: A Constitutional History**, Clarendon Press, Oxford, 1983.

Allen, W.E.D. ve Paul Muratoff, **Caucasian Battlefields A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border 1828-1921**, Cambridge University Press, Cambridge, 1953.

Allen, W.E.D. **A History of the Georgian People**, London, 1971.

Alpaslan Ceylan ve Hatice Uyanık. “Kaşkalar ve Tokat’ın Eskiçağ Tarihinde Kaşkaların Rolü”, **Tokat Sempozyumu Bildiriler**, Cilt: I, Tokat, 2012.

Angold, Michael. **The Byzantine Empire 1025-1204 A Political History**, Second Edition, Longman, London and New York, 1997.

Angold, Michael. **Byzantium The Bridge From Antiquity To The Middle Ages**, St. Martin’s Press, New York 2001.

Anna Komnena. **Alexiad**, (Çev., Bilge Umar), İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1996.

Appianus **Appian’s Roman History**, (Trans. H. White), Harvard University Press (Loeb), London, Cambridge, Massachusetts, 1913.

Aristakes Lastivertcis. **History**, (Trans. R. Bedrossian), Sources Of The Armenian Tradition, New York, 1985.

Arrianus. **Arriani Periplus Ponti Euxini / Arrianus’un Karadeniz Seyahati**, (Çev., Murat Arslan) Odin Yayıncılık, İstanbul, 2005.

Arslan, Melih. “Trapezus Sikke Darpları (13 Levha ile birlikte),” **Belleten**, Cilt:LXXII, Sayı:265 (Aralık 2008), ss.707-746.

Arslan, Murat. **Antik Çağ Anadolu’nun Savaşçı Kavmi Galatlar**, Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul, 2000.

Arslan, Murat. “Pontos’tan Karadeniz’e: Bir Adlandırmanın Ardındaki Önyargılar, Varsayımlar ve Gerçekler”, **OLBA**, Sayı:XI, 2006, ss.75-92.

Arslan, Murat. **Romanın Büyük Düşmanı Mithridates VI Eupator**, Odin Yayıncılık, İstanbul, 2007.

Arslan, Murat. **İstanbul’un Antikçağ Tarihi: Klasik ve Hellenistik Dönemler**, Odin Yayıncılık, İstanbul, 2010.

Arslan, Murat. “Pseudo-Skylaks:Periplous”, **Mediterranean Journal of Humanities**, II/I, 2012, ss.239-257.

Artamonov, M.İ. **Hazar Tarihi Türkler, Yahudiler, Ruslar**, Çev. Ahsen Batur, 3.Baskı, Selenge Yay., İstanbul, 2008.

Ashtor, Eliyahu. **A Social And The Economic History Of The Near East In The Middle Ages**, University Of California Press, Berkeley-Los Angeles-London, 1976.

Aşık Paşazade Derviş Ahmed Aşıkı, **Aşık Paşazade Tarihi**, Haz. Cemil Çiftçi, Mostar Yay., İstanbul, 2008.

Avcı, Casim. **İslam-Bizans İlişkileri**, Klasik, İstanbul, 2003.

Avdoyan, Levon. **Pseudo-Yovhannes Mamikonean The History of Taron (Patmut'iwn Taronoy)**, Scholars Press, Atlanta, 1993.

Avdoyan, Levon. "Feudal Histories: Paying Court to the Mamikonians and Bagratunis of Taron", **Armenian Baghesh/Bitlis and Taron/Mush**, Ed. Richard G. Hovannisian, Mazda Publishers, California, 2001, pp.71-90.

Ayan, Ergin. "Danişmendname'de Trabzon", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt:6, Sayı:28, 2013, ss.18-27.

Ayan, Ergin. "Trabzon Dukalığı: Gabras Ailesi", **Karadeniz Tarihi Sempozyumu 25-26 Mayıs 2005**, Cilt:I., Başlangıçtan 20. Yüzyıla, KTÜ Yay., Trabzon, 2007.

Ayönü, Yusuf. "Bizans Ordusunda Ücretli Türk Askerler (XI-XII. Yüzyıllar)", **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı:25, 2009, ss.53-69.

Ayönü, Yusuf. "Batı Anadolu'da Bizanslı Yerel Hakimlerin Bağımsızlık Hareketleri (XII. Yüzyılın Sonları ve XIII. Yüzyılın Başlarında)", **AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt:26, Sayı:42, 2007, ss.1-14.

Ayönü, Yusuf. "Dördüncü Haçlı Seferi'nin Batı Anadolu'nun Türkleşme Sürecine Etkisi", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Cilt:XXIV, Sayı:1, (2009), ss.5-20.

Ayönü, Yusuf. "Bizans İmparatoru I. Andronikos Komnenos'un Hayatı Ve Devlet Teşkilatını Yeniden Düzenlemeye Yönelik Reformları", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Cilt:XXIX, Sayı:1 2014, ss.107-126.

Ayönü, Yusuf. **Selçuklular Ve Bizans**, TTK, Ankara, 2014.

Ballance, Selina. "The Byzantine Churches of Trebizond" **AS**, Vol.10, 1960, pp.138-153.

Banchich, Thomas and Eugene Lane, **The History Of Zonaras: From Alexander Severus To The Death Of Theodosius The Great**, Routledge, London-New York, 2009.

Barnett, R.D. "Urartian Art and Archeology", **CAH**, Vol. 3, Part I,1990.

Başan, Aziz. **The Great Seljuks A History**, Routledge, London and New York, 2010.

Baştav, Şerif. "Sabir Türkleri", **Belleten**, Cilt:V, Sayı:17-18, 1941, ss.53-99.

Baynes, Norman H. "The First Campaign of Heraclius Against Persia", **EHR**, Volume:19/76, 1904, pp.694-702.

Beihammer, Alexander Daniel. **Byzantium and the Emergence of Muslim-Turkish Anatolia, ca.1040-1130**, Routledge, London and New York, 2017.

Bendall, Simon. "The Minth Of Trebizond Under Alexius I And The Gabrades", **NC**, Volume.17(137).

Bendall, Simon. "The Coinage Of Trebizond Under Isaac II (A.D.1185-1185) With A Note On Unfinished Byzantin Die", **Museum Notes (American Numismatic Society)**, Volume: 24.

Bıjışkyan, P. Minas. **Karadeniz Kıyıları Tarih Ve Coğrafiyası 1817-1819**, Ter. Hrand D. Andreasyan, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul, 1969.

Bilgi, Önder. "İkiztepe Kazılarının 1985 Dönemi Sonuçları", **KST**, VII, 1987.

Bilgi, Önder. "İkiztepe Kazılarının 1986 Dönemi Sonuçları", **KST**, IX, 1988.

Billows, A. Richard. **Antigonos: The One-Eyed and the Creation of the Hellenistic State**, University of California Press, London, 1997.

Birkenmeier, John. **The Development of the Komnenian Army**, Brill, Leiden-Boston-Köln, 2002.

Blockley, R.C. **The History Of Menander The Guardsman**, Francis Cairns Publicarions, Liverpool, 1985.

Boardman, J. **The Greek Overseas**, London, 1988.

Boatwright, Mary Taliaferro. **Hadrian and the Cities of the Roman Empire**, Princeton University Press, New Jersey, 2000.

Bosworth, A. B. "Arrian and the Alani", **Harvard Studies in Classical Philology**, Volume.81, 1977, pp.217-255.

Bosworth, A. B. "Iran and the Arabs Before the Islam", **The Cambridge History of Iran, Vol. 3 (I), The Seleucid, Parthian And Sasanian Periods**, Ed. Ehsan Yarshater, The Cambridge University Press, Cambridge, 2000, pp.593-612

Bosworth, A. B. "Alexander the Great, Part I: The Events of the Reign", **The Fourth Century B.C., CAH, VI**, (Ed. D. M. Lewis vd.), Cambridge University Press, Oxford, 2008.

Braun, David. "After Alexander: The Emergence of the Hellenistic World, 323-281", **A Companion to the Hellenistic World**, (Ed. A. Erskine), Blackwell Publishing, Oxford, 2005.

Braund, D. ve G. R. Tsetschladze. "The Export, of Slaves From Colchis", **Classical Quarterly**, Volume:39/I, 1998, pp.114-125.

Briant, P. **A History of the Persian Empire: From Cyrusto Alexander**, (Trans., Peter T. Daniels), Eisenbruns, Indiana, 2002.

Brooks, E.W. "Byzantines and Arabs in the Time of the Early Abbasids," **EHR**, Volume.15, pp.728-747.

Brosset, M. Felicite. **Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)**, (Çev. Hrand D. Andreasyan), TTK, Ankara, 2003.

Broughton, T.R.S. "Sinope", **The Oxford Classical Dictionary**, (Ed. N. G. L. Hammond ve H. H. Shuller), Oxford University Press, Oxford,1948, pp.992-993.

Bround, David. "Coping with the Caucasus: Roman Responses to Local Conditions in Colchis", **The Eastern Frontier of the Roman Empire**, (Ed. D. H. French and C. S. Lightfoot), (Proceedings of a Colloquium held at Ankara in September 1988), British Institute of Archaeology. Ankara, 1989.

Browning, Robert. **Byzantium and Bulgaria A Comparative Study Across The Early Medieval Frontier**, Temple Smith, London, 1975.

Browning, Robert. **The Byzantine Empire**, Revised Edition, The Catholic University of America Press, Washington, 1992

Bryce, Trevor. **The Kingdom of Hittites**, Oxford University Press, New York, 2005.

Bryer, Anthony. "Shipping in the Empire of Trebizond", **Mariner's Mirror**, Vol.52, 1968, ss.3-12.

Bryer, Anthony. "A Byzantine Family: The Gabrades c.979-c.1653", **The Empire of Trebizond and the Pontos**, (Ed. Anthony Bryer), Variorum Reprints, London, 1980.

Bryer, Anthony. **The Empire of Trebizond and the Pontos**, Variorum Reprints, London 1980.

Bryer, Anthony. **Peoples and Settlement In Anatolia and the Caucasus 800-1900**, Variorum Reprints, London, 1988.

Bryer, Anthony. "The Question of Byzantine Mines in the Pontos: Chalybian Iron, Chaldian Silver, Koloneian Alum and the Mummy of Cheriana", **AS**, Volume:32.

Bryer, Anthony. **The Byzantine Monuments And Topography Of The Pontos**, Volume:I, Dumbarton Oaks, Washington, 2007.

Burn, A. R. "Persia and The Greeks", **The Median and Achaemenian Period**, **CHI**, II, (Ed. I. Gershevitch), Cambridge University Press, Cambridge, 1983.

Burney, C.A. ve D.M. Lang, **The Peoples Of The Hills: Ancient Ararat Of Caucasus**, London, 1971.

Burrell, Barbara. **Neokoroi: Greek Cities and Roman Emperors**, Brill, Leiden and Boston, 2004.

Bury, J.B. **The Imperial Administrative System In The Ninth Century With A Revised Text Of The Kletorologion Of The Philotheos**, Oxford University Press, London, 1911.

Bury, J.B. **History Of The Later Roman Empire**, II, Dover Publications, New York, 1958.

Bury, J.B. "The Roman Emperors From Basil II To Isaac Komnenos", **EHR**, Volume:4, No:13, 1889, pp.41-64

Cambpell, Duncan B. **The Rise of Imperial Rome AD 14-193**, Osprey Publishing, 2013.

Cameron, Avril. **The Byzantines**, Blackwell Publishing, Oxford, 2006.

Carpenter, R. "The Greek Penetration Of The Black Sea", **AJA**, Volume:52, No.1, 1948, pp.1-10.

Cassius Cocceianus Dio, **Roman History**, (Trans., Earnest Cary), Vol. III William Heinemann&The Macmillan, London&New York, 1914.

Ceylan, Alpaslan. "Arnuwanda-Asmunikal Dua Metni ve Tarihi Açıdan Değerlendirilmesi", **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı:23, 1996, ss.1-12.

Chamich, Father Michael. **History of Armenian From B.C. 2247 to the of Christ 1780, or 1299 of the Armenia Era**, (Trans. Johannes Avdall), Calcuta, 1827.

Chamoux, François. **Hellenistic Civilization**, (Trans. Michel Roussel with Margaret Roussel), Blackwell Publishing, Oxford, 2003.

Charanis, Peter. **Studies On The Demography Of The Byzantine Empire**, Variorum Reprints, London 1972.

Charanis, Peter. "Yedinci Yüzyılda Bizans'ta Etnik Değişimler", Çev. İlcan Bihter Barlas, **Tarih Okulu Dergisi**, Sayı:XVII, 2014, ss.713-738.

Charlesworth, M.P. **Trade-Routes And Commerce Of The Roman Empire**, Cambridge University Press, Cambridge, 1924.

Chaudhuri, K.N. **Trade and Civilisation in the Indian Ocean An Economic History From the Rise of Islam to 1750**, Cambridge University Press, Cambridge, 2002.

Cheyne, Jean-Claude. "Basil II and Asia Minor", **Byzantium In The Year 1000**, Ed. Paul Magdalino, Brill, Leiden-Boston, 2003, pp.71-108.

Cohen, Getzel M. **The Hellenistic Settlement in Europe the Island and Asia Minor**, University of California Press, Los Angeles-Oxford, 2006.

Constantine Porphyrogenitus. **De Administrando Imperio**, Trans. R.J.H. Jenkins, Washington, 1967.

Cook, J. M. **The Persian Empire**, Schocken Books, New York, 1983.

Cosentino, Salvatore. "Naval Warfare: Military, Institutional and Economic Aspects", **A Companion To The Byzantine Culture Of War, Ca. 300-1204**, Ed. Yannis Stauraitis, Brill, Leiden-Boston 2018, pp.308-355.

Cramer, John Anthony. **A Geographical and Historical Description of Asia Minor**, C. II, Oxford University Press, Oxford, 1832.

Crone, Patricia **Meccan Trade and The Rise Of Islam**, Princeton University Press, Princeton, 1987.

Cumont, Franz. "The Frontier Provinces of the East", **The Imperial Peace A.D. 70-192**, (S. A. Cook Eds.), **CAH**, XI, Cambridge University Press, Cambridge, 1936.

Çay, Abdulhalük. **II. Kılıç Arslan**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1987.

Çiğdem, Süleyman. "2009 Yılı Bayburt Yüzey Araştırmaları", **AST**, 28/1, İstanbul 2010.

Çiğdem, Süleyman. "Eskiçağ'da Trabzon Limanı: Askeri ve Ekonomik Yönden Gelişimi ve Doğu-Batı İlişkilerinde Rolü", **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt:10, Sayı:2, 2011, ss.133-155.

Çidem, Süleyman. **Eski Çağ'dan Orta Çağ'a Gümüşhane**, İkinci Baskı, Gümüşhane Valiliği Yay., Gümüşhane, 2012.

Çilingiroğlu, Altan. "Doğu Karadeniz Yüzey Araştırmaları 1993", **AST**, XII, Ankara 1994.

Çilingiroğlu, Altan. **Urartu Tarihi**, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir, 1994.

Dabrowa, E. "Roman Policy in Transcaucasia from Pompey to Domitian", **The Eastern Frontier of the Roman Empire (Proceedings of a Colloquium held at Ankara in September 1988)**, (Ed.D. H. French and C. S. Lightfoot), British Institute of Archaeology, Ankara, 1989.

Danışmendname. (Haz. Necati Demir), Niksar, 1999.

Daryaeae, Tauraj **Sasanian Persia The Rise and Fall of an Empire**, I. B. Tauris, Londo&New York 2009.

Decker, Michael J. **The Byzantine Dark Ages**, Bloomsbury, 2016.

Demir, M. **Türkiye Selçukluları ve Beylikler Devrinde Sivas Şehri**, Sakarya Kitabevi, Adapazarı, 2005.

Demirel, Serkan. "Hitit-Kaşka İlişkilerinde Yanıtı Aranan Bazı Sorular", **Gazi Akademik Bakış**, Cilt:6, Sayı:12, 2013, ss.193-203.

Demirkent, Işın. “1071 Malazgirt Savaşına Kadar Bizans’ın Askeri Ve Siyasi Durumu”, **İÜEFTE**D, Sayı:33, 1981, ss.133-146.
Demirkent, Işın. **Haçlı Seferleri**, Dünya Basınevi, İstanbul, 1997.

Demirkent, Işın. **Niketas Khoniates’in Historia’sı (1195-1206) İstanbul’un Haçlılar Tarafından Zaptı Ve Yağmalanması**, 2.Baskı, Dünya Yayıncılık, İstanbul, 2013.

De Peyssonel, Charles. **1745 Yılında İzmit ve İzmit’e Yapılmış Bir Gezinin Öyküsü**, (Çev. F. Yavuz Ulugün), Kocaeli Yüksek Öğrenim Derneği Kültür Yay., Kocaeli, 2012.

Der Nersessian, Sirarpie. **Armenia and the Byzantine Empire A Brief Study of Armenian Art and Civilization**, Harvard University Press, Cambridge-Massachusetts, 1945.

Diakonoff Igor M. ve S.M.Kashai, **Geographical Names According to Urartian Texts**, Wiesbaden 1981.

Diakov, V. ve S. Kovalev. **İlkçağ Tarihi**, Cilt. I, (Çev., Özdemir İnce), Yordam Kitap, İstanbul, 2014.

Dignas Beate ve Engelbert Winter, **Rome And Persia In Late Antiquity Neighbours and Rivals**, Cambridge University Press, New York 2007.

Diodorus of Sicily, (Trans., R. M Geer), I-III, Harvard University Press (Loeb), London, Cambridge, Massachusetts, 1947.

Dobrovits, Mihaly “The Altaic World Through Byzantine Eyes: Some Remarks On The Historical Circumstances Of Zemarchus' Journey To The Turks (AD 569-570)", **Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae**, Volume: 64/4, 2011, pp.373-409

Donuk, Abdülkadir “On Dilli Bizans”, **Türk Kültürü**, Cilt: XXII, Sayı:257, 1983, ss.1-4.

Dostourian, Ara Edmond. **The Chronicle of Matthew of Edeessa Armenia and the Crusades Tenth to Twelfth Centuries**, Universtiy Press of America, Lanham-New York-London, 1993.

Drews, R. “The Earliest Greek Settlement on the Black Sea”, **Journal of Hellenistic Studies**, Volume:96, 1976, pp.18-31.

Drinkwater, J. “Maximinus to Diocletian and the ‘Crisis’”, **The Crisis of Empire**, (Ed.A. K. Bowman), **CHA**, XII, Cambridge, New York, 2008.

Dunlop, D. M. **Hazar Yahudi Tarihi**, Çev. Zahide Ay, İkinci Baskı, Selenge Yay., İstanbul 2016

Durmuş, İlhami. “Anadolu’da Kimmerler ve İskitler”, **Belleten**, Cilt:LXI, Sayı:231, 1997, ss.273-286.

Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta Tanci, **İbn Battuta Seyahatnamesi**, (Çev. A. Sait Aykut), YKY, İstanbul, 2000.

Ebu Abdullah Şihabüddin Abdullah b. Yakut, **Mü’cemü’l-Büldan**, Daru’s Sadr, Beyrut, 2010.

Eckstein, M. A. **Rome Enters the Greek East: From Anarchy to Hierarchy in the Hellenistic Mediterranean 230-170 BC.**, Blackwell Publishing, Oxford, 2008.

Edwell, Peter M. **Between Rome and Persia : The Middle Euphrates, Mesopotamia, And Palmyra Under Roman Control**, Routledge, New York, 2008.

Eger, A. Asa. **The Islamic-Byzantine Frontier Interaction and Exchange Among Muslim and Christian Communities**, I.B. Tauris, London-New York, 2017.

Eilers, Claude. “A Roman East: Pompey’s Settlement to the Death of Augustus”, **A Companion to the Hellenistic World**, (Ed. A. Erskine), Blackwell Publishing, Oxford, 2005.

Ellis, W. M. “Macedonand North-West Greece”, (**The Fourth Century B.C.**, **CAH**, VI, Ed.D. M. Lewis ve diğerleri), Cambridge University Press, Oxford, 2008.

Emir, Osman. “Argonautlar Efsanesi: Bir Mitosun ardındaki Gerçekler ve Kolkhis”, **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, Cilt:6, Sayı:6, 2009, ss.9-24.

Emir, Osman. "Grek Kolonizasyon Dönemi'nde Karadeniz'de Önemli Bir Geçim Kaynağı: Köle Ticareti", **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, Cilt:10, Sayı:10, 2011, ss.9-28.

Emir, Osman. **Prehistorik Dönemden Roma Dönemine Kadar Trabzon ve Çevresi**, Serander Yayınları, Trabzon, 2011.

Emir, Osman. “Eskiçağ’da Doğu Karadeniz Bölgesi’nin Jeopolitik Önemi”, **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, Cilt:13, Sayı:13, 2012, ss.9-26.

Emir, Osman. **Hellenistik ve Roma Dönemleri’nde Pontos (MÖ IV yy.- MS III. yy.)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon, 2014.

Errington, R. M. “Roma and Greece to 205 BC.”, **Rome and the Mediterranean to 133 BC.**, (Ed. A. E. Astin), **CAH**, VIII, Cambridge University Press, 2008.

Ersan, Mehmet. **Selçuklular Zamanında Anadolu’da Ermeniler**, TTK, Ankara, 2007.

Erzen, Afif. **Doğu Anadolu ve Urartular**, 3.Baskı, TTK., Ankara, 1992.

Eusebius, **The Ecclesiastical History**, I, (Trans. K. Lake ve D. Litt), Loeb Classical Library, London, 1926.

Eutropius, **Breviarum**, (Trans. with Introduction and commentary by H. W. Bird), Liverpool University Press, Liverpool, 1993.

Evans, J.A.S. **The Age of Justinian The Circumstances of Imperial Power**, Routledge, London-New York 1996.

Evans, J.A.S. **The Emperor Justinian And The Byzantine Empire**, Greenwood Press, Connecticut-London 2005.

Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit, 2.Cilt-1.Kitap, Haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman, YKY, İstanbul 2005.

Eyice, Semavi. "Trabzon Yakınında Meryem Ana (Sumela) Manastırı", **Belleten**, Cilt.XXX, Sayı.118, 1966, ss.243-278.

Fallmerayer, Jakob Philip. **Trabzon İmparatorluğu'nun Tarihi**, (Çev., A.C. Eren), TTK, Ankara, 2011.

Fayda, Mustafa. "Belazuri", **İA**, Cilt:5, TDV Yay., Ankara, 1992, ss.392-393.

Fayda, Mustafa. "Fütuhu'l-Büldan", **İA**, Cilt:13, TDV Yay., Ankara 1996, ss.258-259.

Finlay, George. **A History Of Greece From Its Conquest By The Romans To The Present Time**, Vol IV., Medieval Greece and the Empire of Trebizond A. D. 1204-1461, Clarendon Press, Oxford, 1877.

Fletcher, William G. "The Pontic Cities of Pompey The Great", **Transactions and Proceedings of the American Philological Association**, Volume:70, 1939, pp.17-29.

Fol, Alexander. "Thracia- Pontica Twenty Years Later", **New Studies On The Black Sea Littoral** (Trans. G.R. Tsetschladze), Oxford, 1967.

Forsyth, John Harper. **The Byzantine-Arab Chronicle (938-1034)**, Yahya b. Sa'id al-Antaki, I-II, The University of Michigan, 1970.

Foss, Clive. "Armeniakon", **The Oxford Dictionary Of Byzantium** Vol.1, Oxford University Press, New York – Oxford, 1991.

Foss, Clive. "The Persians in the Roman near East (602-630 AD)", **Journal of the Royal Asiatic Society**, Volume:13/2, 2003, pp.149-170.

Frye, Richard Nelson. **The History of Ancient Iran**, C.H. Beck'sche Verlags Buchhandlung, München, 1984.

Frye, R. N. "The Political History of Iran Under the Sasanians", **The Cambridge History of Iran, Vol. 3 (I), The Seleucid, Parthian And Sasanian Periods**, Ed. Ehsan Yarshater, The Cambridge University Press, Cambridge, 2000, pp.116-180.

Gaius Secundus Plinius, **Naturalis Historia**, V, (Ed. H. R. Rackman), London, 1947.

Gamkrelidze, G. **Researches in Iberia-Colchology (History and Archaeology of Ancient Georgia)**, Otar Lordkipanidze Centre of Archaeology of Georgian National Museum, Georgia, 2012.

Garsoian, Nina. “The Independent Kingdoms Of Medieval Armenia”, **The Armenian People From Ancient To Modern Times, Vol. I., The Dynastic Periods: From Antiquity To The Fourteenth Century**, Ed. Richard G. Hovannisian, St. Martin’s Press, New York 1997, ss.143-186.

Garsoian, Nina. **İnterregnum Introduction to a Study on the Formation of Armenian Identity (ca. 600-750)**, Aedibus Peeters, Louvian, 2012.

Geanakoplos, D. **Byzantium: Church, Society and Civilization Seen Through Contemporary Eyes**, University of Chicago Press, Chicago 1984.

Georgacas, Demetrius J. **The Names for the Asia Minor Peninsula and a Register of Surviving Anatolian Pre-Turkish Placenames**, Heidelberg, 1971.

Γερολυματου, Μαρία. “Εμπορική δραστηριότητα Κατά Τους Σκοτεινούς Αιώνες”, **The Dark Centuries Of Byzantium (7th-9th c.)**, Ed. Eleonora Kountoura-Galake, The National Hellenic Research Foundation, Athens 2001, pp.347-364.

Gilley, L. D. ve I. Worthington. “Alexander the Great, Macedonia and Asia”, **A Companion To Ancient Macedonia**, (Ed. J. Roisman ve I. Worthington), Blackwell Publishing, Oxford, 2010.

Glew, D.G. “The Selling of the King: A Note on Mithridates Eupator’s Propaganda in 88 B.C.”, **Hermes**, Bd.105, H.2, 1977, pp. 253-256.

Goldsworthy, Adrian Keith. **Caesar**, (Çev. E. Kurtluoğlu), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014.

Goldsworthy, Adrian Keith. **The Roman at Army, 100 BC.-AD. 200**, Oxford University Press, Oxford and New York, 2003.

Göğebakan, Gökür. “Malatya”, **İA**, Cilt:27, TDV Yay., İstanbul, 2003, ss.469-470.

Greatrex, Geoffrey ve Samuel L. C. Lieu, **The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars Part II, AD363-630**, Routledge, London and New York, 2002.

Greatrex, Geoffrey “Byzantium and the East in the Sixth Century”, **The Cambridge Companion to the Age of Justinian**, (Ed. Michael Maas), Cambridge University Press, New York 2005.

Greaves, Alan. “Milesians in the Black Sea: Trade, Settlement and Region”, Vincent Gabrielsen ve John Lund (Eds.), **The Black Sea in Antiquity. Region and**

Interregional Economic Exchanges, (Black Sea Studies 6, The Danish National Research Foundation's Centre for Black Sea Studies), Aarhus University Press, Denmark, 2007.

Gregory Abu'l-Farac (Bar Hebraeus). **Abu'l-Farac Tarihi**, Cilt.I., (Çev., Ö. Rıza Doğrul), TTK. Ankara, 1999.

Gregory, Timothy. **A History Of Byzantium 306-1453**, Wiley-Blackwell, United Kingdom, 2010.

Gregory, Timothy. **Bizans Tarihi**, Çev. Esra Ermert, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011.

Grierson, Philip. "Tetarteron", **The Oxford Dictionary of Byzantium**, Vol.3, Ed. Alexnder P. Kazhdan, Oxford University Press, Oxford 1991, ss.2026-2027.

Grousset, Rene **Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi**, Çev. Sosi Dolanoğlu, Aras Yay., İstanbul 2005.

Gümüüşcü, Osman. **Tarihi Coğrafya**, 2.Baskı, Yeditepe Yay., İstanbul Milli Eğitim Basım Evi, İstanbul, 2010.

Gürbüz, Osman. "Kalikalâ-Erzen İsimlerinin Menşei ve Erzurum'un Fethine Dair Bazı Değerlendirmeler", **İlahiyat Tetkikleri Dergisi**, Sayı.46, 2016, ss.131-143.

Gweyn, A. "The Character of Greek Colonisation", **The Journal of Hellenistic Studies**, Volume: 38, 1918, pp.88-123.

Hahanov, A. **Panaret'in Trabzon Tarihi**, Çev. Enver Uzun, Eser Matbaacılık, Trabzon, 2004.

Haldon, John. "Military Service, Military Lands, and the Status of Soldiers: Current Problems and Interpretations", **DOP**, Volume: 47.

Haldon, John. **Byzantium İn The Seventh Century The Transformation Of A Culture**, Revised Edition, Cambridge University Press, Cambridge, 1997.

Haldon, John. **Warfare State And Society In The Byzantine World, 565-1204**, University Collage London Press, London, 1999.

Haldon, John. "The Reign of Heraclius: A Context For Change?", **The Reign Of Heraclius (610-641) Crisis and Confrontation**, Ed. Gerrit J. Reinink&Bernard H. Stolte, Peeters, Leuven-Paris-Dudley, 2002, pp. 1-16.

Haldon, John. **Byzantium At War AD 600-1453**, Routledge, London and New York, 2002.

Haldon, John. **The Social History of Byzantium**, Blackwell Publishing, West-Sussex, 2009.

Haldon, John. "Marching Across Anatolia: Medieval Logistics and Modeling the Mantzikert Campaign", **DOP**, Volume:65/66, (2011-2012).

Hamilton, John. W. **Researches In Asia Minor, Pontus and Armenia: with some Accounts Of Their Antiquities And Geology**, I, London, 1842.

Harris, Jonathan. **The Lost World Of Byzantium**, Yale University Press, New Haven-London, 2015.

Harvey, Alan. **Economic Expansion In The Byzantine Empire 900-1200**, Cambridge University Press, Cambridge, 1989.

Heather, Peter. **Gotlar**, (Çev. Erkan Avcı), Phoenix Yayınevi, Ankara, 2012.

Hendy, Michael F. **Studies In Byzantine Monetary Economy C. 300-1450**, Cambridge University Press, Cambridge, 1985.

Herodian. **History of the Empire**, (Trans., C. R. Whittaker), Harvard University Press, London, Cambridge, Massachusetts, 1969.

Herodotos. **Tarih**, (Çev. Müntekim Ökmen), İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2015.

Heyd, W. **Yakın-Doğu Ticaret Tarihi**, (Çev. Enver Ziya Karal), 2.Baskı, TTK, Ankara 2000.

Hewsen, Robert H. "Science in Seventh Century Armenia: Ananias of Shirak", **Isis**, Volume: 59, No:1, 1968, ss.32-45.

Hewsen, Robert H. **The Geograghy of Ananias of Shirak (ASXARHAC'OYC) The Long and Recensions**, Dr. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden, 1992.

Hewsen, Robert H. "Van In This World; Paradise In The Next" The Historical Geography of Van/Vasporakan", **Armenian Van/Vasporakan**, Ed. Richard G. Hovannisian, Mazda Publishers, California, 2000, pp.13-42.

Hewsen, Robert H. **Armenia A Historical Atlas**, The University of Chicago Press, Chicago-London, 2001.

Higgins, Martin J. "International Relations At The Close Of The Sixth Century", **The Catholic Historical Review**, Volume:27, No:3, 1941, pp.279-315.

Hind, J.G. F. "The Middle Years of Nero's Reign", **Historia: Zeitschrift Für Alte Geschichte**, Bd.2, H.4, 1971, pp.488-505.

Hind, J.G. F. **The Colonisation of the Black Sea Area in Archaic and Classical Period**, Dunedin, 1971.

Hind, J.G. F. "The Colonisation of Sinope and the South-East Area" **Losal Lthno-political Enitiies of the Black Sea in the 7th-4th Cenuries B S. Materils of the All-Uniona Symposium Dedicated to the problems of Ancient History of Black Sea Littoral** Tsqal tubo-Vani, Tbilisi, 1988, pp.207-233.

Hind, J.G. F. "Mithridates", **The Last Age of The Roman Republic, 146-43 B.C.**, (Ed. J. A. Crook ve diğeri), **CAH**, IX, 1992.

Hizmetli, Mustafa "Abbasilerin Bizans ile Ticari İlişkileri", **Turkish Studies**, Volume:11/16, 2016, ss.41-52.

Hollister, C. Warren, **Medieval Europe A Short History**, Seventh Edition, McGraw-Hill Inc., New York, 1994.

Holmes, Catherine. "Political Elites In The Reign Of Basil II", **Byzantium In The Year 1000**, Ed. Paul Magdalino, Brill, Leiden-Boston, 2003, pp.35-70.

Holmes, Catherine. **Basil II and the Governance of Empire (976-1025)**, Oxford University Press, Oxford, 2005.

Homer, **The Iliad**, I-II, (Trans., A. T. Murray), II, Harvard University Press, London, Cambridge, Massachusetts, 1925.

Honigmann, Ernst. **Bizans Devletinin Doğu Sınırı**, (Ter. Fikret İşıltan), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul, 1970.

Hovannisian, Richard (Ed.), **The Armenian People From Ancient To Modern Times**, Vol. I., The Dynastic Periods: From Antiquity to the Fourteenth Century, St. Martin's Press, New York, 1997.

Howard-Johnston, J. "Thema", **Maistor, Classical, Byzantine and Renaissance Studies for Robert Browning**, Ed. A. Moffatt, Canberra 1984.

Howard-Johnston, J. "The Official History of Heraclius' Persian Campaigns", **The Roman And Byzantine Army In The Near East**, (Ed. E. Dabrowa), Jagiellonian University, Krakow 1994, ss.57-89.

Howard-Johnston, J. "The Siege of Constantinople in 626" **Constantinople And Its Hinterland**, (Ed. Cyril Mango), Variorum, Aldershot 1999, ss.121-143.

Howard-Johnston, J. "Heraclius' Persian Campaigns and Revival of the East Roman Empire 622-630", **War in History**, Vol.6/1, 1999, pp.1-44.

Howarth, Henry H. "The sabiri and the Saroguri", **The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland**, 1892, ss.613-636.

Hussey, J.M. "The Byzantine Empire In The Eleventh Century: Some Different Interpretations", **Transactions of the Royal Historical Society**, Volume: 32, 1950, pp.71-85.

Huzar, Eleanor Goltz. **Mark Antony: A Biography**, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1978.

Hülagü, Mehmet Metin. **Tarihte Türkler ve Ermeniler**, Cilt.I. İlkçağ&Ortaçağ, TTK, Ankara, 2014.

Ioannes Zonaras. **Tarihlerin Özeti (Kitap XVII-XVIII)**, (Çev., Bilge Umar), Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul, 2008.

Isaac, B. H. **The Limits of Empire: The Roman Army in the East**, Clarendon Press, Oxford, 1990.

İbn Bibi, **El Evamirü'l-Ala'yye Fi'l-Umuri'l-Ala'yye**, (Çev. Mürsel Öztürk), TTK, Ankara, 1983.

İbn Hurdazbih, **Yollar Ve Ülkeler Kitabı**, Çev. Murat Ağarı, Kitabevi, İstanbul, 2008.

İbnü'l Esir. **El-Kimil fi't-Tarih**, X, (Çev., Abdülkerim Özaydın), İstanbul, 1991.

İpek, Ali. "Trabzon'un Ortaçağda Ticarettteki Yeri", **Trabzon Tarih Ve Kültür Yazıları**, Cilt.I., (Haz. Mithat Kerim Aslan vd.), Türk Ocakları Trabzon Şubesi Yay., Trabzon 2011, ss.31-38.

J. Garstang-O. Gurney. **The Geography of the Hittite Empire**, London, 1959.

Jacoby, David. "Byzantium, The Italian Maritime Powers, And The Black Sea Before 1204", **Byzantinische Zeitschrift**, Band:100, Heft:2, pp.677-691.

Jaubert, Pierre-Amedee. **Geographie D'Edrisi**, Tome Second, A L'imprimerie Royale, Paris, 1840

Jenkins, Romily J.H. **Byzantium: The Imperial Centuries, A.D. 610-1071**, University of Toronto Prints, Toronto, 1987.

John Skylitzes, **A Synopsis of Byzantine History, 811-1057**, (Trans. John Wortley), Cambridge University Press, Cambridge, 2011.

Jones, A.H.M. **The Cities of the Eastern Roman Provinces**, Oxford Universty Press, Oxford, 1998.

Joseph Pitton de Tournefort, **AVoyage Into The Levant**, London 1741.

Julianus, **The Works of the Emperor Julian**, Vol. I, Trans. Wilmer Cave Wright, W. Heinemann, Macmillan, London- New York, 1923.

Kaegi, Walter E. **Byzantium And The Early İslamic Conquests**, Cambridge University Press, Cambridge 1993.

Kaegi, Walter E. **Heraclius Emperor Of Byzantium**, Cambridge University Press, New York 2003.

Kaegi, Jr, Walter Emil. "Al-Baladhuri And The Armeniak Theme", **Byzantion**, Volume:38, No:1, 1968, pp.273-277.

Kafesoğlu, İbrahim. **Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu**, İstanbul, 1953.

Karaaslan, Nasuhi Ünal. "Hamdaniler", **İA**, Cilt:15, TDV, Ankara, 1997, ss.446-447.

Karatay, Osman "Suvarlar: Doğu Avrupa'nın Esrarengiz Kavmi", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, Cilt:X, Sayı:I, 2010, ss.96-116.

Karpov, Sergej. "The Black Sea Region Before and After The Fourth Crusade", Ed. Angeliki Laiou, **Urbs Capta The Fourth Crusade and its Consequences**, Lethielleux, 2005, Paris, pp.283-293.

Karpov, Sergej. **Trabzon İmparatorluğu Tarihi**, Çev. Enver Uzun, Kültür Bilimleri Akademisi, İstanbul, 2016.

Katsari, Constantina. "The Organisation Of Roman Mints During The Third Century Ce: The View From the Eastern Provinces", **Classics Ireland**, Volume:10, 2003, pp.27-53.

Kavrelişvili, Roin. "Gürcistan Kralı IV. Davit Agmasenebeli'nin Tarihçisi (XII. Yy.) Tarafından Selçuklular Hakkında Verilen Bilgiler", **I. Uluslararası Selçuklu Sempozyumu**, Kayseri, 2010.

Kaya, Abdullah. "Danişmendli-Mengücekli İlişkileri", **CÜ Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt:40, Sayı:I, 2016, ss.107-116.

Kaya, M. Ali. "Anadolu'da Roma Egemenliği ve Pompeius'un Siyasal Düzenlemeleri", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Sayı:XIII, 1998, ss.163-173.

Kaya, M. Ali. "Anadolu'da Roma Eyaletleri: Sınırlar Ve Roma Yönetimi", **AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 24, Sayı:38, 2005, ss.11-30.

Kaya, M. Ali. "Roma İmparatoru Septimius Severus Döneminde Anadolu", **AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, Sayı:39, 2006, ss.27-48.

Kaygusuz, İ. "Kimistene'den Yazıtlar", **Türk Arkeoloji Dergisi**, Cilt:XXVII-2, 1983, ss.111-146.

Kazhdan, A. "George Of Amastris", **The Oxford Dictionary Of Byzantium**, Vol.II, Ed. Alexander P. Kazhdan, Oxford University Press, New York-Oxford 1991, pp.837.

Kazhdan, A."Phokas", **Oxford Dictionary of Byzantium**, Vol.1-2-3, Oxford University Press, New York- Oxford, 1991, pp.1665-1666.

Kazhdan, A. "Tourma", **The Oxford Dictionary Of Byzantium**, Vol.3, Oxford University Press, New York – Oxford 1991

Keçiş, Murat. "Trabzon Rum İmparatorluğunun Kuruluşunda Çevreyle Olan İlişkileri", **AÜDTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt:28, Sayı:46, 2009, ss.143-162.

Keçiş, Murat. “Ortaçağ Trabzon’unda Aziz Eugenios Kültü”, **I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon’da Dini Hayat Sempozyumu**, Trabzon 2016, ss.1243-1252.

Keçiş, Murat, Cüneyt Güneş. “Bizansın Anadolu’daki Yeni Düzeni: Thema Sistemi’nin Ortaya Çıkışı ve Problemler”, **Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi**, Cilt:19, Sayı:43, 2018, ss.95-107.

Keleş, Vedat. “Sikkeler Işığında Sinope’de Pers Etkisi”, **Karadeniz Araştırmaları Sempozyum Bildirileri 16-17 Nisan 2004**, (Haz. D. B. Erciyas ve Elif Koparal), İstanbul, 2006.

Kemezis, Adam M. **Greek Narratives of the Roman Empire Under The Severans Cassius Dio Philostratus and Herodian**, Cambridge University Press, Cambridge, 2014.

Kerimüddin Mahmud-i Aksarayi, **Müsameretü’l-Ahbar**, (Çev. Mürsel Öztürk), TTK, Ankara, 2000.

Kesik, Muharrem. “Türkiye Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan’ın İstanbul’u Ziyareti ve Türklerin Tarihteki İlk Uçuş Denemesi”, **Belleten**, Cilt:LXVI, Sayı:247, 2002, ss.839-848.

Kırzioğlu, Fahreddin. **Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar**, TTK, Ankara, 1992.

Kinneir, John Macdonald. **Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan in the years 1813 and 1814**, London 1818.

Komroff, Manuel. **The Travels Of Marco Polo (The Venetian)**, W. W. Norton & Company, New York, 1930.

Koromila, Marianna. **The Greeks In The Black Sea**, Athens 1991.

Kökten, İ. Kılıç, Özgüç, Nimet ve Tahsin Özgüç. “1940 ve 1941 Yılında Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Samsun Bölgesi Kazıları Hakkında İki Kısa Rapor”, **Belleten**, Cilt:IX, Sayı:35, 1945, ss.362-400.

Kökten, İ. Kılıç. “Anadolu’da Prehistorik Yerleşme Yerlerinin Dağılışı Üzerine Bir Araştırma”, **AÜDTCFD**, Cilt:X, Sayı:3-4, 1952, ss.167-188.

Kökten, İ. Kılıç. “Kuzeydoğu Anadolu Prehistoryasında Bayburt Çevresinin Yeri”, **AÜDTCFD**, Cilt:III, Sayı:5, 1944, ss.465-486.

Kökten, İ. Kılıç. “Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu’da Yapılan Tarihöncesi Araştırmalar”, **Belleten**, Cilt:VIII, Sayı:32, Ankara, 1944, ss.659-680.

Koroğlu, Kemalettin. “Urartu Krallığı’nın Kuzey Yayılımı ve Qulha Ülkesinin Tarihi Coğrafyası”, **Belleten**, Cilt:LXIV, Sayı:241, 2000, ss.717-741.

Köse, Bayram Arif. Ortaçağ'da Trabzon ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 2012.

Ksenophon. **Anabasis**, (Trans. Carleton L. Brownson), Harvard University Press, Cambridge, 1980.

Kuhrt, Amelie. **Eski Çağ'da Yakındoğu**, III, 3. Baskı, (Çev., Dilek Şendil), İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013.

Kuhrt, Amelie. **The Persian Empire**, Vol. I, Routledge, London and New York, 2007.

Küçüksipahioğlu, Birsal. "Ankhalos Savaşı'nın Sonuna Kadar Bizans-Bulgar İlişkileri", **Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, S:14, 2008, ss.209-226.

Strange, G. Le. **The Lands Of The Eastern Caliphate Mesopotamia, Persia, and Central Asia From the Moslem Conquest To The Time Of Timur**, Cambridge University Press, Cambridge, 1905.

Laiou, Angeliki E. "Exchange and Trade Seventh-Twelfth Centuries", **The Economic History Of Byzantium From The Seventh Through Fifteenth Century**, Ed. Angeliki E. Laiou, Dumbarton Oaks, Washington, 2002, pp. 681-754.

Laiou Angeliki E. and Cecile Marrison, **The Byzantine Economy**, Cambridge University Press, Cambridge, 2007.

Lambros S. P., Βησσαριωνος εγκώμιον εις τραπεζουντα, **Νεος Ελληνομνημων**, 13, 1916, pp.145-204.

Lampsides, O. **Μιχαηλ Του Παναρετου Περι Τον Μεγαλων Κομνηνων**, Athens, 1958.

Lee, A.D. **From Rome To Byzantium AD 363 To 565: The Transformation Of An Ancient Culture**, Edinburgh University Press, Edinburgh, 2013.

Lemerle, Paul. **Bizans Tarihi**, Çev. Galip Üstün, İletişim Yay., İstanbul, 1994.

Le Strange, G. **The Lands Of The Eastern Caliphate Mesopotamia, Persia, and Central Asia From the Moslem Conquest To The Time Of Timur**, Cambridge University Press, Cambridge, 1905.

Le Strange, G. **Ruy Gonzales Clavijo, His Embassy from Henry III of Castille to Tamburlaine the Great at Samarkand, 1403-1406**, London, 1928.

Lev, Yaacov. "The Fatimids and Egypt 301-358/914-969", **Arabica**, T:35, Fasc.2, 1988, pp. 186-196.

Levick, Barbara. **Roman Colonies in Southern Asia Minor**, Oxford University, London, 1967.

Lloyd, A. B. "The Ptolemaic Period (332-30 BC)", **The Oxford History of Ancient Egypt**, (Ed. Ian Shaw), Oxford University Press, Oxford and New York, 2000.

Lordkipanidze, M. **Georgia in the XI-XII Centuries**, Tbilisi, 1987.

Lowry, Heath W. "Trabzondaki Yeni Cuma Camii: Nasıl ve Niçin Bu Adı Almıştır?", **Boğaziçi Üniversitesi Dergisi**, Vol.3, 1975, ss.103-112.

Luttwak, Edward N. **The Grand Strategy Of The Byzantine Empire**, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge–Massachusetts-London, 2009.

Lynch, H.F.B. **Armenia: Travels And Studies**, Vol.I. The Russian Provinces, Longmans, London-New York-Bombay, 1901.

Madden, T.F. "The Fires of the Fourth Crusade in Constantinople. 1203-1204: A Damage Assessment", **Byzantinische Zeitschrift**, Band:84, Heft:85, (19 91/1992), pp.72-93.

Magdalino, Paul. **The Empire of Manuel I Komnenos 1143-1180**, Cambridge University Press, Cambridge, 1993.

Magie, David. **Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century After Christ I-II**, Princeton, New Jersey, 1950.

Majeska, George P. **Russian Travellers To Constantinople In The Fourteenth And Fifteenth Centuries**, Dumbarton Oaks, Washington, 1984.

Manandian, N. A. **The Trade And Cities Of Armenia Relation To Ancient World Trade**, (Trans. Nina Garsoian), Livraria Bertrand, Lisbon, 1965.

Mangaltepe, İsmail **Bizans Kaynaklarında Türkler (Menandros Protektor ve Theoplaktos Simokattes)**, Doğu Kütüphanesi, İstanbul, 2009.

Marzials, Frank. **Memoirs of the Crusades By Villehardouin & De Joinville**, E.P. Dutton, New York, 1915.

Mehmed Neşri, **Kitab-ı Cihan Nüma**, C. II, Yay. Faik Reşit Unat-M. A. Köymen, 2. Baskı, TTK, Ankara, 1987.

Menage, V. L. **Neshri's History Of The Ottomans The Sources And Development Of The Text**, Oxford University Press, London, 1964.

Mesudi, **Muruc Ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)**, Genişletilmiş 2. Baskı, Selenge Yay., İstanbul 2011.

Mikhael Attaleiates. **Tarih**, (Çev., Bilge Umar), Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul, 2000.

Mikhail Psellos'un Khronographia'sı. (Çev., Işın Demirkent), TTK, Ankara, 1992.

Millar, Fergus **The Roman Near East 31 BC – AD 337**, Harvard University Press, Cambridge-Massachusetts-London, 2001.

Miller, Konrad. **Itinerarie Romana Römische Reisewege An Der Hand Der Tabula Peutingeriana**, Strecker&Schröder, Stuttgart 1916.

Miller, William. **Son Trabzon İmparatorluğu (1204-1461)**, (Çev. Nurettin Süleymangil), Heyamola Yay., İstanbul, 2007.

Minns, Ellis Hovell. **Scythians and Greeks: A Survey of Ancient History and Archaeology on the North Coast of the Euxine from the Danube to the Caucasus**, Cambridge University Press, London and New York, 1913.

Minorsky, V. "Khaqani and Andronicus Comnenus", **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, Volume:11, No:3, 1945, ss.550-578.

Miroğlu, İsmet. "Bayburt", **İA**, Cilt:V, TDV, İstanbul, 1992, ss.225-228.

Mitchell, S. "In Search of the Pontic Community in Antiquity", **Representations of Empire: Rome and the Mediterranean World**, (Ed. Alan K. Bowman), Oxford University Press, Oxford and New York, 2002.

Mitchell, S. **Anatolia I: Land, Man and Gods in Asia Minor, the Celts in Anatolia and the Impact of the Roman Rule**, Clarendon Press, Oxford, 1995.

Mitchell, Stephen **Geç Roma İmparatorluğu Tarihi M.S. 284-641**, Çev. Turhan Kaçar, TTK, Ankara 2016.

Moorhouse, A. C. "The name of the Euxine Pontus", **The Classical Quarterly**, Volume:XXXIV, 1940, pp.123-128.

Morgan, Giles. **Byzantium Capital Of An Ancient Empire**, Pocket Essentials, Spain, 2007.

Morrison, Cecile. "Byzantine Money: Its Production and Circulation", **The Economic History of Byzantium: From The Seventh Through The Fifteenth Century**, Angeliki E. Laiou (Ed.), Dumbarton Oaks, Washington 2002.

Moses Khorenatsi, **History of Armenians**, Trans. Robert W. Thomson, London 1980.

Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesi, **İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Takasim)**, Çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul, 2015.

Muhammed b. Ebi Talib ed-Dimeşki, **Nuhbetü'd-dehr fi'acayibi'l-berr ve'l-bahr**, Trans. A.F. Mehren, Copenhagen, 1874.

Mullett, Margaret. "The Madness of Genre", **DOP**, Volume: 46, Homo Byzantinus: Papers in Honor of Alexander Kazhdan, 1992.

Munro, J.A.R. "Xerxes' Invasion of Greece", **CAH**, Vol. V, (Ed. J. B. Bury, S.A. Cook, F.E. Adcock), Cambridge University Press, Cambridge, 1964.

Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah. **Camii'd-Duvel**, (Çev. Ali Öngül), Akademi Kitabevi, İzmir, 2000.

Müverrh Vardan, "Türk Fütühatı Tarihi", (889-1169)", (nşr. Hrand D. Andriasyan), İÜEFY, **Tarih Semineri Dergisi**, I/2, İstanbul 1937.

Nikephoros Bryennios. **Tarihin Özü**, (Çev., Bilge Umar), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2008.

Nikephoros Patriarch Of Constantinople, **Short History**, Trans. Cyril Mango, Dumbarton Oaks, Washington, 1990.

Niketas Choniates. **O City of Byzantium, Annals of Niketas Choniates**, (Trans. Harry J. Magoulias), Wayne State University Press, Detroit, 1984.

Niketas Khoniates. **Historia (İoannes ve Manuel Komnenos Devirleri)**, (Çev. Fikret Işıltan), TTK, Ankara, 1995.

Novellae in Corpus Juris Civilis, Ed. R. Schoell, Berlin, Weidmann 1888-1895.

Oikonomides, Nicolas. **Les Listes De Presence Byzantines Des IX Et X Siecles**, Editions Du Centre National De La Recherche Scientifique, Paris, 1972.

Oikonomides, Nicolas. "Kommerkion", **The Oxford Dictionary Of Byzantium**, Vol.II, Ed. Alexander P. Kazhdan, Oxford University Press, New York-Oxford 1991, pp.1141-1142.

Oktan, M. "Roma Cumhuriyet Döneminde Pontos'da Yapılan Düzenlemeler", **Anadolu**, Sayı:34, 2008, ss.49-75.

Olbrycht, Marek Jan. "Subjects and Allies: The Black Sea Empire of Mithradates VI Eupator: (120-63 BC) Reconsidered", **PONTIKA 2008: Recent Research on the Northern and Eastern Black Sea in Ancient Times**, Ed. Ewdoksia Papuci-Władyka ve diğerleri, BAR International Series 2240.

Ostrogorsky, Georg. **Bizans Devleti Tarihi**, Çev. Fikret Işıltan, 8. Baskı, TTK Yayınları, Ankara, 2011.

Ouseley, William. **The Oriental Geography Of Ebn Haukal An Arabian Traveller Of The Tenth Century**, Oriental Press, London, 1800.

Özgüç, Tahsin. "Samsun Hafriyatının 1941- 42 yılı Neticeleri", **TTK Kongresi**, 3, Ankara 1948.

Özsait, Mehmet. "Anadolu'da Roma Egemenliği", **Anadolu Uygarlıkları**, C. II, Görsel Yay., İstanbul, 1982, ss.379-416.

Özsait, Mehmet. "İlkçağ Tarihinde Trabzon ve Çevresi", **Trabzon Tarihi Sempozyum Bildirileri**, Trabzon, 2000.

Özsait, Mehmet. “Arkeolojik Verilerin Işığında Ünye”, **AST**, 25/II, Kocaeli. 2007.

Öztürk, Özhan, **Pontus, Antikçağ’dan Günümüze Karadeniz’in Etnik ve Siyasi Tarihi**, Genesis Yayınları, Ankara, 2012.

Parnell, David Alan **Justinian’s Men Careers and Relationships of Byzantine Army Officers, 518-610**, The Palgrave Macmillan, London 2017.

Papadopoulos-Keremeus, A. A. **Fontes Historiae Imperii Trapezuntini**, I, St. Petersburg, 1897.

Payne, Margaret. R. **Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu**, Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul, 2006.

Peacock, A.C.S. “Georgia and the Anatolian Turks in the 12th and 13th Centuries”, **Anatolian Studies**, Volume:56, 2006, pp.127-146.

Peacock, A. C. S. **Early Seljuq History A New İnterpretation**, Routledge, London and New York, 2010.

Pehlivan, Mahmut. **Dayalehi/Diau(ehi), (Uruanti-Nairi Konfederasyonu Döneminden Urartu’nun Yıkılışına Kadar)**, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum, 1991.

Pehlivan, Mahmut. **Hayaşa, (M.Ö. XV.-XII. Yüzyıllarda Kuzeydoğu Anadolu)**, Erzurum, 1991.

Pehlivan, Mahmut. **Kaşkaların Eski Anadolu Tarihindeki Yeri ve Önemi**, Erzurum, 1991.

Pelling, C. “Triumviral Period”, **The Augustan Empire, 43 B.C.- A.D. 69**, (Ed. A. K. Bowman), **CAH**, X, Cambridge University Press, New York, 2008.

Pereira, Michael. **East of Trebizond**, London, 1972.

Phillips, Jonathan. **The Fourth Crusade and the Sack of Constantinople**, Viking, New York, 2004.

Pliny, **Natural History**, (Trans., H. R. Rackham, W. H. Jones, D.E. Eichhoz), Harvard University Press, London, Cambridge, Massachusetts, 1938.

Plutarchus, **Plutarch’s Lives**, (Trans., B. Perrin), Harvard University Press (Loeb), London and New York, 1960.

Procopius, **History of the Wars**, Trans. H.B. Dewing, William Heinemann-The Macmillan Co., London-New York 1914.

Procopius, **On Buildings**, Trans. H.B. Dewing, Loeb Classical Library, Harvard University Press, Cambridge-Massachusetts 1940.

Prokopios, **Bizans'ın Gizli Tarihi**, Çev. Orhan Duru, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2001.

Pryor, John H. ve Elizabeth M. Jeffreys, **The Age Of The ΔΡΟΜΩΝ The Byzantine Navy Ca. 500-1204**, Brill, Leiden-Boston, 2006.

Queller, Donald E. and Thomas F. Madden, **The Fourth Crusade The Conquest of Constantinople**, Second Edition, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1997.

Ragia, Efi. "The Geography of the Provincial Administration of the Byzantine Empire (C.A. 600-1200)", **Byzantina Συμμεκτα**, Volume: 19, 2009.

Rapp, Stephan H. **Studies in Medieval Georgian Historiography: Early Texts and Eurasian Contexts**, Aedibus Peeters, Lovanii, 2003.

Rawson, Elizabeth. "Caesar: Civil War and Dictatorship", **The Last Age of the Roman Republic, 146-43 B.C.**, (Ed. J. A. Cook vd.), **CAH**, IX, Cambridge University Press, 2008.

Rayfield, Donald. **Edge Of Empires A History Of Georgia**, Reaktion Books, London, 2012.

Reinach, Théodore. **Mithridates Eupator, König von Pontos**, Mit Berichtigungen und Nachträgendes Verfassersins Deutsche Übertragen von A. Gotze, Teubner, Leipzig, 1950.

Reşidüddin, **Camiüt-Tevarih**, (Çev. A. Ateş), TTK, Ankara, 1960.

Robinson, D. M. "Ancient Sinope: First Part", **Journal of American Philology**, Volume:27, No:2, 1906, pp.125-153.

Roebuck, C. **Ionian Trade and Colonisation**, New York, 1959.

Roisman, J. ve L. Worthington (Eds.). **A Companion To Ancient Macedonia**, Blackwell Publishing Oxford, 2010.

Rosenqvist, Jan Olof. "Local Worshipers, Imperial Patrons: Pilgrimage to St. Eugenios of Trebizond," **DOP**, Volume:56, 2002, pp. 193–212.

Rostovtzeff, M. **Iranians and Greeks in South Russia**, Oxford University Press, London and New York, 1922.

Rostovtzeff, M. **Rome**, (Trans. J. D. Duff), Oxford University Press, London and New York.

Rostovtzeff, M. **The Social and Economic History of Roman Empire**, The Clarendon Press, Oxford, 1957.

Roux, Jean Paul. **Orta Asya Tarih ve Uygarlık**, Çev. Lale Arslan, Kabalcı Yay., İstanbul, 2001.

Runciman, Steven. **Haçlı Seferleri Tarihi**, Cilt. II., (Çev. Fikret İşıltan), Ankara, 1992.

Runciman, Steven. "Byzantine Trade and Industry", **The Cambridge Economic History Of Europe, Vol. II: Trade And Industry In The Middle Ages**, Ed. Edward Miller vd., Cambridge University Press, Cambridge, 2008, pp.132-167.

Sadrudin Ebu'l-Hasan Ali İbn Nasır İbn Ali El Hüseyini. **Ahbar ud-Devlet is-Selçukiyye** (Çev., Necati Lugal), TTK, Ankara, 1943.

Schilbach, Erich. "Litra", **The Oxford Dictionary Of Byzantium**, Vol. 2, Alexander P. Kazhdan (Ed.), Oxford University Press, New York-Oxford 1991, s.1238.

Seager, Robin. **Pompey to Great: A Political Biography**, Blackwell Publishing, Oxford, 2002.

Sear, David R. **Byzantine Coins And Their Values**, Seaby, London 1974.

Sebeos, **History**, Trans. R. Bedrosian, New York, 1985.

Setton, Kenneth. **A History Of The Crusades**, Vol. I. The First Hundred Years, The University of Wisconsin Press, Madison-Milwaukee and London, 1969.

Sevim, Ali vd. **Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat Ve Kültür**, 2.Baskı, TTK, Ankara, 2004.

Sevim, Ali. **Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi**, 4.Baskı, TTK, Ankara, 2014.

Sevim, Ali. **Azimi Tarihi Selçuklularla İlgili Bölümler (H. 430-538/39-1143/1144)**, TTK, Ankara, 1988.

Sezgin, Fuat. **İslam'da Bilim ve Teknik**, C. III., İkinci Basım, Çev. Abdurrahman Aliy, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür Yay., İstanbul, 2008.

Shahid, I. "Heraclius and the Unfinished Themes Of Oriens Some Final Observtions", **Byzantion**, Volume:LXIV, No:2, 1994, pp.352-376.

Shakadanova, Hristina (Ed.) **Treasure of Khan Kubrat Culture of Bulgars, Khazars, Slavs**, Centre For Publicity and Comittee of Culture, Sofia, 1989.

Sheppard, Ruth. **Alexander the Great at War: His Army, His Battles, His Enemies**, Osprey Publishing, London and New York, 2008.

Sherwin White, A. N. **Roman Foreign Policy in the East, 168 B.C. to A.D. 1**, Duckworth, London,1984.

Shotter, David. **Augustus Caesar**, Routledge, London and New York, 2005.

Sinor, Denis ve S. G. Kyilashtorny, "The Türk Empire", **History Of Civilizations Of Central Asia, Vol.III., The Crossroads Of Civilizations: A.D. 250 to 750**, Ed. B.A. Litvinsky, Unesco Publishing, Paris, 1996, pp. 327-348.

Southern, Pat. **Augustus**, Routledge, New York, 2001.

Southern, Pat **The Roman Empire From Severus To Constantine**, Routledge, London&New York, 2004.

Spuler, Bertold. **Iran in the Early İslamic Period: Politics, Culture, Administration and Public Life Between the Arab and the Seljuk Conquests 633–1055**, Trans. Gwendolin Goldbloom&Berenike Walburg, Brill, Leiden-Boston 2014.

Stauraitis, İoannis. "Narratives of John Komnenos' Wars: Comparing Byzantine and Modern Approaches", **John II Komnenos Emperor of Byzantium: In the Shadow of Father and Son**, Ed. Alessandra Bucossi, Ashgate, London, 2016, pp.23-36.

Stauraitis, Yannis. "Civil War in the Christian Empire", **A Companion To The Byzantine Culture Of War, Ca. 300-1204**, Ed. Yannis Stauraitis, Brill, Leiden-Boston 2018, pp.92-123.

Stauraitis, Yannis. "Introduction: Military Power in the Christian Roman Empire, ca. 300-1204", **A Companion To The Byzantine Culture Of War, Ca. 300-1204**, Ed. Yannis Stauraitis Brill, Leiden-Boston, 2018, pp.1-22.

Stephanus Byzantinus, **Ethnica**, Ed. August Meineke, Berlin, 1849.

Strabon, **Coğrafya**, (XII, XIII, XIV), (Çev., Adnan Pekman), İstanbul, 2005.

Stratos, A.N. **Byzantium In The Seventh Century Justinian II Leontius And Tiberius**, Vol. V., Adolf M. Hakkert, Amsterdam, 1980.

Subaşı, Ömer. "Arap Fethinden Selçuklu Hakimiyetine Artvin", **Turkish Studies**, Volume: 7/3, 2012, ss.2329-2351.

Sullivan, Denis. "Byzantine Fronts and Strategies 300-1204", **A Companion To The Byzantine Culture Of War, Ca. 300-1204**, Ed. Yannis Stauraitis, Brill, Leiden-Boston, 2018, pp.259-307.

Suny, Ronald Grigor. **The Making of the Georgian Nation**, Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis, 1994.

Sümer, Faruk. **Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri**, TTK, Ankara, 2015.

Sümerkan, M.R. ve Esat Okman. **Kültür Varlıklarıyla Trabzon**, Trabzon, 1999.

Süryani Patrik Mikhail'in Vekayinamesi. TTK Basılmamış Nüsha, (Çev. Hrand D. Andriasyan), Ankara, 1944.

Swain, H. ve Mark Everson Davies. **Aspects of Roman History, 82 BC–AD 14: A Source-Based Approach**, Routledge, London and New York, 2010.

Syme, Ronald. "The Career of Arrian", **Harvard Studies in Classical Philology**, Volume:86, 1982, pp.181-211.

Syme, Ronald. "Journeys of Hadrian", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, Band. 73, 1988, 159-170.

Syme, Ronald. **Anatolica: Studies in Strabo**, Clarendon Press, Oxford, 1995.

Tacitus. **The Annals**, The Reigns of Tiberius, Claudius, and Nero, (Trans. J. C. Yardley), Oxford University Press, Oxford New York, 2008.

Tarhan, M.T. "Urartu Devleti'nin Yapısal Karakteri", **IX. Türk Tarih Kongresi (21-25 Eylül 1981)**, Ankara, 1986, ss.285-288.

Teall, John L. "The Grain Supply Of The Byzantine Empire, 330-1025", **Dumbarton Oaks Papers**, Volume:13, 1959, pp. 87-139.

Teall, John L. "The Barbarians in Justinian's Armies", *Speculum*, Volume:40 No:2, 1965, pp.294-322.

Tekin, Oğuz. **Eski Anadolu ve Trakya, Ege Göçlerinden Roma İmparatorluğu'nun İkiye Ayrılışına Kadar (M.Ö. 12- M.S. 4. Yüzyıllar Arası)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.

Tekindağ, M. C. Şehabeddin. "Trabzon", **İA**, (M.E.B.), Cilt: XII/1.

Tellioğlu, İbrahim. **Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler**, Serander Yay., Trabzon, 2004.

Tellioğlu, İbrahim. **XI-XII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri**, Serander Yay., Trabzon, 2009.

Terian, Abraham. "The Armenian Ties To Medieval Trebizond", **The Armenian Pontus The Trebizond-Black Sea Communities**, Ed. Richard G. Hovannisian, Mazda Publishers, California, 2009, ss.93-112.

Texier, Charles. **Küçük Asya Coğrafyası Tarihi ve Arkeolojisi**, III, (Çev. A. Suavi,), Enformasyon ve Dökümantasyon Hizm. Vakfı, Ankara 2002.

Tezcan, Mehmet. "İpek Yolu ve XIV. Yüzyıla Kadar İpek Yolu Ticaretinde Trabzon'un Yeri", **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu, 3-5 Mayıs 2001**, C.I., Yay. Haz. M.K. Arslan-Hikmet Öksüz, Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yay., Trabzon 2002, ss.71-90.

Tezcan, Mehmet. "Türk-Moğol Hakimiyeti Döneminde Karadeniz'de Ticaret", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Cilt:XXIV, Sayı:1, 2009, ss.151-194.

Tezcan, Mehmet. “Selçuklu Fethi Öncesi II. Basileios’un İberia Seferleri (1021-1022) Sırasında Trabzon’daki İkameti Ve Bu Seferlerin Türk Fetihlerine Tesirleri”, **Trabzon Tarih ve Kültür Yazıları**, C.I., Haz. Mithat Kerim Aslan vd., Türk Ocakları Trabzon Şubesi Yay., Trabzon, 2011, ss.88-107.

Tezcan, Mehmet. **Klasik ve Ortaçağ Dönemlerinde Karadeniz ve Kafkasya**, Serander Yayınları, Trabzon, 2012.

The Armenian History attributed to Sebeos, Trans. R. W. Thomson, Liverpool University Press, Liverpool 1999.

The Chronicle of John Malalas, (Trans. Elizabeth Jeffreys), Australian Association for Byzantine Studies, Melbourne, 1986.

The Chronicle of Theophanes Confessor Byzantine and Near Eastern History AD 284-813, (Trans. Cyril Mango, Roger Scott), Clarendon Press, Oxford, 1997.

The History of al-Tabari The Conquest of Iran, Vol.XIV, (Trans. G. Rex Smith), State University of New York Press, Albany 1994.

The History of al-Tabari, Vol.XXX, The Abbasid Caliphate in Equilibrium, (Trans. C.E. Bosworth), State University of New York Press, New York, 1989.

The Landmark Arrian: The Campaigns of Alexander *Anabasis Alexandrou*, (Trans. Pamela Mensch), Pantheon Books, New York, 2010.

The Universal History of Step'anos Taronec'i, (Trans. Tim Greenwood), Oxford University Press, Oxford 2017.

Toumanoff, Cyrill. “On The Relationship Between the Founder of the Empire of Trebizond and the Georgian Queen Thamar”, **Speculum**, Volume:15, No:3, 1940, pp.299-312.

Toumanoff, Cyrill. **Studies in Christian Caucasian History**, Georgetown University Press, Washington, 1963.

Toynbee, Arnold. **Constantine Porphyrogenitus and His World**, Oxford University Press, London 1973,

Treadgold, Warren. **A History of the Byzantine State and Society**, Stanford University Press, Stanford, 1997.

Treadgold, Warren. **The Byzantine Revival 780-842**, Stanford University Press, Stanford, 1988.

Tsetskhladze, Gocha R. “Grek Penetration of the Black Sea”, **The Archaeology of Greek Colonisation, Essay Dedicated to Sir John Boardman**, (Ed. G.R. Tsetskhladze- F. De Angelies), Oxford, 1994.

Tunçdilek, N. **Türkiye’de Yerleşmenin Evrimi**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul,1986.

Turan, Osman. **Selçuklular Tarihi Ve Türk-İslam Medeniyeti**, 8.Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2003.

Turan, Osman. **Selçuklular Zamanında Türkiye**, 12. Basım, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2013.

Turan, Osman. **Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar Metin Tercüme ve Araştırmalar**, 3. Baskı, TTK, Ankara, 2014.

Turan, Ş. **Türkiye-İtalya İlişkileri I Selçuklular’dan Bizans’ın Sona Erişine**, T.C. Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2000.

Tursun Bey, **Tarih-i Ebü'l-Feth**, Haz. Mertol Tulum, Baha Matbaası, İstanbul, 1977.

Umar, Bilge. **Türkiye'deki Tarihsel Adlar**, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1993.
Urfalı Mateos Vekayi-Namesi (952-1136) Ve Papaz Grigor’un Zeyli (1136-1162), (Çev., H. Andreasyan), 3.Baskı, TTK, Ankara, 2000.

Ünsal, Veli. “Doğu Karadeniz’in Tarihi Coğrafyası”, **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt:8, Sayı:2, 2006, ss.129-144.

Van Houts, Elisabeth M.C. “Normandy and Byzantium In Eleventh Century”, **Byzantion**, Vol:55, No:2, 1985, pp.544-559.

Van Wijlick, H. A. M. **Rome and the Near Eastern Kingdoms and Principalities, 44-31 BC: A Study of Political Relations During Civil War**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Durham University, 2013.

Vasiliev, Alexander A. “Zur Geschichte von Trapezunt unter Justinian dem Grossen,”, **Byzantinische Zeitschrift**, Band:30, Heft:1, 1929, pp. 381-386.

Vasiliev, Alexander A. “The Foundation of the Empire of Trebizond (1204-1222)”, **Speculum**, Volume:XI, No:1, 1936, ss.3-57.

Vasiliev, Alexander A. **Bizans İmparatorluğu Tarihi**, Cilt. I, (Çev. Arif Müfid Mansel), Maarif Matbaası, Ankara, 1943.

Vasiliev, Alexander A. **Justin The First An Introduction to the Epoch of Justinian the Great**, Harvard University Press, Cambridge-Massachusetts, 1950.

Vasiliev, Alexander A. **The Russian Attack On Constantinople In 860**, The Medieval Academy Of America, Cambridge-Massachusetts 1960.

Velji, Jamel A. **An Apocalyptic History Of The Early Fatimid Empire**, Edinburgh University Press, Edinburgh, 2016.

Vernadsky, G. "Byzantium and Southern Russia: Two Notes", **Byzantion**, Volume: XV, (1940-1941), pp. 67-86.

- Vernadsky, G. **Ancient Russia**, Yale University Press, New Haven, 1943.
- Vryonis, Jr, Speros. "The Will Of A Provincial Magnate Eustathius Boilas, (1059)", **DOP**, Volume: 11, 1957, pp.263-277.
- Vryonis, Jr, Speros. "The Question Of The Byzantine Mines", **Speculum**, Volume:37, No:1, 1962, pp.1-17.
- Vryonis, Jr, Speros. **Byzantium and Europe**, Thames&Hudson, London, 1967.
- Vryonis, Jr, Speros. **The Decline Of Medieval Hellenism in Asia Minor And The Process Of Islamization From The Eleventh Through The Fifteenth Century**, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London, 1971.
- Vryonis, Jr, Speros. "Armenians and Greeks in Byzantine Taron", **Armenian Baghesh/Bitlis and Taron/Mush**, Ed. Richard G. Hovannisian, Mazda Publishers, California, 1980, pp.91-104.
- Warmington, E. H. **The Commerce Between the Roman Empire and India**, Second Edition, Vikas Publishing House, Delhi, 1974.
- Wellesley, K. "The Extent of the Territory Added to Bithynia by Pompey", **Rheinisches Museum für Philologie**, 96, 1953.
- West, S. "The Most Marvellous of All Seas: The Greek Encounter with the Euxine", **Greece & Rome**, Vol:50, No:2, 2003, pp.151-167.
- Wheeler, L. Everett. "The Army and the *Limes* in the East", **A Companion to the Roman Army**, (Ed.P. Erdkamp), Blackwell Publishing, Oxford, 2007.
- Whitby, Michael and Mary **The History of Theophylact Simocatta An English Translation with Introduction and Notes**, Oxford University Press, Oxford, 1986.
- White, E. M. "Greek Colonisation", **The Journal of Economic History**, Vol:XXI, No: 4, 1961, pp.443-454.
- Wiesehöfer, Joseph **Ancient Persia From 550 BC To 650 AD**, (Trans. Azizeh Azodi), I.B. Tauris Publishers, London-New York, 2001.
- William of Tyre, **A History Of Deeds Done Beyond The Sea**, II, (Trans. Emily Atwater Babcock-A.C. Krey), Columbia University Press, New York, 1943.
- Winfield, David. "A Note on the South-Eastern Borders of the Empire of Trebizond in the Thirteenth Century", **AS**, Volume:XII, 1962, pp.163-172.
- Winthrop, Lindsay Adams. "The Hellenistic Kingdoms", **The Hellenistic World**, Ed. Glenn R. Bugh, Cambridge University Press, London and New York, 2006.
- Wittek, Paul. "Bizanslılardan Türklere Geçen Yer Adları", (Çev. M. Eren), **Selçuklu Araştırmaları Dergisi** , Sayı:I, 1970, ss.193-240.

Worthington, Ian. **Alexander the Great: A Reader**, Routledge, Taylor and Francis, London and New York, 2005.

Yılmaz, Özgür “Victor Fontanier’in 1831’de Trabzon’dan Batum’a Seyahati”, **Mavi Atlas GŞÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı:2., 2014, ss.118-134.

Yörükan, Yusuf Ziya. **Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler**, Gelenek Yay., İstanbul, 2004.

Zosimos. **New History**, (Trans., R. T. Ridley), Sydney University Press, Australia, 1982.

Zuckerman, Constantin “The Early Byzantine Strongholds in Eastern Pontos” **Travaux et Memoires**, Volume:XI, 1991, pp.527-553.

EKLER

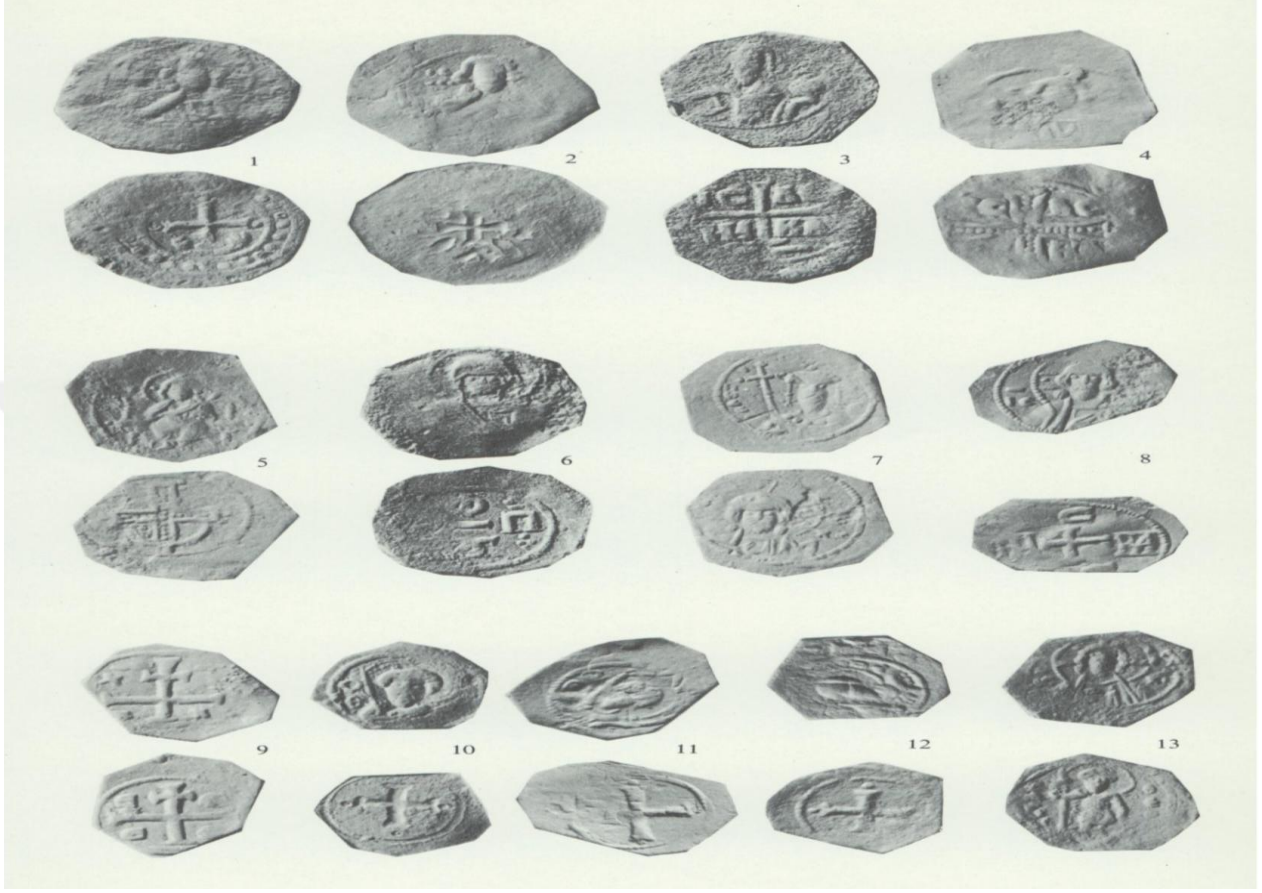
EK 1: Roma İmparatoru Diocletianus (284-305) dönemine ait kitabe (Gregory Nissa Kilisesi, Bryer and Winfield, Byzantine Monuments, s.230).

ΕΥΑ•ΚΙΡΧΥΧΑΡΙΤΙΕΥΣΕ
ΒΕΣΑΤΗΗΑΙΤΟΥΘΕΟΥΚΑΙ
ΑΓΓΕΛΙΕΥΦΙΜΙΗΜΟΝΗΧΙ
ΗΜΩΝΙΤΟΥΗΟΡΗΟΥ

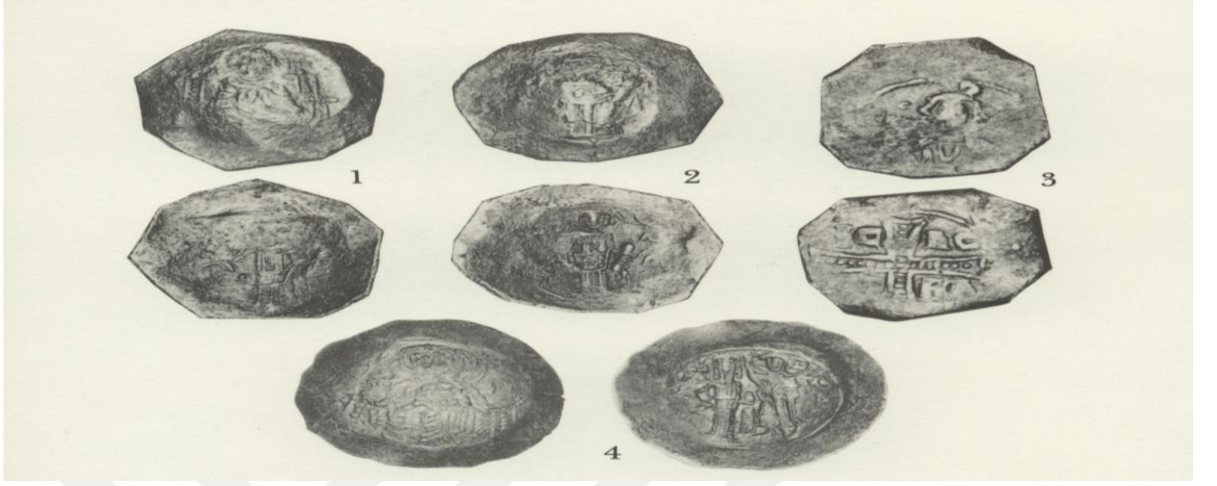
ΕΚ 2: Bizans İmparatoru Justinianos (527-565) döneminde ait kitabe (Joseph Pitton de Tournefort, A Voyage into the Levant, s.71.)

ΕΝ ΟΝΟΜΑΤΙ ΤΟΥ ΔΕΣΠΟΤΟΥ ΗΜΩΝ ΙΗΣΟΥ ΧΡΙΣ-
ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΗΜΩΝ ΑΥΤΩΚΡΑΤΟΡ ΚΑΙΣΑΡΦΑ
ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΣ ΑΛΑΜΑΝΙΚΟΣ ΓΟΘΙΚΟΣ ΦΡΑΝΓΙΚΟΣ
ΓΕΡΜΑΝΙΚΟΣ ΠΑΡΤΙΚΟΣ ΑΛΑΝΙΚΟΣ ΟΥΑΝΔΑΛΙΚΟΣ.
ΑΦΡΙΚΟΣ ΕΥΣΕΒΗΣ ΕΥΓΙΧΗΣ ΕΝΔΟΞΟΣ ΝΙΚΗΤΗΣ
ΠΡΟΠΡΟΪΧΟΣ ΑΕΙ ΣΕΒΑΣΤΟΣ ΑΥΤΟΥΣ ΑΝΕΝΕΩΣΕΝ
ΦΙΛΟΤΙΜΙΑ ΤΑΔΗΜΟΣ ΚΤΙΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΠΟΛΕΟΣ
ΕΠΟΥΔΗΚΑ ΕΠΙΜΕΛΙΑ ΟΥΡΑΝΙΟΥ ΤΟΝ ΘΕΟΦΙΛΕΟ...
Χ Ϟ Υ Π Γ

EK 3: Gabraslar döneminde Trabzon darphanesinde basılmış sikke örnekleri(Bendall,The Minth of Trebizond Under Alexius I and the Gabrades,s.136).

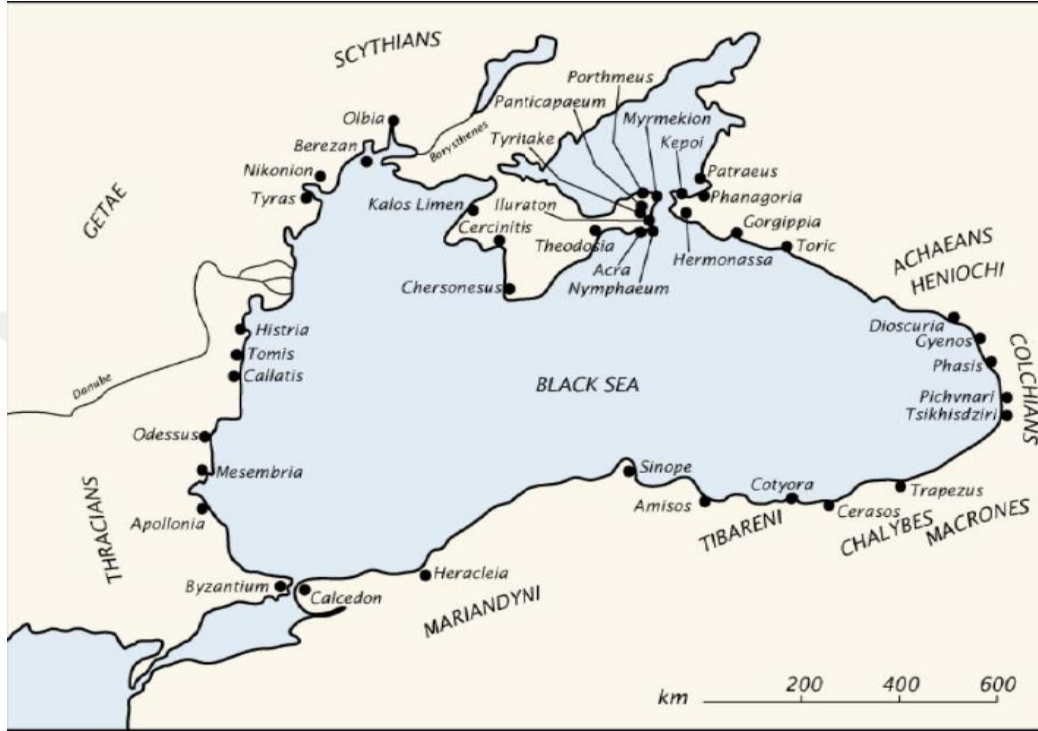
EK 4: XII. yüzyıl sonunda Trabzon darphanesinde basılmış sikkelerden örnekler (Bendall, The Coinage of Trebizond Under Isaac II (A.D. 1185-1195), s.218).

EK 5: Trabzon ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası (Emir, Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Pontos, s.340).

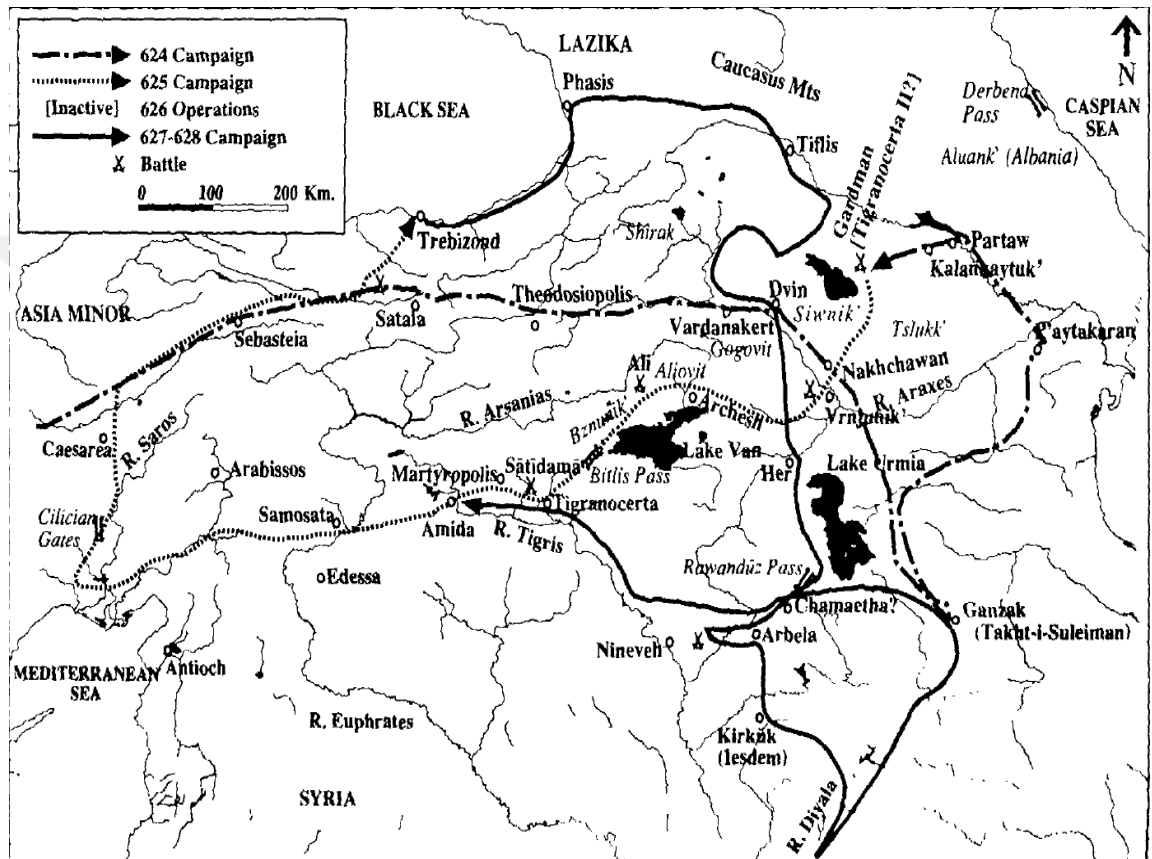
EK 6: Karadeniz kıyılarındaki Miletos kolonileri (Richard Talbert, Barrington Atlas the Greek and Roman World, Princeton University Press, New Jersey, 2000, s.116).

EK 7: IV-VI yüzyıllar arasında Bizan-Sasani mücadele bölgeleri (Greatrex and Lieu, *The Roman Eastern Frontier*, s.xxx).

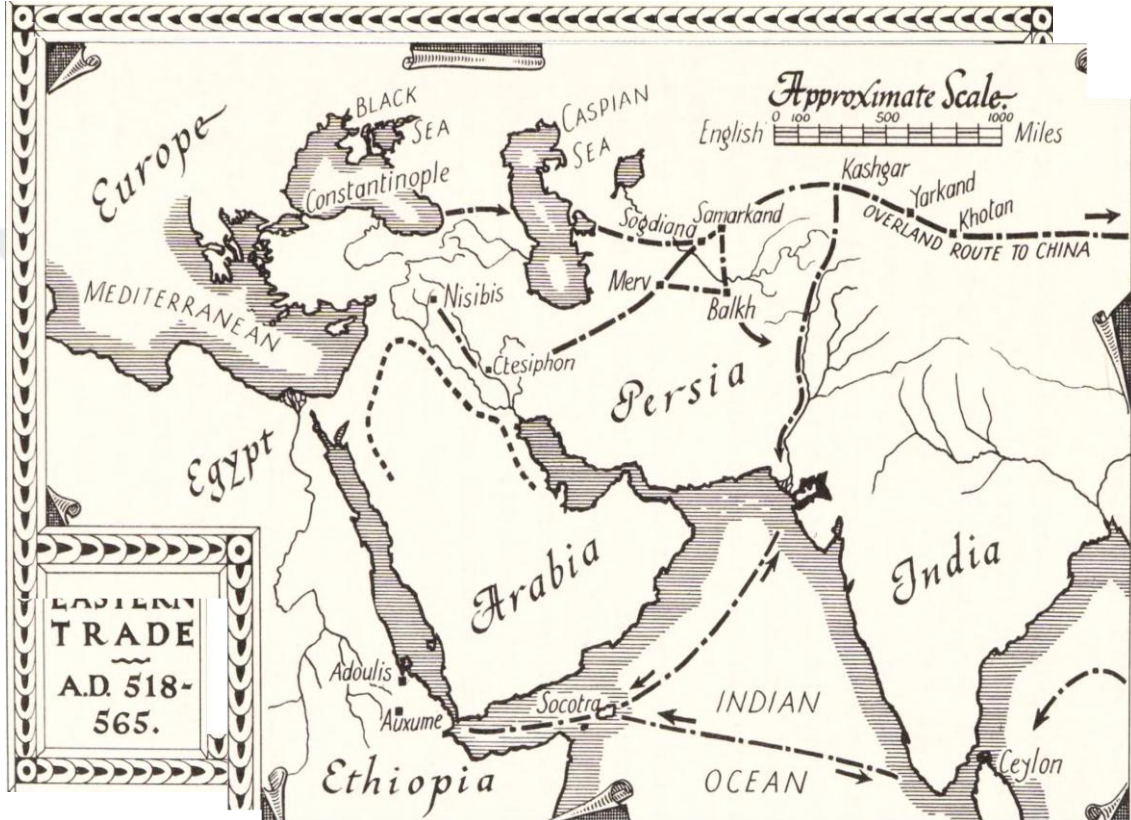
EK 8: Bizans İmparatoru Herakleios'un Sasani seferleri (Kaegi, Heraclius Emperor of Byzantium, s.123).

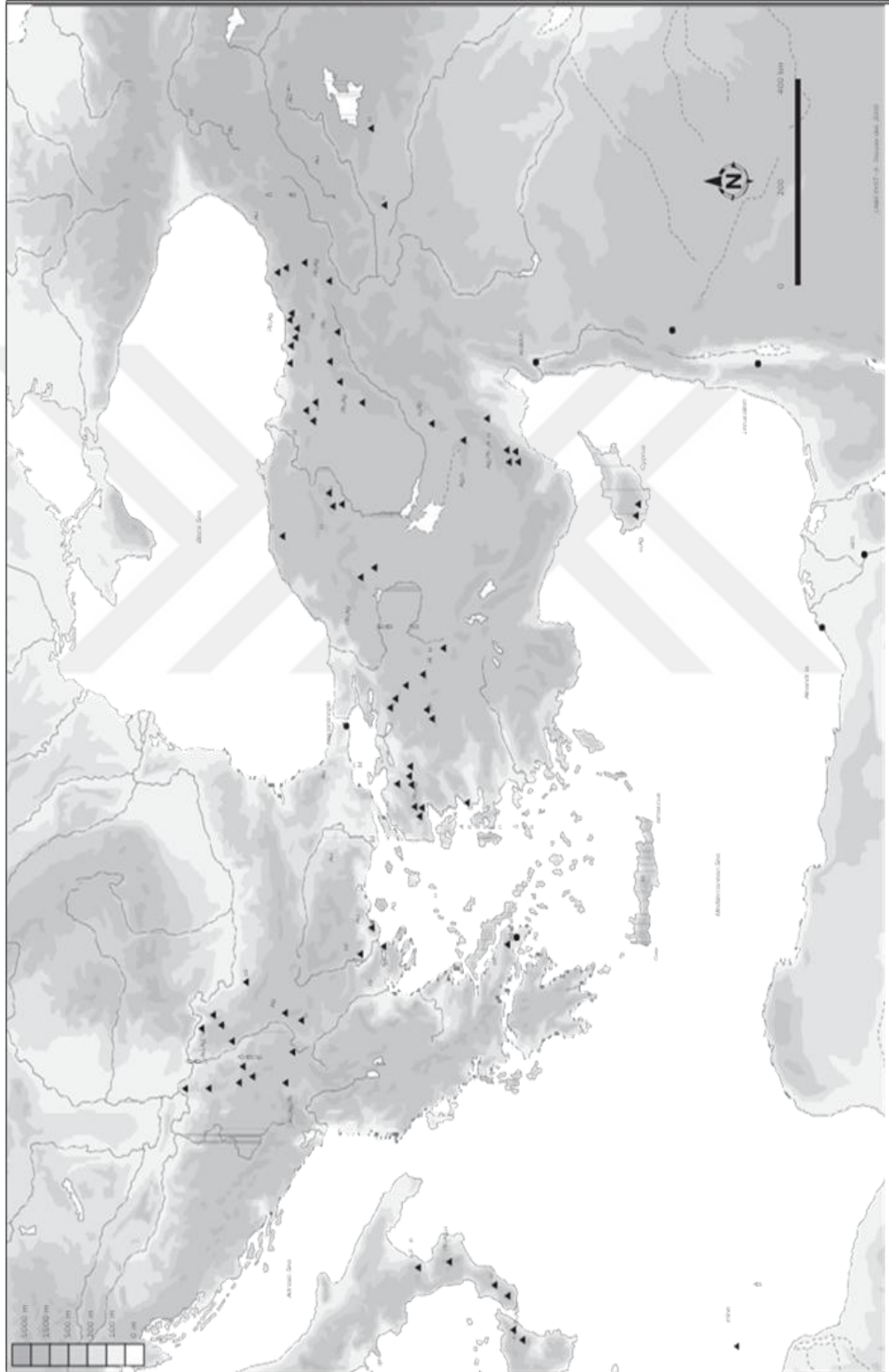
EK 9: VIII. yüzyıl sonunda Bizan-Arap sınırı (Treadgold, A History of Byzantine State and Society, s.368).

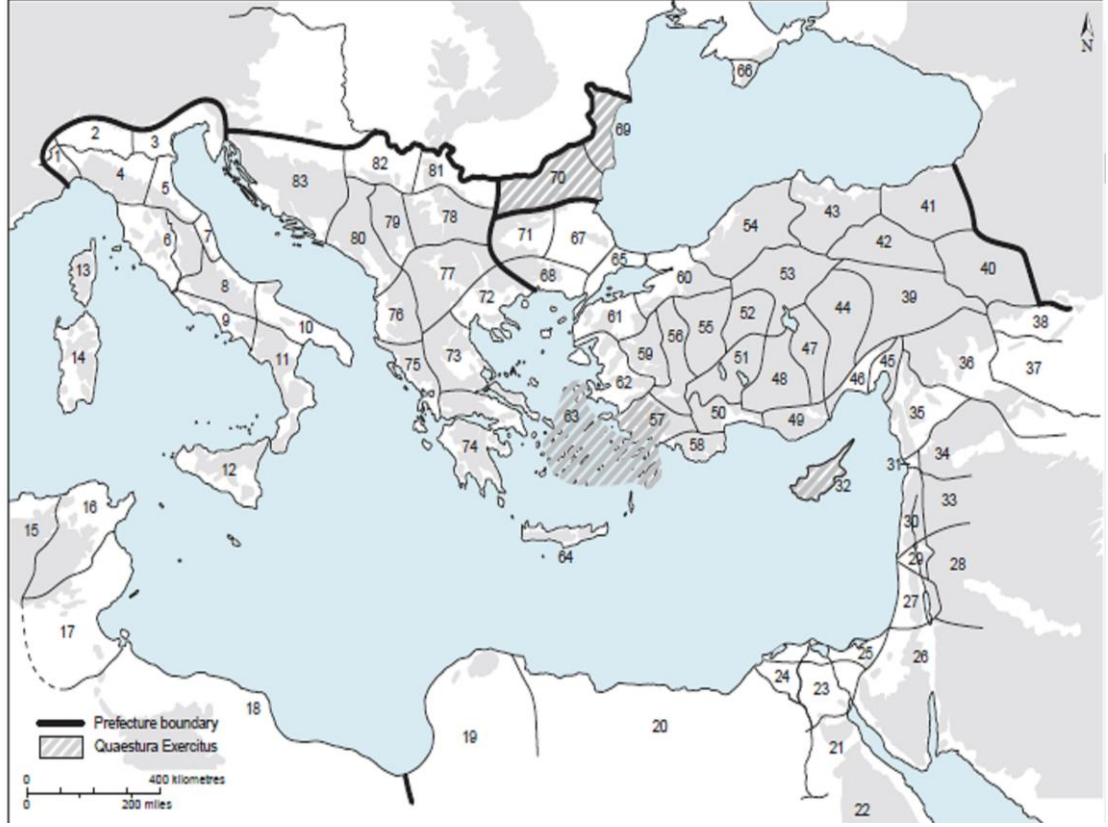
EK 10: VI. yüzyılda Bizans'ın Doğu ticaret güzergahı (G.P. Baker, Justinian The Last Roman Emperor).

EK 12: Bizans İmparatorluğunda madenler (Laiou and Marrison, The Byzantine Economy, s.28)

EK 13: Justinianos döneminde Bizans İmparatorluğu'nun idari yapısı (J. Haldon, The Palgrave Atlas of Byzantine History, Palgrave Macmillan, Hampshire-New York, 2010, s.34.)

Prefecture of Italy

- 1 Alpes Cottiae
- 2 Aemilia
- 3 Venetia
- 4 Liguria
- 5 Flaminia
- 6 Tuscia et Umbria
- 7 Picenum
- 8 Samnium
- 9 Campania
- 10 Apulia et Calabria
- 11 Lucania et Bruttium
- 12 Sicilia

Prefecture of Africa

- 13 Corsica
- 14 Sardinia
- 15 Numidia
- 16 Zeugitania
- 17 Byzacena
- 18 Tripolitania

Prefecture of Oriens

- 19 Libya Pentapolis
- 20 Libya Inferior
- 21 Arcadia
- 22 Thebais Inferior
- 23 Augustamnica II
- 24 Aegyptus I and II
- 25 Augustamnica I

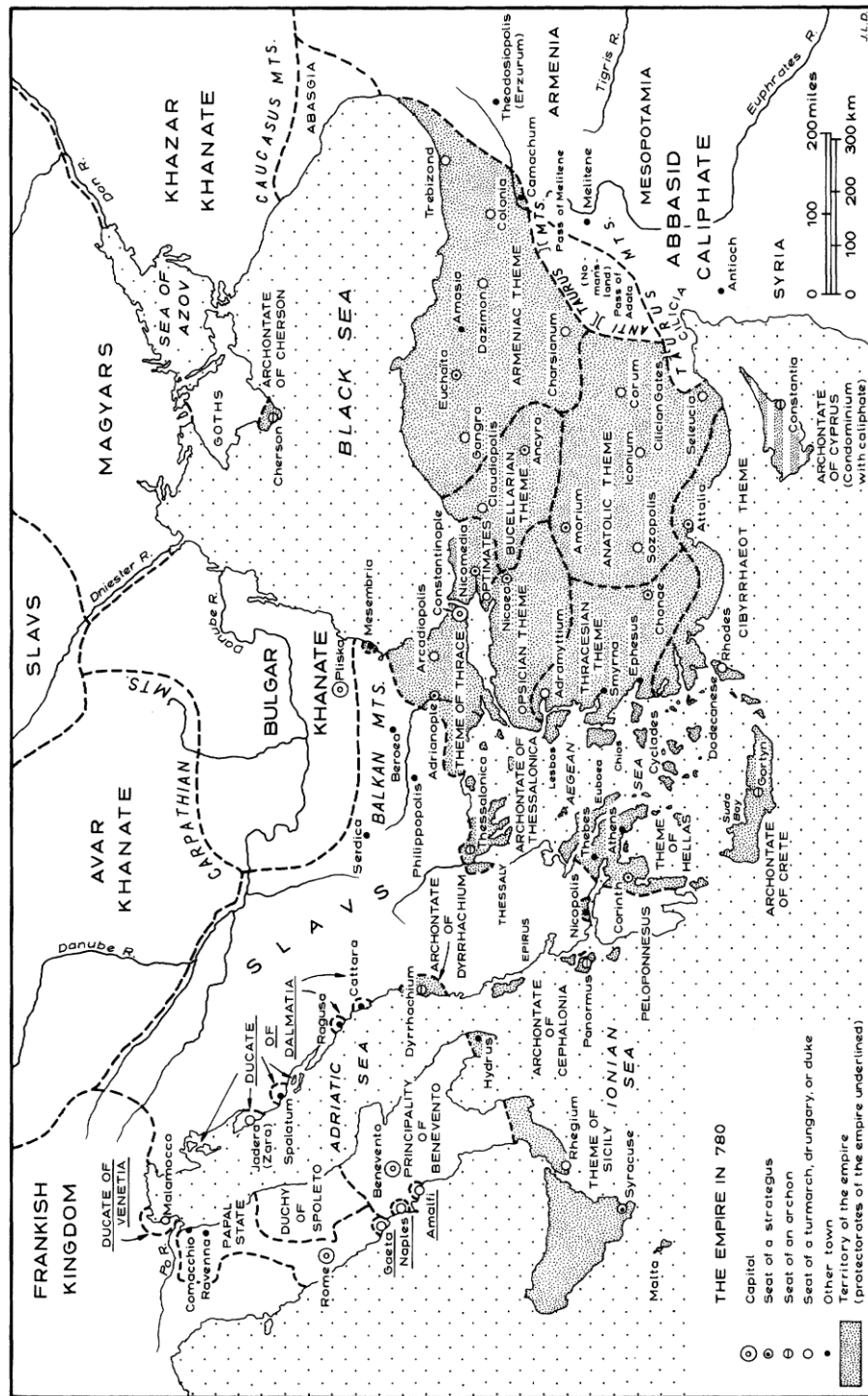
- 26 Palaestina III
- 27 Palaestina I
- 28 Arabia
- 29 Palaestina II
- 30 Phoenice
- 31 Theodorias
- 32 Cyprus (in *quaestura exercitus*)
- 33 Phoenice Libanensis
- 34 Syria II
- 35 Syria I
- 36 Euphratensis
- 37 Osrhoene
- 38 Mesopotamia
- 39 Armenia III
- 40 Armenia IV
- 41 Armenia I
- 42 Armenia II
- 43 Helenopontus
- 44 Cappadocia I
- 45 Cilicia II
- 46 Cilicia I
- 47 Cappadocia II
- 48 Lycaonia
- 49 Isauria
- 50 Pamphylia
- 51 Pisidia
- 52 Galatia Salutaris
- 53 Galatia I
- 54 Paphlagonia
- 55 Phrygia Salutaris

- 56 Phrygia Pacatiana
- 57 Caria (in *quaestura exercitus*)
- 58 Lycia
- 59 Lydia
- 60 Bithynia
- 61 Hellespontus
- 62 Asia
- 63 Insulae (in *quaestura exercitus*)
- 64 Creta
- 65 Europa
- 66 Bosporus
- 67 Haemimontus
- 68 Rhodope
- 69 Scythia (in *quaestura exercitus*)
- 70 Moesia II (in *quaestura exercitus*)
- 71 Thracia

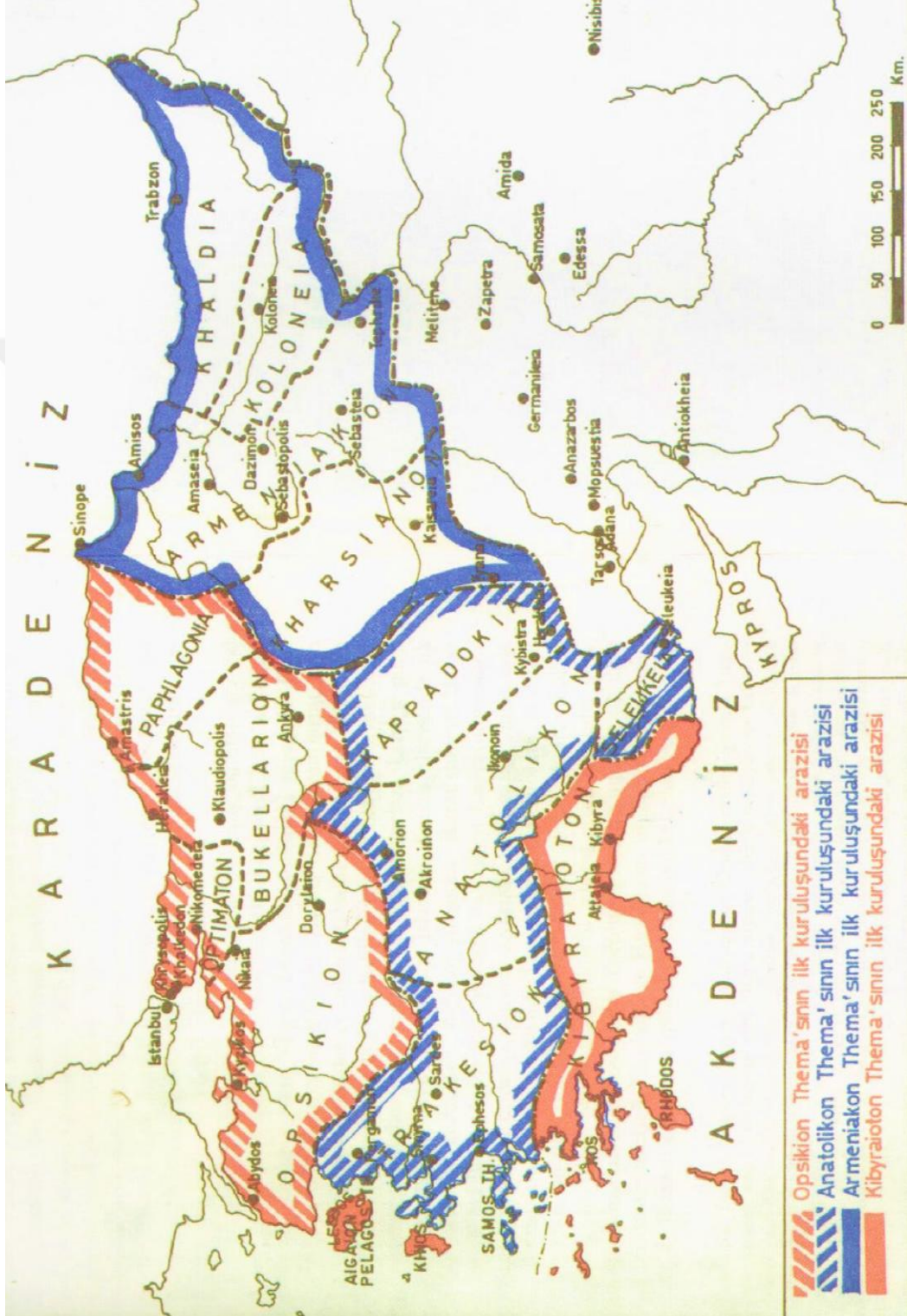
Prefecture of Illyricum

- 72 Macedonia I
- 73 Thessalia
- 74 Achaea
- 75 Epirus vetus
- 76 Epirus nova
- 77 Macedonia II
- 78 Dacia Mediterranea
- 79 Dardania
- 80 Praevalitana
- 81 Dacia ripensis
- 82 Moesia I
- 83 Dalmatia

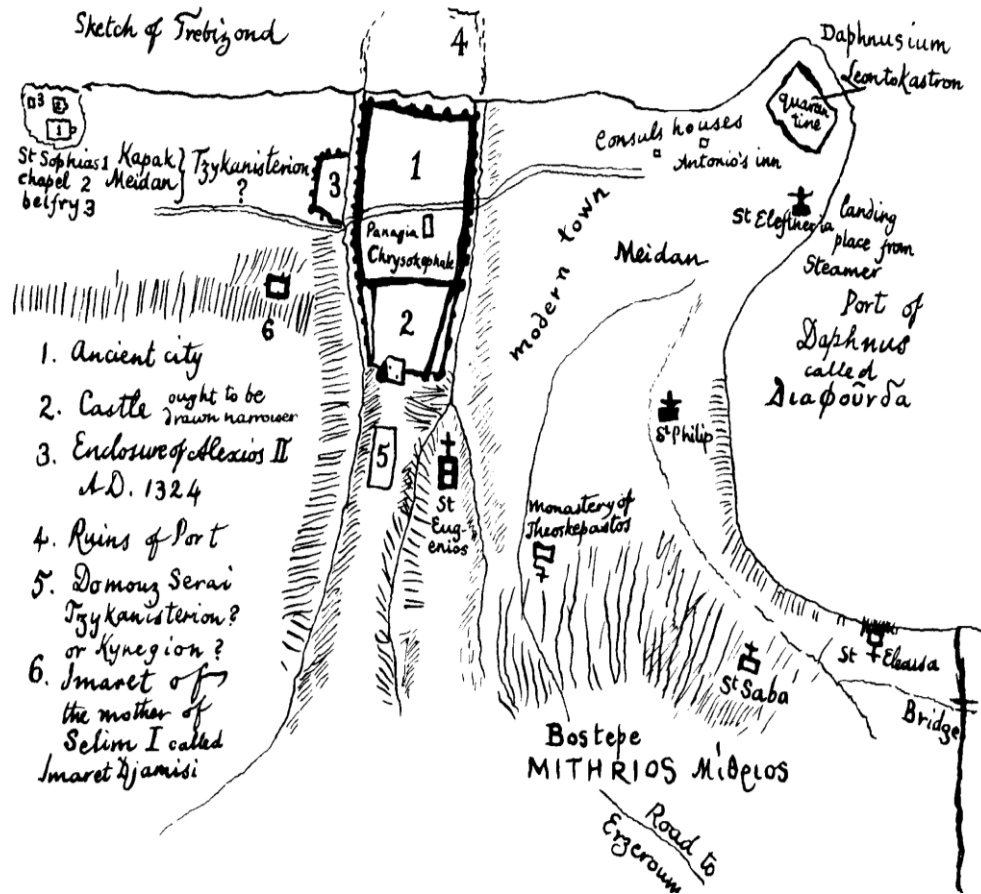
EK 14: VIII. yüzyılda Anadolu'da *thema* teşkilatı (Treadgold, *The Byzantine Revival*, s.13).

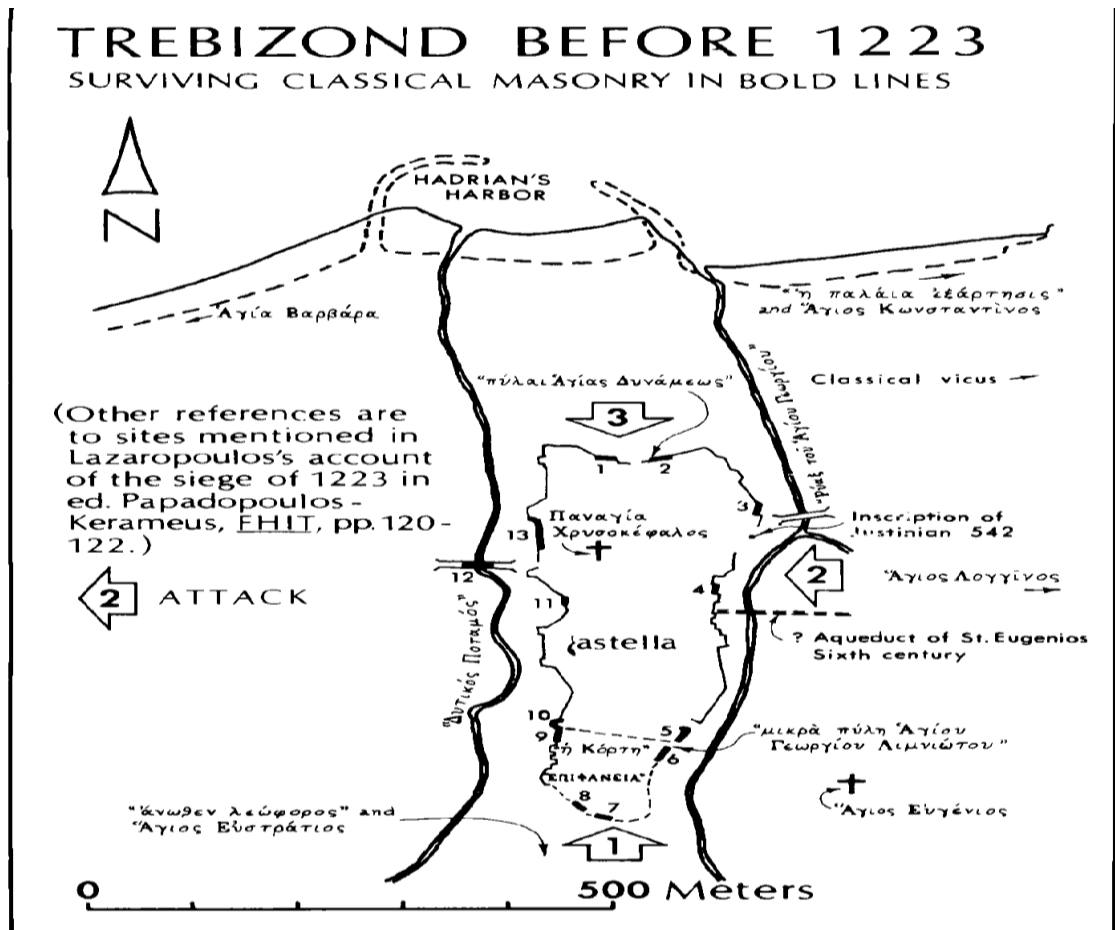
EK 15: VII-IX. yüzyıllar arasında *thema* sınırlarının değişimi (Ostrogorsky, Harita II)

EK 16: Finlay'in Trabzon Haritası (Bryer and Winfield, Byzantine Monuments, s.194).

EK 17: 1223 öncesi Trabzon Haritası (Bryer and Winfield, Byzantine Monuments, s.194)

EK 18: Anadolu'da Bizans Dönemi Güzergahları (Haldon, Byzantium at War, s.18.)

